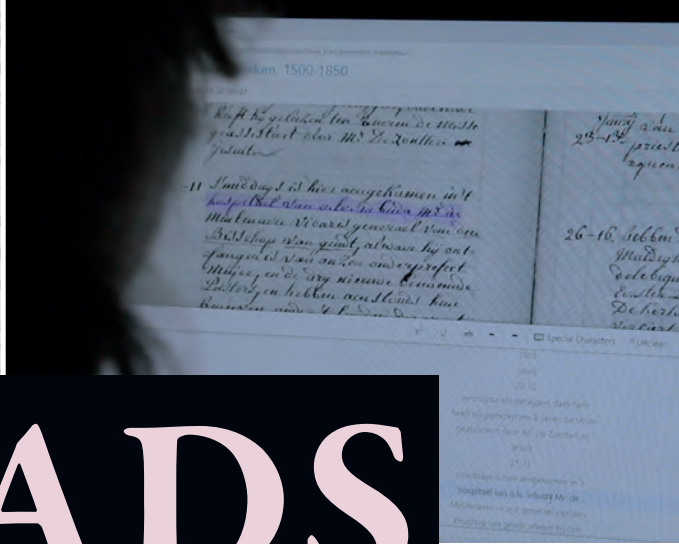

DT = Wijser
ommige gedenck =
ge dingon, die geschied
anen, ende buijten de
ende Provincie van
1736
1737
1737

Mechele
september is overleden
oet in sijn leven Provis
onse lieve vroe van de beven
nen over de Deyle, ende sijnen
Advocaet b... mechelengton
1776

STADS

geschiedenis

nummer 2
18^e jaargang - 2023

DOSSIER: BURGERWETENSCHAP IN STADSGESCHIEDENIS. REFLECTIES VANUIT DE HISTORISCHE PRAKTIJK

HILDE GREEFS (RED.)

Universiteit Antwerpen, Centrum voor Stads geschiedenis

Introductie

Dit themanummer zet burgerwetenschap in de kijker. Hoewel in eerste instantie wellicht beelden opduiken van burgers die het fijnstof meten in hun straat, vogels tellen of de opwarming van hun tuin in kaart brengen, zijn het niet enkel natuurwetenschappers die niet-academici inzetten bij wetenschappelijk onderzoek. Burgerparticipatie is zelfs al bijzonder lang een courante praktijk in de humane wetenschappen, en zeker in het domein van de stadsgeschiedenis. Recent echter staan dergelijke *citizen science*-projecten opvallend in de aandacht en zijn er ook specifieke onderzoeksmiddelen en -kanalen ontwikkeld ter ondersteuning ervan. De digitale mogelijkheden – en niet in het minst de digitalisering en online beschikbaarheid van grote historische bronnencollecties – spelen hierin ongetwijfeld een grote rol. Maar burgers zijn ook massaal bereid om hun tijd en energie te besteden en bij te dragen aan wetenschappelijk onderzoek. Het is hoog tijd om daarover te reflecteren en tevens een aantal recente stadshistorische projecten te belichten die niet-academici inzetten voor onderzoek.

In dit dossier reflecteren een aantal historici uit België en Nederland over hun ervaringen met burgerwetenschap en over het nut, de voordelen maar ook de problemen bij de inzet van burgers in wetenschappelijk stadshistorisch onderzoek. Sceptici zien de inzet van vrijwilligers vooral als goedkope arbeidskrachten die helpen bij de verzameling en de transcriptie van historisch bronnenmateriaal. Ze bieden hun tijd en inzet aan wetenschappers – die individueel nooit in staat zouden zijn om een dergelijke hoeveelheid gegevens te ontsluiten – maar krijgen er bijzonder weinig voor terug. Wetenschappers die meer vertrouwd zijn met burgerwetenschap, zoals de auteurs in dit dossier, doen echter bijzonder veel inspanningen om burgers actief te betrekken bij alle fasen van het wetenschappelijke onderzoek en ook iets terug te geven in ruil voor hun enthousiasme en ijver. De bijdragen in dit dossier tonen aan dat dit niet altijd even eenvoudig is en dat het een grote uitdaging blijft om tot echte participatieve wetenschap te komen om zo ook een werkelijke ‘democratisering’ van de wetenschap te bereiken.

Toch is het geenszins een negatief verhaal. Immers, zelfs indien vrijwilligers niet rechtsteeks betrokken zijn bij de wetenschappelijke analyse, halen ze er onrechtstreeks veel uit. Ook via data-invoer verwerven ze bijvoorbeeld een ander beeld van het verleden en krijgen ze inzicht in patronen die er zich afspeelden, zo blijkt alvast uit de uitvoerige enquête onder vrijwilligers in het kader van het Getuigenissen-project. De bevragingen die in het kader van het doodsoorzakenproject van Antwerpen en Amsterdam zijn gebeurd tonen dat eveneens aan. De invoer van data leidt niet altijd en niet bij alle betrokken vrijwilligers tot co-creatie, maar scherpt wel de historische reflectie bij een aantal deelnemers aan – boven het feitelijke, anekdotische of bijzondere uit. Sommige vrijwilligers tonen zich bijzonder actief en produceren korte bijdragen over deelaspecten van het onderzoek, zoals dat in het kader van het Doodsoorzaken-project gebeurt. Die teksten worden bovendien verspreid onder de andere vrijwilligers, waardoor ook hun kennis van en nieuwsgierigheid naar het verleden wordt aangescherpt.

Participatie van burgers aan historische onderzoek kan bogen op een lange traditie. Sebastian Haumann reflecteert in de eerste inleidende – en meer reflexieve – bijdrage aan dit dossier over de verschillende manieren waarop echte burgerwetenschap in stadshistorisch onderzoek kan worden gerealiseerd, en wat recente *citizen science*-projecten kunnen leren over de inzet van burgers in het verleden. Burgers zijn bijzonder nieuwsgierig naar het verleden, en zetten zich al eeuwenlang via allerlei verenigingen en kanalen in voor het bewaren en de ontsluiting van historisch materiaal en de verwerking ervan. Zo steunen heemkundige kringen, maar ook de bredere erfgoed- en cultuursector op de interesse en inzet van vele burgers. Haumann wil in zijn bijdrage aantonen hoe stadshistorici daarvan kunnen leren en hoe die bijzondere interesse van burgers werkelijk kan ingezet worden ten dienste van wetenschappelijk onderzoek naar de stad en haar verleden.

De bijdrage van Wouter Ryckbosch behandelt eveneens de bredere wortels van burgerparticipatie in de historische discipline. Hij beschrijft hoe het academiseringsproces in de negentiende eeuw bij heel wat wetenschappen, waaronder ook de historische wetenschap, de scheidslijn tussen ‘professionele onderzoekers’ en ‘niet-academici’ heeft vergroot. Daardoor verdween heel wat kennis en kunde uit het academisch-wetenschappelijke gezichtsveld. Dit leidt de laatste decennia tot onbehagen en uiteindelijk ook tot een zoektocht naar hefboomen om die kloof opnieuw te dichten, waaraan onder meer burgerwetenschap kan voldoen. In deze bijdrage staat de vrijwilliger centraal, en wordt via enquêtes op verschillende tijdstippen, gepeild naar het profiel, de motivatie en de meerwaarde die burgers beleven aan de transcriptie van achttiende- en negentiende-eeuwse getuigenverklaringen in juridische bronnen. Hierdoor krijgt de vrijwilliger zelf een stem, en daaruit blijkt dat de meerwaarde van burgerparticipatie vaak in andere zaken schuilt dan wetenschappers kunnen bedenken.

Het project *Chronicling Novelty* komt aan bod in de bijdrage van Theo Dekker, Erika Kuipers en Carolina Lenarduzzi. Dit team ontsluit in samenwerking met Judith Pollmann een bijzonder interessant corpus van Nederlandse en Vlaamse lokale kronieken voor een breder publiek en probeert op diverse manieren de vrijwilligers die zich door de paleografie van oude teksten moeten worstelen, blijvend te engageren. Net als andere projecten die hier worden voorgesteld vond de opstart plaats tijdens de Corona-periode. Interesse voor vrijwilligerswerk was toen bijzonder groot, maar de middelen om iets terug te doen voor de burgers bleef tegelijkertijd bijzonder beperkt door de geringere contactmogelijkheden. Toch blijkt uit een bevestiging van de burgers dat ze er meer uithaalden dan louter de transcriptie van teksten. Ze gingen zelf verbanden leggen en verwierven een breder inzicht in de geschiedenis van hun plaats of stad. Net als in andere projecten was het enthousiasme aanvankelijk zeer groot, maar steunt het project uiteindelijk vooral op een heel wat kleinere groep van vasthoudende vrijwilligers. Zij staan sterk op hun autonomie, maar hebben tegelijkertijd ook behoefte aan erkenning en appreciatie voor hun inzet.

Tot slot wordt het Doodsoorzaken-project dat loopt in de havensteden Amsterdam en Antwerpen in dit dossier voorgesteld. Deze projecten kunnen beide rekenen op een bijzonder grote interesse bij vrijwilligers. Hoewel het merendeel enkel betrokken is bij de invoer van de data, wordt op allerlei manieren geprobeerd om vrijwilligers nauwer bij het historisch-wetenschappelijk onderzoek te betrekken en ook te stimuleren om zelf aan historisch onderzoek te doen. De bijzonder grote pool aan vrijwilligers die bereid is mee te werken aan deze projecten brengt ook grote uitdagingen mee voor het team dat deze vrijwilligers begeleidt. Vrijwilligers kregen gedetailleerde informatie om de invoer te faciliteren, kunnen deelnemen

aan workshops over het historische onderzoek naar doodsoorzaken, maar worden ook gestimuleerd om zelf aan de slag te gaan met de data of bijkomende informatie over specifieke gebeurtenissen of doodsoorzaken op te zoeken. Dat alles vereist een grote inzet van de wetenschappers die dit project begeleiden. Tegelijkertijd biedt het vrijwilligersproject een stimulans voor wetenschappelijk onderzoek naar doodsoorzaken wat blijkt uit diverse wetenschappelijke projecten die gebruik maken van deze data.

Burgerwetenschap – zo blijkt uit alle bijdragen in dit dossier – biedt veel voordelen voor zowel de burgers als de wetenschappers, maar vereist ook een specifieke aanpak en bijzondere inzet van alle betrokken partijen. Een degelijke voorbereiding, goede communicatie tussen wetenschappers en burgers, en het betrekken van zoveel mogelijk burgers in diverse fasen van het wetenschappelijk onderzoek lijken alvast de sleutels tot succes. De bijdragen in dit dossier reflecteren niet enkel over het nut van burgerwetenschappelijke projecten, maar reiken ook handvaten aan om burgerwetenschap succesvol te maken in stadshistorisch onderzoek

Wat betekent het om burgers te betrekken bij stadsgeschiedenis?

De uitdagingen van het ‘democratiseren’ van onderzoek door middel van burgerwetenschap*

Citizen science of burgerwetenschap is een ambitieus concept dat heel wat discussie teweeg brengt, ook wat de definitie ervan betreft.¹ In de meest ruime betekenis wil burgerwetenschap de productie van kennis veranderen door burgers buiten de academische wereld systematisch te betrekken bij alle stadia van het onderzoeksproces.² Het wordt gezien als een manier om de impact van wetenschappelijk onderzoek op maatschappelijke uitdagingen te vergroten, om de bevindingen relevant te maken voor de samenleving en de wetenschappelijke kennis bij het publiek te bevorderen.³ Het brede scala aan doelstellingen suggereert echter al dat er enorme verschillen zijn in hoe burgerwetenschap wordt begrepen en best kan worden geïmplementeerd: is het ten behoeve van wetenschappelijke vooruitgang, om de kennis van de burger te vergroten en die in staat te stellen zich uit te spreken over complexe kwesties? Of dient het om gegevens bijeen te brengen die een individuele academische onderzoeker niet kan verzamelen? Belangrijke discussies rond burgerwetenschap hebben dan ook betrekking op vragen naar de stadia van het onderzoek waarin burgers moeten worden betrokken, naar de manier waarop ze kunnen deelnemen en naar hun profiel.⁴

Om de betrokkenheid van burgers systematisch in kaart te brengen zijn een aantal modellen ontwikkeld waarvan de ‘participatieladder’ waarschijnlijk het meest bruikbaar is en leidt tot een aantal vragen die ik verder in dit artikel wil bespreken.⁵ Op het meest elementaire niveau zorgt burgerwetenschap voor communicatie van onderzoeksgegevens en wetenschappelijke bevindingen op een toegankelijke manier. Dit stelt burgers in staat om wetenschappelijke resultaten kritisch te beoordelen en te evalueren. Wetenschappers kunnen tegelijkertijd hun bevindingen verspreiden buiten het academische milieu. *Open science* is een term die vaak in deze context wordt gebruikt. Op het tweede niveau worden burgers betrokken bij het verzamelen van gegevens, het ontcijferen van bronnen of het samenstellen van datasets die niet kunnen verzameld worden door één individuele academische onderzoeker. Onderzoekspro-

* Deze bijdrage werd mogelijk gemaakt door het project MSCA IF MPP 893866.

1 C. Cooper e.a., ‘Inclusion in citizen science: the conundrum of rebranding’, *Science* 372 (2021) 1386-1388; M.V. Eitzel e.a., ‘Citizen Science terminology matters: exploring key terms’, *Citizen Science: Theory and Practice* 2 (2017) 1.

2 L. Robinson e.a., ‘Ten principles of citizen science’, in: A. Bonn e.a. (red.), *Citizen Science* (2017) 27-40.

3 S. Hecker e.a. (red.), *Citizen science: innovation in open science, society and policy* (Londen 2018); D. Bell en K. Pahl, ‘Co-production: towards a utopian approach’, *International Journal of Social Research Methodology* 21 (2018) 105-117; R. Bonney e.a., ‘Next steps for citizen science’, *Science* 343 (2014) 1436-1437; S. Maasen en S. Dickel, ‘Partizipation, Responsivität, Nachhaltigkeit: Zur Realifikation eines neuen Gesellschaftsvertrags’, in D. Simon e.a. (red.), *Handbuch Wissenschaftspolitik* (Wiesbaden 2019).

4 Eitzel e.a., ‘Citizen Science terminology matters’.

5 N. Carpentier, ‘Differentiating between access, interaction and participation’, *Conjunctions: Transdisciplinary Journal of Cultural Participation* 2:2 (2015) 7-28; R. Bonney e.a., ‘Public participation in scientific research: defining the field and assessing its potential for informal science education (Washington D.C. 2009)’, H. Muki, ‘Citizen and volunteered geographic information: overview and typology of participation’, in D. Sui e.a. (red.), *Crowdsourcing geographic knowledge. Volunteered geographic information (VGI) in theory and practice* (Dordrecht 2013) 105-122.

jecten die op deze manier zijn opgezet worden vaak ‘contributory’ genoemd. Typisch omvat dit participatieniveau ook methoden zoals crowdsourcing, die men soms ook tot de categorie van ‘distributed intelligence’ rekent, waarbij deelnemers de kennisbasis verbreden en diversifiëren door hun eigen perspectieven en ervaringen te delen. Op het derde en meest ambitieuze niveau gaat *citizen science* over het betrekken van burgers bij het onderzoeksopzet, de formulering van onderzoeksvragen en de interpretatie van de onderzoeksgegevens. Dit wordt vaak co-creatie of participatieve wetenschap genoemd en leidt mogelijks tot wat men ‘extreme citizen science’ noemt, waarbij ook de autoriteit van wetenschappers in vraag kan worden gesteld.

Deze participatieladder is nauw verbonden met verschillende interpretaties over wat *citizen science* eigenlijk is en wat het zou moeten zijn.⁶ Gaat het om de verspreiding van kennis, een dialoog tussen academici en burgers of over de empowerment van burgers? In de praktijk werken de meeste projecten, waaronder die in dit dossier, op de eerste twee niveaus van participatie. De redenen hiervoor zijn velerlei, variërend van epistemische overwegingen tot de logica van de academische financiering. Idealiter zou *citizen science* echter alle drie niveaus van betrokkenheid moeten omvatten om het onderzoek werkelijk te democratiseren.⁷ De onderzoeksprojecten beschreven in dit dossier streven alvast alle naar co-creatie en participatieve wetenschap.

Dit roept geheel nieuwe vragen op over wat we bedoelen als we het hebben over het democratiserende effect van *citizen science* in de stadsgeschiedenis. Ten eerste zal ik, vanuit de huidige stand van het onderzoek en het bestaande burgeronderzoek naar het verleden, het gebruik van digitale hulpmiddelen en de rol van lokale heemkundige kringen onder de loep nemen, evenals de beperkingen als het gaat om co-creatie. Ten tweede zal ik de vraag stellen hoe inzichten en praktijken in relatie tot ‘heritage making’ en de publieksgeschiedenis systematischer geïntegreerd kunnen worden om burgers niet alleen op alle participatieniveaus te betrekken, maar ook om diversificatie, inclusie en dialoog in het onderzoek te bevorderen. Tot slot zal ik kort een agenda voorstellen voor de toekomst van participatieve stadsgeschiedenis.

Het ‘democratisch potentieel’ onder de loep: Reflecties op digitale hulpmiddelen en de rol van heemkundige kringen

De projecten die in dit dossier worden voorgesteld illustreren tot op zekere hoogte de stand van zaken in burgerwetenschappelijk onderzoek. De projecten *Chronicling Novelty*, *S.O.S. Antwerpen/Amsterdamse Doodsoorzaken* en het project *Getuigenissen* betrekken alle burgers bij het transcriberen en annoteren van gedigitaliseerd historisch bronmateriaal met de hulp van digitale technieken. De ontwikkeling van geschikte hulpmiddelen, in navolging van vlaggenschipprojecten zoals *Europeana Transcribathon* of *Transcribe Bentham*, staat al enige tijd centraal in verschillende pogingen om burgerwetenschap in de praktijk te brengen in de stedelijke en lokale geschiedenis.⁸ Terwijl op het niveau van de individuele projecten de betrokkenheid van vrijwilligers essentieel is om de hoeveelheid aan bronnenmateriaal te verwerken, reiken de verwachtingen bij het gebruik van digitale hulpmiddelen verder. Er is veel aan-

6 Carpentier, ‘Differentiating’.

7 B. Strasser, e.a., ‘“Citizen science”? Rethinking science and public participation’, *Science & Technology Studies* 32 (2019) 52-76;

P. Hetland en K.C. Schroder, ‘The participatory turn: users, publics, and audiences’, in P. Hetland e.a. (red.), *A history of participation in museums and archives: traversing citizen science and citizen humanities* (Abingdon 2020) 168-185.

8 D. Lafreniere e.a., ‘Public participatory historical GIS’, *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 52:3 (2019) 132-149; H. Carius, M. Prell en R. Smolarski (red.), *Kooperationen in den digitalen Geisteswissenschaften gestalten: Herausforderungen, Erfahrungen und Perspektiven* (Göttingen 2020).

dacht voor de rol van digitale platformen, omdat deze de toegankelijkheid, het bereik en de deelname aan onderzoeksprocessen vergroten, terwijl ze ook de wetenschappelijke geletterdheid van de deelnemers bevorderen, zoals de bijdragen aan dit dossier ruimschoots aantonen. In veel beschouwingen over burgerwetenschap komen dan ook vragen over de gevolgen van het gebruik van digitale hulpmiddelen voor kennisproductie aan bod. Deze trend wordt aangewakkerd door de verwachting dat het toegenomen gebruik van digitale hulpmiddelen een democratiserend effect zal hebben op de relatie tussen de diverse actoren die betrokken zijn bij het onderzoeksproces.⁹ Maar, zelfs indien een diverse groep onderzoekers wordt betrokken, kan dit soort onderzoek nauwelijks beschouwd worden als co-creatie of bijdragen tot empowerment omdat de cruciale beslissingen bij academici blijven liggen die de agenda bepalen en de technieken ontwerpen.¹⁰ De focus op digitalisering brengt het risico met zich mee dat andere activiteiten uit het oog worden verloren die burgerwetenschap en stadsgeschiedenis dichter bij elkaar kunnen brengen.

Hoewel er veel manieren zijn om een betrokkenheid te creëren die verder reikt dan digitale gegevensverwerking, wil ik de aandacht vestigen op een type lekenonderzoek dat al ingeburgerd is – en misschien wel bijzonder goed ontwikkeld is – op het gebied van de stadsgeschiedenis. Al meer dan twee eeuwen lang zijn burgers met verschillende achtergronden betrokken bij lokale historische verenigingen, heemkundige kringen, historische workshops of erfgoedprojecten, die zich bezighielden met een breed scala aan onderwerpen, van de middeleeuwse civitas tot arbeidersgeschiedenis en diversiteit. Ze verzamelden bronnenmateriaal, publiceerden artikelen en boeken, organiseerden tentoonstellingen en beheerden instellingen, waaronder archieven en musea. Hun activiteiten hebben een enorme rijkdom aan kennis opgeleverd en hebben bijgedragen tot verspreiding van historische kennis bij een breed publiek.¹¹ Het project Getuigenissen richt zich actief op dergelijke bestaande verenigingen om burgers te mobiliseren, terwijl S.O.S. Antwerpen verwacht dat de gegevens die worden gegenereerd uiteindelijk ook zullen worden gebruikt door leden van lokale heemkundige kringen voor eigen onderzoek.¹² Onlangs bewees het door de Europese Unie gefinancierde project UrbanSpaces, een multinationalaal project over het interbellum en de uiteenlopende interpretaties van deze periode, dat lokale heemkundige kringen ook het voortouw kunnen nemen in *citizen science*-projecten.¹³

Ondanks voorzichtige pogingen is de samenwerking met deze groepen echter vaak problematisch, of op zijn minst selectief. Academische historici negeren hun activiteiten dikwijls omdat de betrokkenen alleen maar geïnteresseerd zijn in lokale bijzonderheden en zich richten op anekdotisch bewijsmateriaal zonder methodologische nauwkeurigheid of verklarende

9 J. Locke en B. Wright, 'History can be open source: democratic dreams and the rise of digital history', *The American Historical Review* 126 (2022) 1485-1511.

10 D. Kasperowski en T. Hillman, 'The epistemic culture in an online citizen science project: programs, antiprograms and epistemic subjects', *Social Studies of Science* 48 (2018) 564-588; S. Standing en C. Standing, 'The ethical use of crowdsourcing', *Business Ethics* 27 (2018) 72-80.

11 For the German context cf. J. Wüstenberg, *Civil society and memory in postwar Germany* (Cambridge 2018); K. Minner, 'Public History als Pluralisierung regionaler Geschichte', *Westfälische Forschungen* 69 (2019) 1-27; S. Haumann en D. Schott, 'Alternative Blicke auf die eigene Stadtgeschichte: Geschichtswerkstätten und die Pluralisierung lokalen Geschichtswissens in den 1980er Jahren', *Moderne Stadtgeschichte* 1 (2021) 46-68; M. Demantowsky, 'Public History auf Abwegen: Neue Heimatgeschichte', *Merkur* 72:833 (2018) 30-44; A. Rutz, 'Zwischen Globalisierungsdiskursen und neuer Heimatretorik: Herausforderungen für die Landesgeschichte im 21. Jahrhundert', *Jahrbuch für Regionalgeschichte* 39 (2021) 17-36.

12 Zie de twee bijdragen in dit volume.

13 UrbanSpaces, <https://star-urbs.eu/> (22 september 2023).

kracht. De betrokkenheid van de vele bestaande burgergroepen bij de stadsgeschiedenis wordt dan ook gezien als strijdig met het wetenschappelijk onderzoek dat gericht is op objectiviteit. Het notoire gebrek aan diversiteit – tenminste omdat lokale heemkundige kringen vaak gedomineerd worden door iets oudere mannen – en de min of meer open politieke agenda's van sommige van deze verenigingen bemoeilijken de doelstelling om het onderzoek te democratiseren. Dat maakt co-creatie en empowerment een stuk complexer en stelt vragen bij de idee dat *citizen science* automatisch zal uitmonden in het democratiseren van wetenschap.¹⁴ Het is echter de moeite waard om te zoeken naar manieren om dit immense potentieel aan geïnteresseerden aan te boren. Het zal echter bijkomende inspanningen vergen om de sociale basis van deze verenigingen te verbreden en het onderzoek te democratiseren zonder de wetenschappelijke normen in gevaar te brengen.

De sociale relevantie van onderzoek: Stadsgeschiedenis als onderzoeksveld tussen wetenschap en erfgoed

Lange tijd zijn de concepten en methoden van *citizen science* besproken met de natuurwetenschappen in het achterhoofd. Pas recentelijk is er meer aandacht voor de bijzonderheden van wat expliciet 'citizen humanities' wordt genoemd.¹⁵ Burgerwetenschap volgt niet alleen een andere logica in de humane wetenschappen, en de stadsgeschiedenis in het bijzonder, maar is ook sterk verankerd in de burgermaatschappij.¹⁶ Thema's in het domein van de geschiedenis, kunst of etnografie worden beschouwd als publieke onderwerpen, ook indien ze aan bod komen in academisch onderzoek. Daardoor neemt het afstemmen van dergelijk onderzoek op maatschappelijke behoeften een heel andere vorm aan. Bij populariserend onderzoek in deze domeinen gaat het niet alleen om het bevorderen van wetenschappelijke kennis, maar vaak ook om het definiëren van identiteiten, het stimuleren van reflectie en van burgerschapsvorming.¹⁷ De uitgesproken sociale functie van onderzoek maakt de vraag nog prangender: 'who does in fact participate? (...) Does their age, gender, ethnicity, class, and especially educational background, statistically represent that of "the people", a condition for public participation to fulfill its promises at democratizing science?'¹⁸ Daarom zal het cruciaal zijn om meer aandacht te besteden aan hoe *citizen science* academisch onderzoek zal veranderen, maar ook aan hoe het resonanceert in de burgermaatschappij die betrokken is bij onderzoek.

Gelukkig zijn er diverse domeinen binnen de geesteswetenschappen, waaronder publieksgeschiedenis, herinnering- en erfgoedstudies en geschiedenisdidactiek, die aan dit soort kwesties raken. Hun aandacht voor het populariseren van kennis over het verleden is zeer leerzaam. Brede maatschappelijke betrokkenheid bij de productie van kennis was namelijk al een onderwerp bij het ontstaan van de publieksgeschiedenis, waarbij het publiek werd opgevat als meer dan alleen een ontvanger van informatie.¹⁹ Ook in de didactiek wordt het verwerven van

14 M. Grever en S. Stuurman (red.), *Beyond the canon: history for the twenty-first century* (Basingstoke 2007).

15 B. Heinisch e.a., 'Citizen humanities', in K. Vohland e.a. (red.), *The science of citizen science* (2021) 97-118.; P. Hetland, P. Pierroux en L. Esborg, 'Traversing citizen science and citizen humanities: tacking stitches', in Hetland e.a., *History*, 3-23; H. Carius, M. Prell en R. Smolarski (red.), *Citizen Science in den Geschichtswissenschaften methodische Perspektive oder perspektivlose Methode?* (Göttingen 2023).

16 S. Ewen, Shane en T. Warwick, 'Introduction: urban history beyond the academy', *Urban History* 48 (2021) 290-291.; S. Fender, 'The Squat-Museum', *The Public Historian* 44:2 (2022) 29-55.

17 J. Rüsen, *Lebendige Geschichte: Formen und Funktionen des historischen Wissens* (Göttingen 1989); S. Berger, N. Brauch en C. Lorenz (red.), *Analysing historical narratives: on academic, popular and educational framings of the past* (New York 2021).

18 Strasser e.a., "'Citizen Science'", 62.

19 C. Cole, 'Public History: what difference has it made?', *The Public Historian* 16:4 (1994) 9-35.

competenties in de eerste plaats aangemoedigd door zelf onderzoek naar het verleden te doen en aan de slag te gaan met de diverse perspectieven die dat aanreikt.²⁰ Ondertussen hebben kritische erfgoedstudies gewezen op gecontesteerde praktijken waarbij bepaalde vormen van geschiedenis worden gevaloriseerd of gemarginaliseerd, een proces dat vaak verweven is met politieke en sociale ongelijkheden tussen de betrokken groepen. Om de centrifugale tendensen die hieraan inherent verbonden zijn tegen te gaan, is het nodig om manieren en middelen te vinden om een ‘gedeeld erfgoed’ op te bouwen waaraan diverse actoren kunnen participeren.²¹ Andere vragen richten zich op hoe men in musea en archieven participatieve praktijken kan ontwikkelen. De vraag stelt zich bijvoorbeeld hoe men best diverse actoren betreft bij het verzamelen en tentoonstellen van objecten, maar ook hoe je de missie van deze instellingen kan herdefiniëren.²²

Zo zijn er al vele projecten tot stand gekomen in de publieksgeschiedenis, didactiek of erfgoedstudies die het concept *citizen science* creatief in de praktijk hebben gebracht en een reeks methoden hebben getest. Veel stadsmusea, zoals het MAS in Antwerpen of het Amsterdam Museum, hebben hun collecties geherinterpreteerd door een breed publiek uit te nodigen.²³ Veel van deze projecten blijven echter vaag over de mate waarin ze bijdragen tot wetenschappelijk onderzoek, terwijl projecten aan de universiteiten, zoals die in dit dossier, zelden reflecteren over hun effect op erfgoedwerking.²⁴

Nochtans hebben academische onderzoeksprojecten en erfgoedprojecten één aspect gemeen dat kan helpen om beide benaderingen verder te integreren: de stad, en dat is blijkbaar een gunstige omgeving voor burgerwetenschap. Zowel Dekker et al. als Devos, Heynssens en Janssens argumenteren in dit dossier dat de banden met een bepaalde plaats essentieel zijn om burgeronderzoekers te motiveren om deel te nemen omdat ze hun lokale kennis kunnen koppelen aan de algemene bevindingen van de projecten.²⁵ Ook voor erfgoedprojecten geldt dat in een lokale context historisch materiaal toegankelijk en beter begrijpelijk is voor burgers, wat de communicatie vergemakkelijkt. Bovendien zijn lokale onderzoeksobjecten ook relevant vanuit het perspectief van de beleefde ervaring binnen stedelijke gemeenschappen. Om deze reden is het nuttig om de inzichten van ‘heritage making’ als voorbeeld te nemen en systematisch te pogen om diverse gemeenschappen te bereiken wiens specifieke lokale kennis cruciaal is voor het ‘democratiseren’ van het stadshistorische onderzoek.

Samengevat kunnen de praktische ervaringen die zijn opgedaan in de erfgoedsector en publieksgeschiedenis belangrijke lessen bevatten voor burgerwetenschap in stadsgeschiedenis. Ze laten met name zien hoe uiteenlopende belangen in het lokale verleden gemobiliseerd en in dialoog met elkaar kunnen worden gebracht op basis van wetenschappelijke principes. Op

20 M. Demantowsky, ‘What is public history’, in M. Demantowsky (red.) *Public history and school: international perspectives* (München 2018) 1-38; A. John, *Lokal- und Regionalgeschichte* (Frankfurt am Main 2018).

21 E. Waterton en L. Smith, ‘The recognition and misrecognition of community heritage’, *International Journal of Heritage Studies* 16 (2010) 4-15; T. Winter, ‘Clarifying the critical in critical heritage studies’, *International Journal of Heritage Studies* 19 (2013) 532-545.

22 N. Simon, *The participatory museum* (Santa Cruz 2010); I. Müller, *The local museum in the global village: rethinking ideas, functions and practices of local history museums in rapidly changing diverse communities* (Bielefeld 2020); S. Popple, A. Prescott en D. Mutibwa, *Communities, archives and new collaborative practices* (Bristol 2020).

23 R. Kistenmaker, L. Meijer van Mensch en T. van Kessel, *City museums on the move: a dialogue between professionals from African countries, Belgium and the Netherlands* (Amsterdam 2012).

24 OpenHeritage, <https://openheritage.eu/> (20 november 2022); CitizenHeritage, <https://www.citizenheritage.eu/> (20 november 2022); Collaborative engagement on societal issues (COESO), <https://coeso.hypotheses.org/> (20 november 2022).

25 Zie de bijdragen van T. Dekker et al. en I. Devos et al. in dit dossier.

dit moment lijkt de diversiteit nog vrij beperkt, zoals Ryckbosch' enquête over de deelnemers aan het Getuigenissen-project suggereert.²⁶ Er is echter een kans om de verschillende groepen die zich al bezighouden met het stedelijk verleden te engageren, van traditionele heemkundige kringen tot postkoloniale erfgoedinitiatieven, maar ook om er actoren bij te betrekken die hun activiteiten gewoonlijk niet relevant vinden voor historisch onderzoek. Op deze manier kunnen we de brede bestaande belangstelling voor stadsgeschiedenis kanaliseren in de richting van meer diversificatie, inclusie en dialoog zonder daarbij de wetenschappelijke standaarden te verlaten. Dan kan een werkelijke democratisering van het onderzoek tot stand komen, wat het begrip van het stadsverleden alleen maar kan verrijken.

Conclusie: Naar een agenda voor participatieve stadsgeschiedenis

Hoewel ik hier niet in detail zal uitwerken hoe participatieve stadsgeschiedenis in de praktijk kan worden gebracht, wil ik toch een paar ideeën aanreiken over manieren waarop diverse niet-academische groepen die zich bezighouden met stadsgeschiedenis op een meer systematische manier kunnen worden betrokken. Ten eerste moet het onderzoek naar stadsgeschiedenis in instellingen die zich bevinden tussen het wetenschappelijk onderzoek en het brede publiek, zoals stadsarchieven, musea of erfgoedsites, worden versterkt. Deze instellingen hebben vaak al een belangrijke functie bij het overdragen van kennis en het bevorderen van de dialoog tussen diverse groepen lekenonderzoekers en het bredere publiek. Maar ze zouden ook kunnen ontwikkeld worden tot onderzoeksinstellingen, met de juiste middelen om onderzoeksprojecten te initiëren en uit te voeren waarin zowel academische als niet-academische historici op regelmatige basis samenwerken.

Ten tweede is het nodig om historisch onderzoek te zien als een sociaal proces. Er zijn andere motieven mogelijk om aan stadsgeschiedenis te doen dan het bevorderen van academische kennisproductie. Deelnemen aan onderzoek is bijna altijd een manier waarop historici, zowel academici als niet-academici, zichzelf positioneren binnen de sociale structuur van de stedelijke samenleving: het is een manier om prestige op te bouwen, aanspraak te maken op collectieve identiteit of de erkenning van specifieke sociale groepen te bevorderen. Dit zijn cruciale redenen waarom burgerorganisaties, of ze nu traditioneel of progressief zijn, zich vormden in het domein van de stadsgeschiedenis. Omwille van deze sociale functie zal het belangrijk zijn om ook mensen uit de samenleving te betrekken die geïnteresseerd zijn maar nog niet overtuigd zijn dat ze een relevante bijdrage kunnen leveren. Hoewel dit soort sociale responsiviteit vaak wordt opgevat als een uitdaging voor de 'objectiviteit', zouden we ons ook kunnen afvragen hoe niet-wetenschappelijke interesse in stadsgeschiedenis waardevolle kennis kan opleveren.

Ten derde vereist het beschouwen van onderzoek als een sociaal proces dat academische historici ook nieuwe competenties moeten ontwikkelen.²⁷ Het is nodig vaardigheden te verwerven die helpen om heterogene en soms tegenstrijdige belangen samen te brengen binnen participatieve onderzoeksprocessen. Dit omvat het vermogen om om te gaan met ongelijke sociale en culturele achtergronden en kennis en met uiteenlopende opvattingen over het verleden. Deze taak gaat echter verder dan het modereren van een publieke discussie. Om niet overweldigd te worden door ongelijksoortige of sterk opiniërende input, moeten academische historici hun professionele autoriteit behouden door op creatieve wijze de uiteenlopende inte-

²⁶ Zie de bijdrage van W. Ryckbosch in dit dossier.

²⁷ P. Corfield en T. Hitchcock, *Becoming a historian: an informal guide* (Londen 2022).

resses en capaciteiten van burgeronderzoekers te combineren met wetenschappelijke methoden en onderzoeksvragen.

Tot slot kom ik terug op de vraag naar het democratiserende effect van *citizen science* in de stadsgeschiedenis. Wat betekent het om onderzoek ontvankelijker te maken voor de belangen van de samenleving en tegelijkertijd de sociale basis van betrokkenheid te verbreden? Zullen we in staat zijn de 'participatieladder' te beklimmen om burgeronderzoekers op een substantieler manier te betrekken dan enkel bij het verwerken en interpreteren van data? Hoe zal participatie zich verhouden tot de principes en methoden van het wetenschappelijk onderzoek en hoe zal dat de rol van academische historici herdefiniëren? Mijn suggestie is om uit te gaan van het immense potentieel dat de bestaande publieke belangstelling voor stadsgeschiedenis in zich bergt, maar ook om heel bewust de dialoog aan te gaan met een diverse stedelijke samenleving. In dit opzicht valt er veel te leren van publieksgeschiedenis, 'heritage making' en didactiek. *Citizen science* toepassen op stadsgeschiedenis vereist meer dan het toepassen van methoden van participatief onderzoek op specifieke onderwerpen. Onderzoeksprocessen zijn immers afhankelijk van, en hebben invloed op, de stedelijke groepen die erbij betrokken zijn. Dus, democratisering houdt in dat academisch onderzoek zorgvuldig moet worden afgestemd op de behoeften en capaciteiten van de lokale samenleving. Maar tegelijkertijd blijft de functie van academische stadshistorici als professionele 'middelaars' cruciaal en noodzakelijk om het democratiserende effect van kennisproductie in de stedelijke samenleving tot stand te brengen.

De ambities van burgerwetenschap onder de loep

Het Getuigenissen-project als specimen

Aan het begin van de twintigste eeuw bejubelde Henri Pirenne met overtuiging het grote belang van het werk dat amateurhistorici verrichten in lokale geschiedkundige verenigingen.¹ Dergelijke wederzijdse appreciatie tussen amateur- en professionele historici lijkt vandaag vaak minder wijdverspreid en nog slechts zelden in de praktijk gebracht. Hoewel genootschappen met belangstelling voor lokale en familiegeschiedenis op veel plaatsen bleven bestaan, is de interactie tussen historici binnen ('academici') en buiten de universiteitsmuren ('niet-academici' en 'amateurs') zeldzaam geworden. In de decennia sinds Pirenne is er niet alleen in België een afwezigheid van dialoog en begrip gegroeid tussen beide soorten geschiedkundige onderzoekers.²

Net zoals in andere humane en sociale wetenschappen was de tweede helft van de negentiende eeuw in de geschiedschrijving gekenmerkt door een proces van professionalisering en afbakening.³ Het geschiedenisonderzoek zoals dat vandaag aan universiteiten over de hele wereld wordt beoefend, kreeg voor een groot deel in deze periode vaste vorm.⁴ Een groeiend vertrouwen in het gebruik van wetenschappelijke methoden en de uitsluiting van metafysische en morele verklaringsmethodes, gingen hand in hand met veranderingen in de institutionele organisatie van de historische discipline. Aan het eind van dit proces was geschiedenis een academische discipline geworden met strikte regels, wiens beheersing en toepassing een formele opleiding vereisten, en die niet langer hoofdzakelijk in de huiselijke kring of in geleerde genootschappen met lokale of folkloristische belangstelling werd beoefend maar aan universiteiten en onderzoekscentra.

Over de gevolgen van dit academiseringsproces kunnen de appreciaties uiteenlopen. Voorerst ging de professionalisering van geschiedenis als academische discipline hand in hand met een omarming van het historicisme en met een afwijzing van het presentisme. De studie van het verleden als doel op zichzelf kwam voorop te staan, en de relevantie voor het heden werd van secundair belang of zelfs een storende factor die objectieve wetenschappers vruchteloos uit hun arbeid trachtten te bannen. Het resultaat was een hardnekkige spanning tussen het academisch onderzoek en de bredere doeleinden die historisch onderzoek in de maatschappij dient.⁵ Hoewel geschiedenis een rol speelt in het bevredigen van specifieke sociale behoeften

1 H. Pirenne, *Henri Pirenne, Hommages et souvenirs* (Brussel 1938) 67.

2 J.D. Marshall, 'The antiquarian heresy', *The Journal of Regional and Local Studies* 15:2 (1995) 49–54; Michael Drake, 'Inside-out or Outside-in? The case of family and local history', in: Ruth Finnegan (red.), *Participating in the knowledge society* (New York 2005) 110–23.

3 L. Dorsman, 'De nieuwe eruditie. Het ontstaan van een historisch bedrijf', in: J. Tollebeek e.a. (reds.), *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000* (Hilversum 2002) 159–76.

4 G. G. Iggers, 'The intellectual foundations of nineteenth-century "scientific" history: the German model', *The Oxford History of Historical Writing: Volume 4: 1800-1945* (Oxford 2011) 41; D. Woolf, *A concise history of history: global historiography from antiquity to the present* (Cambridge 2019); J. Tollebeek, *De Toga van Fruin: denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1990).

5 J. Tosh, *The Pursuit of history: aims, methods and new directions in the study of history* (Aboingdon 2013); J. Kalela, *Making history: the historian and uses of the past* (Oxford 2011).

– van het creëren van collectieve herinneringen tot het ondersteunen van gemeenschapsbanden en identiteit – hebben professionele historici zich in de twintigste eeuw net vaak gespecialiseerd in het deconstrueren van verzonnen tradities of nationalistische mythen.⁶ De invloed van postmodernistische intellectuele stromingen sinds de jaren 1980 heeft dan wel de exclusieve aanspraak van professionele historici op de historische waarheid betwist, maar geenszins de wetenschappelijke geschiedschrijving dichter bij een breed publiek gebracht.

De schaduwzijde van wetenschappelijke professionalisering

De professionaliseringsbeweging die geschiedschrijving als wetenschappelijke activiteit doorgemaakt heeft sinds het midden van de negentiende eeuw is allesbehalve uniek. Ook voor de meeste andere wetenschappen geldt immers dat lange tijd niet zozeer de academie of het laboratorium de belangrijkste plek voor studie waren, maar wel de private woning.⁷ Hoewel het beoefenen van empirische, wetenschappelijke studie in vroegmodern Europa grotendeels voorbehouden was aan welgestelde mannen, bestonden er slechts weinig formele grenzen aan wetenschapsbeoefening.⁸ De geschiedenis van wetenschappelijke ontdekkingen in de zeventiende en achttiende eeuw staat bol van voorbeelden van ongeletterde ambachtslieden die door middel van observatie en experiment voor cruciale doorbraken zorgden.⁹ Tot ver in de negentiende eeuw bleef de wetenschappelijke praktijk gekenmerkt door meer informele en vaak poreuze grenzen, waarbij empirische waarnemingen door niet-professionele wetenschappers een rol bleven spelen. Niemand minder dan Charles Darwin drukte zijn grote waardering uit voor de bevindingen van amateur-ornithologen die gepubliceerd werden in de natuurhistorische tijdschriften van plaatselijke verenigingen, en een belangrijke basis vormden voor zijn onderzoek.¹⁰

De negentiende eeuw bracht nagenoeg in alle wetenschappelijke disciplines een proces van professionalisering en specialisatie op gang, van natuurkunde tot geneeskunde en geschiedenis. Naarmate universiteiten uitgroeiden tot de belangrijkste plaats voor wetenschappelijke studie werd de deskundigheid en de kwalificatie van niet-professionals om een zinvolle bijdrage te leveren aan de wetenschappelijke vooruitgang steeds meer in vraag gesteld. Wetenschap werd eerst en vooral het voorrecht van wie zich binnen de universiteitsmuren bevond. Wie *extra muros* vertoefde kon in het beste geval nog een perifere rol opeisen. Tijdens de twintigste eeuw werd de positie van professionele academici als enige producenten van wetenschappelijke kennis zelden in twijfel getrokken. Hoewel het vertalen en communiceren van onderzoeksresultaten naar een breed publiek steeds meer een bezorgdheid werd van beleidsmakers, bleef de rol van de academisch onderzoeker als houder van het monopolie op wetenschapsbeoefening overeind.

Sinds enkele decennia is er een groeiend onbehagen ontstaan over deze situatie. Een intellectuele en politieke beweging die ijvert voor ‘burgerwetenschap’ verzet zich immers tegen de uitsluiting van niet-professionals bij de productie van wetenschap in een breed scala aan disciplines: van astronomie tot biologie, en van stadsplanning tot klimaatwetenschap.¹¹ Hoewel er veel manieren zijn om burgerwetenschap te definiëren, bestaat er over het hoofddoel

6 E. Hobsbawm en T. Ranger, *The invention of tradition* (Cambridge 2012).

7 S. Shapin, ‘The house of experiment in seventeenth-century England’, *Isis* 79:3 (1988) 373–404.

8 A. Cooper, ‘Homes and households’, in: K. Park en L. Daston (reds.), *The Cambridge History of Science* (Cambridge 2008) 224–237.

9 P. H. Smith, *The Body of the Artisan: Art and Experience in the Scientific Revolution* (Chicago 2018).

10 J. Silvertown, ‘A New Dawn for Citizen Science’, *Trends in Ecology & Evolution* 24:9 (2009) 467–71.

11 C. Cooper, *Citizen science: how ordinary people are changing the face of discovery* (Abrams 2016).

een vrij grote consensus: het betrekken van leden van een breed publiek bij wetenschappelijk onderzoek.¹² Verschillende soorten burgerwetenschap worden vaak onderscheiden op basis van de mate waarin de nadruk ligt op de verantwoordelijkheid van de wetenschap voor de samenleving (dit wil zeggen ‘democratische’ burgerwetenschap), of op de bijdrage van burgers aan de wetenschap.¹³ Het potentieel van burgerwetenschap om het wetenschappelijk bedrijf te democratiseren en daardoor haar publieke aanzien te verhogen, is de laatste jaren breed aanvaard en omarmd. In heel wat landen ter wereld hebben beleidsmakers het ondersteunen en financieren van burgerwetenschapsinitiatieven ter harte genomen, zoals de ‘Citizen Science pages’ die door het Obama-voorzitterschap worden gepromoot, of het ‘EU-CITIZEN.SCIENCE’-platform dat door de Europese Unie wordt gefinancierd.

Pleidooien voor een terugkeer naar een meer democratische wetenschappelijke praktijk zijn op zich niet helemaal nieuw, al is hun brede en enthousiaste steun dat wel. In 1938 brak de Britse zoöloog Lancelot Hogben reeds een lans voor burgerparticipatie in de wetenschap, om zo een nieuw sociaal contract tussen wetenschap en samenleving te creëren. Dergelijke participatie zou burgers in staat stellen wetenschappelijk beter onderlegd te worden, terwijl tegelijkertijd zou gewaarborgd worden dat de wetenschap de belangen van de samenleving als geheel zou blijven dienen.¹⁴ Onder de vele definities en doelstellingen van burgerwetenschap die vandaag de ronde doen, springen drie centrale doelen er nog steeds uit: democratisering, educatie en het creëren van een nieuw soort wetenschappelijke kennis.¹⁵ In de huidige bijdrage trachten we de toepasbaarheid van deze ambities in het domein van historische burgerwetenschap onder de loep te nemen.

Burgerwetenschap als antwoord op historische uitdagingen

Ook binnen de historische discipline groeit het verlangen om een hefboom te vinden die de kloof tussen academische geschiedschrijving en de maatschappij kan verkleinen. De laatste jaren hebben diverse historici de gevaren van de kloof tussen academische geschiedschrijving en samenleving reeds aan de kaak gesteld. Volgens sommigen voedt het insulaire karakter van professionele geschiedschrijving een vorm van maatschappelijke achterdocht, en laat het toe dat parallelle en vaak haaks op elkaar staande geschiedsopvattingen naast elkaar leven zonder debat.¹⁶ Zo kan bijvoorbeeld opgemerkt worden hoe beperkt de bijdrage van professionele historici is geweest aan de groei van de populaire belangstelling voor historische onderwerpen en televisieprogramma’s, ook in België en Nederland. De problematiek roept enkele fundamentele vragen op, zowel met betrekking tot het eigenaarschap van geschiedenis (publiek bezit, of het voorrecht van enkele hoogopgeleiden), als met betrekking tot de manieren waarop wetenschappelijke inzichten de publieke kennis over het verleden kunnen en moeten vormgeven.

In heel wat landen is recent ook bezorgdheid ontstaan over de toegang tot historische kennis en vaardigheden, en de steeds ongelijkere verdeling daarvan.¹⁷ Sinds de economische crisis van 2008 is er een aangehouden toename waarneembaar van studenten die kiezen voor

12 M. V. Eitzel e.a., ‘Citizen science terminology matters: exploring key terms’, *Citizen Science: theory and practice* 2:1 (2017).

13 Vergelijk bijvoorbeeld A. Irwin, *Citizen science: a study of people, expertise and sustainable development* (Londen 1995); R. Bonney, ‘Citizen science: a lab tradition’, *Living Bird* 15:4 (1996) 7–15.

14 L. Hogben, *Science for the citizen* (New York 1938).

15 Cooper, *Citizen Science*; B. Strasser e.a., “‘Citizen science’? Rethinking science and public participation”, *Science & Technology Studies* 32 (2019) 52–76.

16 P. Mooney-Melvin, ‘Professional historians and “Destiny’s Gate”’, *The Public Historian* 17:3 (1995) 9–24.

17 E. Alterman, ‘The decline of historical thinking’, *The New Yorker*, 4 februari 2019.

STEM-richtingen, vaak ten koste van humane wetenschappen zoals geschiedenis.¹⁸ Dit heeft onder meer tot gevolg dat de verspreiding van fundamentele historische denkvaardigheden, zoals het hanteren en synthetiseren van gevarieerde gegevens, het opbouwen van kritische denkvaardigheden en het vergroten van het vermogen om veranderingen te begrijpen, minder breed verspreid raken dan voorheen.¹⁹

Niet enkel de vaardigheden, maar ook het historisch bewustzijn zelf lijkt vandaag een minder prominente plaats op te eisen in de maatschappij dan enkele decennia geleden.²⁰ De veranderende aard van historisch onderzoek binnen de universiteitsmuren, dat steeds technischer van aard wordt, doet niet vermoeden dat dit tij snel zal keren. De omarming van nieuwe digitale methoden en *big data*-benaderingen vergroot potentieel de afstand tot een meer publieksgerichte werking nog meer.

Als antwoord op deze uitdagingen hebben sommige historici opgeroepen tot het creëren van een ‘participatieve historische cultuur.’²¹ Anderen pleiten voor ‘publieksgeschiedenis’ als antwoord op deze uitdagingen.²² Publieksgeschiedenis wil sommige van de grenzen tussen het brede publiek en historici overwinnen door enerzijds historisch onderzoek dichter bij het heden te brengen, en anderzijds te tonen hoe historisch onderzoek geworteld is in specifieke sociale contexten.²³ In zekere zin bouwen deze inspanningen voort op een oproep die reeds in 1932 gedaan werd door de Amerikaanse historicus Carl Becker: ‘Everyman his own historian.’²⁴ Aangezien de historische interpretatie van het verleden onvermijdelijk wordt beïnvloed door de vooroordelen en de waarden van de historicus en door de maatschappelijke vooruitzichten van het heden, was het ideaal van een wetenschappelijke waarheid die uitsluitend door professionele historici werd geproduceerd niet alleen onbereikbaar maar ook onwenselijk, volgens Becker.

In deze geest, die wellicht het meest succesvol in de praktijk werd gebracht door de beweging van de marxistische ‘Social History Workshop’, kon geschiedenis geschreven *voor* de samenleving niets anders zijn dan geschiedenis geschreven *door* de samenleving. Rekening houden met verschillende vormen en bronnen van kennis – van het mondelinge tot het ervaringsgerichte – vereist tevens een meer open houding tegenover historisch onderzoek dat buiten de universiteitsmuren wordt beoefend.²⁵ Ontwikkelingen in de subalterne en postkoloniale geschiedenis hebben het idee verder versterkt dat de actieve betrokkenheid van ‘kennismilieus’ buiten de academische sfeer de historische discipline op een fundamentele manier kan dienen.²⁶

Om deze redenen bestaan er bij sommige historici impulsen om de muren rond de geschiedschrijving geleidelijk aan te proberen afbreken. Ze streven zo niet alleen naar een betere verspreiding van historisch onderzoek naar een breder publiek, maar vooral ook naar meer actieve deelname door niet-professionals.²⁷ Bij het verwezenlijken van deze ambitie biedt de integratie van burgerwetenschap in de geschiedschrijving een belangrijk potentieel. Hoewel

18 B. H. Schmidt, ‘The history BA since the Great Recession’, *Perspectives on History blog*, 26 november 2018.

19 M. Collins en P. N. Stearns, *Why study history?* (London 2020).

20 K. Ribbens e.a., ‘The meaning of the past: the perception and appreciation of history among Dutch genealogists’, *Public History Review* 12 (2006) 27–43; M. Angvik en B. von Borries, *Youth and history: a comparative European survey on historical consciousness and political attitudes among adolescents* (Hamburg 1997).

21 Kalela, *Making history*, 20.

22 P. Ashton, ‘Introduction: going public’, *Public History Review* 17 (2010) 1–15.

23 H. Kean en P. Martin, *The public history reader* (Milton Park 2013).

24 C. Becker, ‘Everyman his own historian’, *The American Historical Review* 37:2 (1932) 221–36.

25 R. Samuel, *Theatres of memory: past and present in contemporary culture* (London 2012).

26 D. Chakrabarty, *Provincializing Europe* (Princeton 2009).

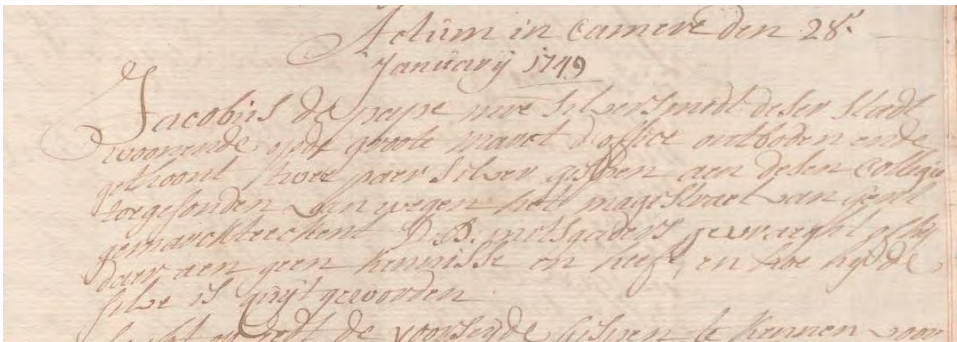
27 Ashton, ‘Introduction: Going Public’.

burgerwetenschap vooralsnog gedomineerd wordt door de natuurwetenschappen (meer dan tachtig procent van de publicaties waarin burgerwetenschap gebruikt wordt komen uit dit domein), wint het ook in de sociale en humane wetenschappen aan belang.²⁸

Deze bijdrage wil door middel van een concrete casus een blik werpen op de mate waarin dit potentieel ook daadwerkelijk gerealiseerd wordt. Of burgerwetenschap in de geschiedenis leidt tot democratisering, wetenschapseducatie en tot een bredere epistemologische basis voor historische kennisvergaring is geen vraag die eenvoudig te beantwoorden is. In deze bijdrage trachten we dan ook slechts een eerste aanzet te leveren door de participatie van vrijwilligers in het digitaliseringsproject Getuigenissen in de diepte te analyseren.

Het project Getuigenissen

In mei 2019 lanceerde een team onderzoekers van de onderzoeksgroep HOST (Historisch Onderzoek naar Stedelijke Transformatieprocessen) van de Vrije Universiteit Brussel het project Getuigenissen.²⁹ Het doel tijdens de eerste fase van dit project was het digitaliseren van ongeveer 3.000 getuigenverklaringen uit criminele procesdossiers uit achttiende- en negentiende-eeuws Brugge. Deze getuigenverklaringen kwamen tot stand in het kader van het vooronderzoek dat gevoerd werd door schepenen of rechters van de stad. Ze werden doorgaans opgetekend door een griffier op basis van de mondelinge verklaringen van de getuigen, slachtoffers en verdachten die ondervraagd werden.³⁰ Omdat deze documenten de alledaagse omstandigheden en context beschrijven waarin (vaak onverwachte) gebeurtenissen plaatsvonden, vormen ze een rijke bronverzameling voor diverse aspecten van het achttiende- en negentiende-eeuwse leven.

Afbeelding 1. Getuigenis uit Brugge, 1749. Rijksarchief Brugge.

De archiefcollecties van getuigenverklaringen bewaard in de Belgische stads- en rijksarchieven zijn omvangrijk, maar blijven voorlopig grotendeels niet geïnventariseerd of gedigitaliseerd. Dat beperkt sterk de mogelijkheden voor allerlei soorten onderzoek. Onderzoeksvragen die een selectie op specifieke types zaken, gebeurtenissen, namen of locaties vereisen, vragen immers om een a priori digitalisering of indexerend. Een grootschalige analyse van specifieke patronen uit het

28 S. Hecker e.a., 'The European citizen science landscape—a snapshot', in: S. Hecker e.a. (reds.), *Citizen science. Innovation in open science, society and policy* (London 2018) 190–200.

29 Meer informatie over het project vindt men op Getuigenissen, <http://www.getuigenissen.org> (11 oktober 2023) en over de onderzoeksgroep HOST, <https://host.research.vub.be/> (11 oktober 2023).

30 Voor een introductie tot het materiaal: T. Bervoets e.a., 'Vergeeten stemmen? Ongeletterdheid in negentiende-eeuws Brugge gereconstrueerd dankzij burgerwetenschap', *Tijd-schrift. Erfgoedpraktijk in Vlaanderen* 12:1 (2022) 40–57.

dagelijks leven – bijvoorbeeld met betrekking tot tijds- en ruimtegebruik of arbeid – vereist eveneens de transcriptie van honderden, zo niet duizenden verklaringen. Het handmatig transcriberen van deze teksten vergt meer werkuren dan standaard onderzoeksprojecten ter beschikking hebben. Een geoefend historica met ruime ervaring in paleografie heeft ongeveer 29 minuten nodig voor een getuigenverklaring van gemiddelde lengte. Aangezien het corpus dat tijdens de eerste fase van Getuigenissen gedigitaliseerd werd uit 3,190 teksten bestond, zou de vereiste arbeidstijd voor een geschoold historicus meer dan 1,500 uur bedragen, of nagenoeg een volledig werkjaar.

Voor de transcriptie van deze teksten wendde Getuigenissen zich daarom tot vrijwilligers die bereid waren transcripties bij te dragen op een online platform. Daartoe werden de gescande archiefbronnen online geplaatst in het platform Zooniverse, waar vrijwilligers transcripties voor de teksten konden invoeren.³¹ Elke tekst werd getranscribeerd door twee verschillende burgerwetenschappers en een geconsolideerde versie werd door een projectmedewerker gemaakt op basis van een vergelijking van beide versies. In latere fasen van het project werd aan vrijwilligers gevraagd om transcripties die gegeneerd werden door *Handwritten Text Recognition*-modellen te corrigeren, of zelf vergelijkingen te maken tussen verschillende transcripties of correcties van vrijwilligers, maar dit gebeurde na het afronden van het vrijwilligersonderzoek dat aan deze bijdrage ten grondslag ligt.

Tussen de bestaande internationale burgerwetenschapsprojecten in het historische veld onderscheidt Getuigenissen zich in enkele belangrijke opzichten. Ten eerste staat het project dichter bij traditioneel archiefonderzoek dan veel burgerwetenschapsprojecten die streven naar een laagdrempelige, soms zelfs op *gaming* geïnspireerde aanpak. Bij dat soort projecten wordt doorgaans gemikt op een groot aantal kleine bijdragen, waarbij vrijwilligers via een sociale omgeving en vlotte, spel-achtige interface enthousiast gemaakt kunnen worden. In plaats daarvan werd van burgerwetenschappers in Getuigenissen een aanzienlijke tijdsinvestering per bijdrage gevraagd, en moesten zij bovendien paleografische vaardigheden vrij goed machtig zijn om de teksten te kunnen ontcijferen. Ten tweede was het project gebaseerd op wat men noemt een 'licht peer-productiemodel': er was slechts een zwakke binding met het gemeenschappelijke doel, dat tot stand kwam door middel van op regels gebaseerde bijdragen.³² Hoewel er op de Zooniverse-pagina van het project een online forum was, werd dat zelden gebruikt en door de meeste deelnemers niet nodig geacht. Er was dus slechts sprake van minimale interactie en onderlinge afhankelijkheid tussen de deelnemers. Veel van de gehechtheid aan het gemeenschappelijke doel kwam voort uit de directe interactie met het bronmateriaal zelf, niet uit onderlinge concurrentie of het werken in groepsverband.

Het Getuigenissen-project is dus een voorbeeld van burgerwetenschap dat qua vaardigheden en motivatie van de vrijwilligers slechts weinig verschilt van de offlineprojecten die traditioneel vaak gecoördineerd worden door verenigingen voor heemkunde of familiegeschiedenis. De belangrijkste verschillen zijn de online en uitsluitend digitale infrastructuur, de coördinatie door een universitair onderzoeksteam en de grotere schaal van het project.

Het profiel van de historische burgerwetenschapper

Indien we de theorievorming rond burgerwetenschap volgen, kunnen projecten zoals Getuigenissen geïnterpreteerd worden als manieren om de deelname van niet-professionele historici in het wetenschappelijk bedrijf te bevorderen. Het wordt dan beschouwd als een

³¹ Zooniverse, <http://www.zooniverse.org> (11 oktober 2023).

³² N. R. Budhathoki e.a., 'Motivation for open collaboration: crowd and community. Models and the case of OpenStreetMap', *American Behavioral Scientist* 57:5 (2012).

manier om de productie van wetenschap te democratiseren door de participatiegraad eraan te verhogen. Hoe en in welke mate dat concreet gebeurt, is echter niet eenvoudig vast te stellen. Een blik op het vrijwilligersprofiel kan enkele eerste inzichten verschaffen. We baseren ons hiervoor enerzijds op de gebruikersgegevens in het Zooniverse-platform, en anderzijds op de resultaten van drie bevragingen die we afnamen van onze gebruikers. De analyse van gebruikersgegevens betreft slechts een beperkte periode: van 20 mei 2019 tot 15 oktober 2020, toen de eerste 3,190 teksten op het Zooniverse-platform beschikbaar waren. In latere periodes werden nog meer tekstcorpora uit het Getuigenissen-project online aangeboden op andere platformen zoals MADOC en VeleHanden, maar omdat deze deelprojecten nog lopende zijn, worden ze hier buiten beschouwing gelaten. De eerste en tweede bevraging van vrijwilligers werd afgenomen in mei en in juni 2019, de derde een jaar later, in mei 2020.

TABEL 1. BEVRAGINGEN VOOR GETUIGENISSEN, 2019-2020

	Datum	Respondenten	Vorm
Enquete 1	06/2019	14	Online
Enquete 2	02/2020	36	Papier
Enquete 3	05/2020	52	Online

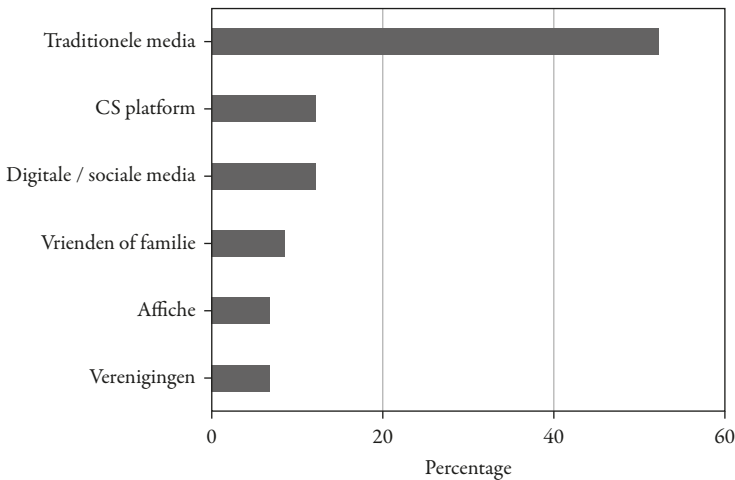
Door technische hindernissen is het helaas niet eenvoudig om het aantal individuele deelnemers aan het project vast te stellen op basis van de gebruikersdata in Zooniverse. Gebruikers hadden immers de mogelijkheid om ook transcripts in te dienen wanneer ze niet ingelogd waren. In dat geval kregen zij vanwege Zooniverse een tijdelijke gebruikersnaam toegewezen van het type 'not-logged-in-[IP-adres]'. Een deel van deze ongeregistreerde gebruikers bezat wel degelijk een gebruikersnaam, maar raakte soms onbedoeld uitgelogd en vergat opnieuw in te loggen voor het doorsturen van hun volgende bijdrage. Hun gegevens voegden we in de mate van het mogelijke samen met die van hun gekende gebruikersnamen. Omdat IP-adressen echter regelmatig veranderen, is het niet mogelijk om te achterhalen hoeveel verschillende vrijwilligers achter de ongeregistreerde inzendingen precies schuil gingen. Vermoedelijk gaat het om een relatief klein aantal gebruikers, maar dat valt onmogelijk met zekerheid te achterhalen. Zeker is dat een minimum van 129 gebruikers (allen geregistreerd), en een maximum van 541 gebruikers (waarvan 24% geregistreerd) actief deelnamen aan het Getuigenissen-project in 2019 en 2020. Dit aantal komt sterk overeen met de 182 deelnemers die bijvoorbeeld participeerden aan het Nederlandse 'Ja, ik wil!'-project.³³

TABEL 2. AANTALLEN GEBRUIKERS ACTIEF OP HET ZOONIVERSE GETUIGENISSEN PROJECT 2019-2020

	Geregistreerd	Ongeregistreerd	Totaal
# gebruikers	129 (24%)	412 (76%)	541
# transcripts	5.609 (89%)	682 (11%)	6.291

33 T. De Moor e.a., 'Dynamics of engagement in citizen science: results from the "Yes, I Do!" project', *Citizen Science: Theory and Practice* 4:1 (2019) 1-17.

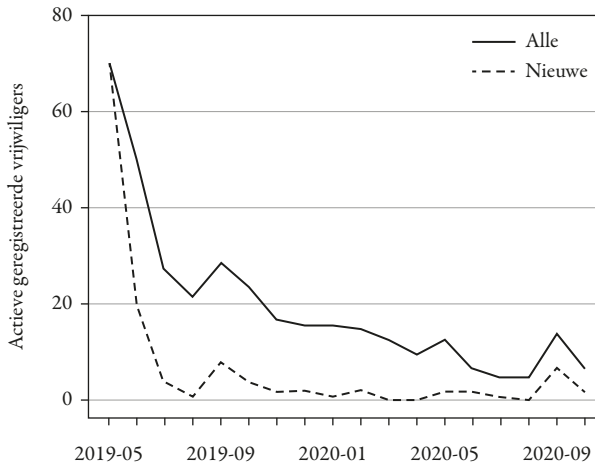
Waar kwamen deze vrijwilligers vandaan? In tegenstelling tot veel andere historische burgerwetenschapsprojecten maakte Getuigenissen geen gebruik van een platform waar reeds een bestaande basis van potentiële vrijwilligers aanwezig was. Het Zooniverse-platform richt zich doorgaans immers op een heel ander soort projecten en andere taalgebieden, waardoor daar geen rekrutering van burgerwetenschappers voor Getuigenissen te verwachten viel. Alle vrijwilligers moesten dus extern gezocht worden. Hiervoor werd gebruik gemaakt van een combinatie van verschillende strategieën: het verspreiden van informatie via bestaande historische kringen, het adverteren in leeszalen van archiefinstellingen, en het gebruik maken van sociale en traditionele media. Een lanceringsevenement met enkele lezingen, een snelcursus paleografie, en een lezingenreeks tijdens de eerste maanden van het project, dienden als basis om geïnteresseerden vertrouwd te maken met het potentieel van de historische data, en konden daarnaast ook aangegrepen worden om te adverteren via diverse media. Over het lanceringsevenement, georganiseerd in het Rijksarchief Brugge op 20 mei 2019, werd een artikel geschreven in de Belgische krant *De Morgen*, en het uitsturen van persberichten leidde nog tot een artikel in *Het Laatste Nieuws*, een reportage op de Brusselse stadzender Bruzz, en een interview op Radio 1. Berichten op Facebook voor de aankondiging van nieuwe lezingen of workshops werden al snel – ook zonder toedoen van de projectmedewerkers – verder verspreid in Facebookgroepen voor en door mensen met historische interesse. Voor twee berichten op Facebook werd een advertentiekost betaald, zodat ook andere mensen met een gelijkaardig profiel de berichten te zien kregen.

Afbeelding 2. Rekruteringskanaal voor vrijwilligers van Getuigenissen (n=57). Bron: bevragingen 1, 2 en 3.

De veelheid aan rekruteringskanalen wordt weerspiegeld in de diversiteit aan manieren waarop de vrijwilligers het project leerden kennen. Niettemin kwam de meerderheid van de vrijwilligers (53 procent) voor het eerst met Getuigenissen in aanraking via reportages in de traditionele media. Platformen voor burgerwetenschap (zoals ‘Iedereen Wetenschapper’) en verenigingen zoals lokale historische kringen, hielpen bij het bereiken van geïnteresseerde deelnemers. Sociale media (Facebook, Twitter en Reddit), en mond-aan-mond reclame via familie en vrienden droegen ook elk hun steentje bij (respectievelijk twaalf en negen procent).

De grootste instroom aan vrijwilligers vond bij de aanvang van het project plaats, toen de media-aandacht het grootste was. Hoewel in de maanden nadien af en toe nieuwe gebruikers zich registreerden en actief deelnamen, nam het totaal aantal actieve gebruikers geleidelijk aan af tijdens de duur van het project.

Afbeelding 3. Verloop van het aantal actieve vrijwilligers in Getuigenissen. Bron: Analyse op basis van gebruikersdata uit Zooniverse.³⁴

De bijdragen aan het project waren sterk ongelijk verdeeld tussen de vrijwilligers. Anders gezegd: een groot aantal vrijwilligers droeg weinig bij terwijl een kleine groep net heel veel bijdroeg. Daar waar tot 75 procent van de deelnemers één of twee transcripties bijdroegen, droeg een kleine groep (minder dan vijf procent) elk meer dan 50 transcripties bij. De meest actieve tien procent vrijwilligers droeg net geen 75 procent van alle getranscribeerde teksten bij. De grote ongelijkheid in deelname betekent dat de interactie met het historisch materiaal erg verschillend geweest is. Terwijl de interactie voor sommige vrijwilligers beperkt was tot een half uur, liep ze voor anderen op tot vele dagen.

Het vrijwilligersprofiel

De grote beleidsmatige steun voor burgerwetenschap vloeit voor een groot deel voort uit de ambitie om op die manier wetenschap te democratiseren.³⁵ Dat de toegang tot wetenschapsparticipatie uitgebreid wordt tot buiten de muren van de academie betekent natuurlijk niet dat de deelname eraan ook een gelijke toegang impliceert. Een nadere blik op het profiel van de deelnemers aan Getuigenissen kan de mate van daadwerkelijke democratisering naar een breed publiek belichten.

³⁴ Met actieve vrijwilligers wordt hier verwezen naar vrijwilligers die in de voorafgaande maand een bijdrage geleverd hebben.

³⁵ L. Gijzel e.a., *Citizen science: Hoe burgers de wetenschap uitdagen* (Kalmthout 2019).

TABEL 3. VRIJWILLIGERSPROFIEL GETUIGENISSEN IN VERGELIJKING MET GLOBALE INWONERSSTATISTIEK. BRON: BEVRAGING N°3 EN STATBEL (DECEMBER 2022).

	Vrijwilligers	Vlaanderen
Man	49%	49%
Vrouw	51%	51%
60+	76%	28%
Hoog geschoold	81%	45%

In vergelijking met de volwassen bevolking in het Vlaams Gewest valt op dat de gender-afspiegeling onder de vrijwilligers grotendeels representatief is, maar dat zowel op het vlak van leeftijd als opleidingsniveau een specifieke subgroep bereikt werd. Driekwart van de vrijwilligers was ouder dan 60 jaar. De aanzienlijke tijdsinvestering die de deelname aan het project vereist, zorgt vooral voor een grotere aantrekkelijkheid bij mensen die geen voltijdse beroepsactiviteiten (meer) uitoefenen. Slechts negentien procent van de vrijwilligers oefende een voltijdse professionele activiteit uit. Daarnaast valt ook op dat de grote meerderheid van de Getuigenissen-vrijwilligers hoger geschoold waren: meer dan 80 procent was hoger geschoold, in vergelijking met 45 procent van de volwassen bevolking in Vlaanderen (bij de bevolking ouder dan 55 jaar is dat zelfs maar 36 procent). Het bereik van een project als Getuigenissen blijkt dus voornamelijk groot te zijn bij een specifiek deel van de bevolking, namelijk hoger opgeleide en oudere mannen en vrouwen. Parameters als migratieachtergrond en inkomensniveau werden niet bevraagd, maar gezien de samenhang met opleidingsniveau, waren ten opzichte van de Vlaamse bevolking vermoedelijk ook minder mensen met een migratieverleden of lagere inkomensniveaus actief in het project.

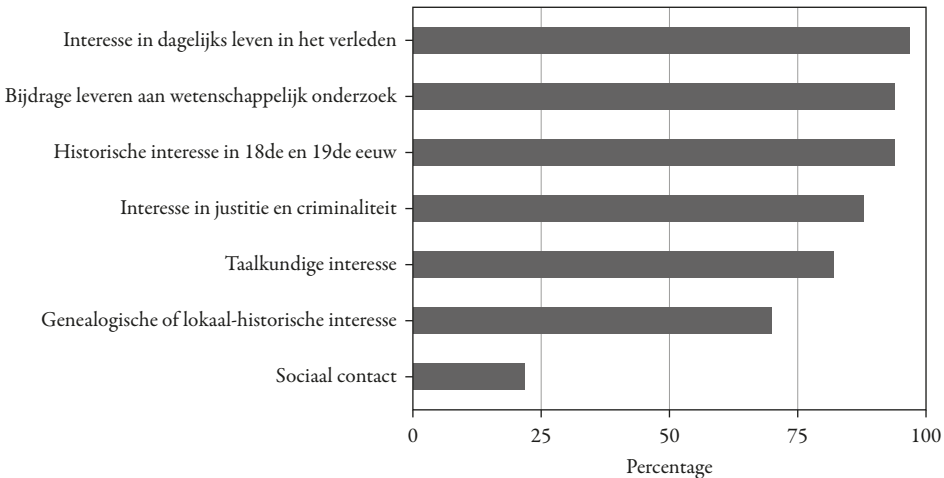
In veel opzichten stemt het deelnemerspubliek van Getuigenissen overeen met het demografisch profiel van vrijwilligers die zich ook engageren in lokale historische of genealogische verenigingen. Toch betekent dit niet noodzakelijk dat burgerwetenschapsprojecten als Getuigenissen geen verbredend effect kunnen hebben. Voor veel vrijwilligers in het project was dit hun eerste aanraking met primair historisch bronmateriaal. Wanneer hen gevraagd werd naar de mate waarin ze reeds eerder ervaring hadden met het lezen van historische handschriften, op een schaal van nul (geen ervaring) tot tien (veel ervaring), leverde dit een mediaanscore van drie op. De helft van de vrijwilligers gaf aan nooit eerder aan historisch onderzoek gedaan te hebben, en 75 procent was geen lid van een lokale historische vereniging. Slechts 33 procent van de vrijwilligers had in het verleden reeds lokaal historisch of familiekundig onderzoek verricht. In dat opzicht slaagde het project er inderdaad in om meer mensen in contact te brengen met historisch onderzoek. Bovendien gaat er van dergelijke projecten een versterkend effect uit, aangezien 92 procent van de deelnemers die de enquête invulden door hun deelname aan Getuigenissen gemotiveerd waren om nadien ook aan ander historisch onderzoek deel te nemen.

Beweegredenen voor participatie

De redenen waarom vrijwilligers deelnemen aan burgerwetenschapsprojecten zijn niet noodzakelijk dezelfde als de maatschappelijke doelstellingen die beleidsmakers en wetenschappers voor ogen hebben. Niet democratisering en legitimering van het wetenschappelijk proces staan daarbij voorop, maar wel de intrinsieke en individuele motivaties die vrijwilligers aansporen tot participatie. Bij de vrijwilligers uit Getuigenissen waren die motivaties divers. De

basispremissie, waarmee we het project opstartten, vertrok vanuit de veronderstelling dat vrijwilligers in eerste instantie te motiveren zouden zijn door interesse in de geschiedenis van hun woonplaats. Daarom richtten we ons aanvankelijk ook op lokale rekrutering in en rond Brugge. Deze lokale band bleek uiteindelijk echter van minder groot belang dan vooropgesteld: van de vrijwilligers die aan het einde van het project de bevraging invulden, woonde slechts 31 procent in de regio Brugge. Bijna 60 procent van de vrijwilligers woonde zelfs buiten de provincie West-Vlaanderen, ook al hadden we daar minder aan actieve rekrutering gedaan.

Welke motivaties waren voor vrijwilligers dan wel belangrijk? Individuele motivaties konden sterk persoonsgebonden zijn: sommigen gebruikten het om Nederlands of paleografie te leren, anderen omdat het hen opnieuw in contact bracht met hun beroepsverleden. Voor bijna alle vrijwilligers primeerde echter de historische of wetenschappelijke interesse: in het dagelijks leven uit het verleden (97 procent), de geschiedenis van de achttiende-negentiende eeuw (94 procent), of justitie en criminaliteit in het verleden (88 procent). Interesse in genealogie of de lokale geschiedenis van Brugge speelde weliswaar een grote rol voor de vrijwilligers uit Brugge (100 procent) maar veel minder voor wie elders woonde (47 procent).

Afbeelding 4. Motivaties voor deelname aan *Getuigenissen*. Bron: resultaten bevraging n°3.

Dat veel mensen buiten de academische wereld een grote interesse hebben voor geschiedenis, is geen onbekend fenomeen. Vaak wordt er echter van uitgegaan dat deze interesse zich grotendeels beperkt tot een klein aantal domeinen uit de publieksgeschiedenis, zoals de geschiedenis van de eigen familie of buurt, de Tweede Wereldoorlog, of verhalende geschiedenissen rond grote staatsfiguren. De vrijwilligers van *Getuigenissen* gaven echter aan net gemotiveerd te zijn door de afwijkende focus van dit project: op het dagdagelijkse leven in het verleden, zonder rechtstreekse connectie met deze 'klassieke' onderwerpen uit de publieksgeschiedenis. Dit suggereert een bredere historische interesse en een groter potentieel voor verschillende soorten publiekswerking in het historisch veld dan vaak wordt aangenomen.

Niet enkel individuele interesses, maar ook een bredere betrokkenheid bij wetenschappelijk onderzoek vormde een drijfveer voor heel wat vrijwilligers: voor 94 procent van de vrijwilligers was dat een expliciete drijfveer. Ook bij andere projecten in de humane wetenschappen en erf-

goed is de wetenschappelijke motivatie en interesse vaak de voornaamste drijfveer voor vrijwilligers.³⁶ Daarbij dient opgemerkt te worden dat deze ambitie wellicht niet voor iedereen afdoende vervuld werd door het project zelf, aangezien slechts 77 procent van de respondenten het gevoel had ook effectief een waardevolle bijdrage tot het historisch onderzoek geleverd te hebben.

Het engageren van vrijwilligers voor een burgerwetenschapsproject als Getuigenissen kampt met een specifieke moeilijkheid wat de aard van wetenschapsvinding betreft. In de communicatie naar potentiële vrijwilligers toe, wordt in hoofdzaak de nadruk gelegd op individuele vondsten: de blogposts op de website, de updates op Facebook, en de aangehaalde anekdotes in de pers, handelen over bijzondere vondsten in de Getuigenissen: bizarre verhalen, onverwachte gebeurtenissen en bekende personen. Die communicatie appelleert aan een beeld van wetenschap waarin een individualistische epistemologie domineert: individuele onderzoekers kunnen ontdekkingen of vondsten doen met het potentieel om een significante of zelfs opzienbarende wetenschappelijke bijdrage te leveren. Tegelijkertijd worden de onderzoeksdata die door de vrijwilligers verzameld werden echter vooral ingepast in een sterk gedecentraliseerde en collectieve manier van wetenschapsbeoefening. Centraal staan niet de individuele ontdekkingen, maar net de patronen die kenbaar worden wanneer honderden of duizenden teksten door een grote groep vrijwilligers getranscribeerd worden. Terwijl Getuigenissen zowel de individuele gebeurtenis als de individuele bijdrage van iedere individuele burgerwetenschapper gebruikt in publieke communicatie, is het in realiteit vooral de bedoeling om naar de collectieve resultaten van een grootschalige dataverzameling te kijken als studieobject.

Deze spreidstand is niet uniek voor Getuigenissen: ook projecten als Galaxy Zoo worden gekenmerkt door een intrinsieke spanning tussen een sterke verdeling van de wetenschappelijke onderzoeksactiviteiten naar het collectief enerzijds, en een sterke individualisering van het beloofde potentieel voor individuele ontdekkingen anderzijds.³⁷ Die spanning hoeft niet noodzakelijk problematisch te zijn, al kan ze wel helpen verklaren waarom niet alle deelnemers het gevoel hadden een zinvolle bijdrage geleverd te hebben. In toekomstige projecten kan gezocht worden naar manieren om die spanning te milderen, bijvoorbeeld door het collectieve element van wetenschapsbeoefening sterker te ontwikkelen in de praktijk (bijvoorbeeld door gemeenschapsvorming op een forum) en in de publieke communicatie, of door de individuele bijdragen een duidelijke plaats te geven binnen het project. Vrijwilligers gaven aan motivatie te putten uit de interessante verhalen die ze lazen in de getuigenverklaringen, maar slechts in uitzonderlijke gevallen bracht dit hen ertoe om getuigenverklaringen die hen opvielen per mail te signaleren aan de projectleiders. Dat voor dergelijke individuele vondsten geen heldere rol en plaats voorzien was in een project dat vooral een decentrale en collectieve kennisvergaring voor ogen had, verminderde wellicht de aantrekkelijkheid ervan voor sommige vrijwilligers.

Burgerwetenschap als educatie

De meeste burgerwetenschapsprojecten zijn niet uitsluitend gericht op het bereiken van een wetenschappelijk doel, maar zijn daarnaast sterk gericht op een bijdrage op het vlak van wetenschapseducatie en engagement.³⁸ Op welke manier burgerwetenschap daarin ook effectief

36 P. Hetland e.a., *A history of participation in museums and archives: traversing citizen science and citizen humanities* (Oxford 2020).

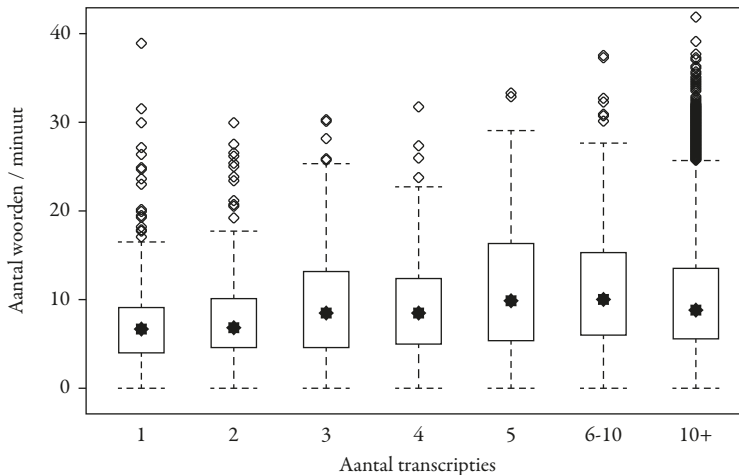
37 D. Kasperowski en T. Hillman, 'The epistemic culture in an online citizen science project. Programs, antiprograms and epistemic subjects', *Social studies of science* 48:4 (2018) 564-588.

38 C. Kullenberg en D. Kasperowski, 'What is citizen science? A scientometric meta-analysis', *PLoS one* (2016).

succesvol is, en wat ze daarbij bereikt is vaak echter moeilijk te achterhalen. Sterker nog, de meeste projecten houden zich primair bezig met het proberen bereiken van zoveel mogelijk deelnemers, maar beraden zich vaak slechts in tweede instantie over hoe en wat ze precies als educatief doel voor ogen hebben. De impliciete aanname is daarbij vaak dat de participatie en betrokkenheid bij de wetenschappelijke activiteit op zichzelf reeds een belangrijke ambitie kan zijn, zonder dat daarbij specifiek nagedacht is over wat burgerwetenschappers zelf precies kunnen leren over het onderzoeksobject zelf.³⁹

Indien projecten als Getuigenissen de verdienste hebben dat ze nieuwe mensen in contact brengen met primair historisch onderzoek, welke effecten sorteert dit dan? De meeste resultaten die beleidsmakers van burgerwetenschap verwachten zijn moeilijk meetbaar op kleine schaal en blijven vaak abstract. Zoals in de inleiding geschetst werd, gaat het dan over doelstellingen zoals het stimuleren van een groter vertrouwen in het wetenschappelijk proces, en het bereiken van meer maatschappelijke betrokkenheid bij het bepalen van de wetenschappelijke agenda. Op het niveau van een enkel project en haar vrijwilligers zijn dat soort abstracte doelstellingen niet te meten, maar we kunnen wel nagaan of er ook kleinschalige effecten merkbaar zijn voor vrijwilligers.

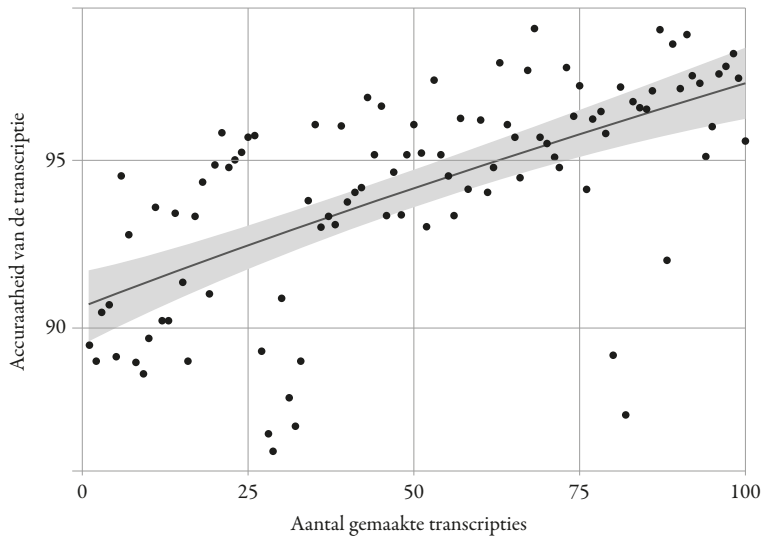
Voor wie als vrijwilliger actief bleef, zorgde de deelname aan Getuigenissen voor een verbetering van historische vaardigheden zoals paleografie en het lezen van (vroeg)modern Nederlands. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de geleidelijke toename van de transcriptiesnelheid naarmate vrijwilligers reeds meerdere transcripties voltooid hadden (zie afbeelding 5). Vooral bij de eerste vijf transcripties was dit verbeteringsproces merkbaar, terwijl deze relatie vervolgens meer beïnvloed werd door andere factoren. Zo kozen meer ervaren vrijwilligers bijvoorbeeld vaker voor een deelverzameling met een hogere moeilijkheidsgraad, waardoor de gemiddelde snelheid opnieuw daalde.

Afbeelding 5. Transcriptiesnelheid en ervaring. Bron: Dataset op basis van gebruikersdata uit Zooniverse Getuigenissen.

39 Hetland e.a., *A history of participation*.

Het is ook mogelijk om te kijken naar de kwaliteit van de transcripties, door de afwijking te analyseren van elke transcriptie ten opzichte van de uiteindelijke, gecorrigeerde versies die door projectmedewerkers gemaakt werden. Aan de hand van een algoritme meten we zo de accuraatheid van de transcripties: hoe kleiner de afwijkingen, hoe hoger de kwaliteit.⁴⁰ Daaruit blijkt dat hoe meer ervaring een vrijwilliger had verworven in het project, hoe beter de kwaliteit gemiddeld genomen werd (zie afbeelding 6). Ook uit eerdere historische burgerwetenschapsprojecten bleek dat het aanleren van praktische vaardigheden met betrekking tot historisch bronnenonderzoek een van de duidelijkste educatieve resultaten van burgerwetenschap zijn.⁴¹ Vaak wordt hierin een essentiële rol toegeschreven aan de samenwerking en gemeenschapsvorming onder vrijwilligers, die in hun onderlinge discussies en gesprekken tot de co-creatie van gemeenschappelijke vaardigheden en kennis komen. Aangezien dergelijke gemeenschapsvorming in de hier besproken fase van het Getuigenissen-project afwezig was, geven de resultaten te kennen dat dit niet strikt noodzakelijk was voor het verwerven van praktische historische vaardigheden.

Afbeelding 6. Relatie tussen ervaring van de vrijwilligers en de kwaliteit van de transcriptie. Bron: Dataset op basis van gebruikersdata uit Zooniverse Getuigenissen.

Had deelname aan het project ook andere effecten dan het aanscherpen van brongerelateerde onderzoeksvaardigheden? Eerder onderzoek suggereerde dat transcriptietaken ook kunnen leiden tot het opbouwen van nieuwe domeinkennis.⁴² Omdat zo goed als alle respondenten (94 procent) te kennen gaven dat ze altijd de inhoud van de tekst mee volgden tijdens het transcriberen, was er niet enkel een brontechnische, maar ook een inhoudelijke interactie met de ingevoerde teksten. Het is ook voor respondenten zelf moeilijk om in te schatten op welke manier dit hun kijk op het verleden beïnvloedde (29 procent vond het moeilijk om op die

40 Op basis van een Smith-Waterman similariteitstest ten opzichte van de gecorrigeerde versies.

41 M. Hedges en S. Dunn, 'Crowds past, present and future', *Academic crowdsourcing in the humanities* (Witney 2018) 147-158.

42 Hedges en Dunn, 'Crowds past, present and future.'

vraag te antwoorden), maar 34 procent meende desalniettemin dat de interactie met de teksten hun kijk op de geschiedenis van de achttiende en negentiende eeuw veranderd had. De associaties die door de interactie met de getuigenverklaringen gevormd werden, waren divers en sterk uiteenlopend. Heel wat respondenten herkenden een beeld van eenvoud (80 procent), maar ook van gebrek aan vrijheid (80 procent) en een grote onrechtvaardigheid (75 procent). Anderzijds waren de meningen met betrekking tot hardvochtigheid (63 procent wel, 37 procent niet eens) of beschaafdheid (45 procent wel, 55 procent niet eens) uitgesproken verdeeld. Hoewel de getuigenverklaringen afkomstig zijn uit een periode die in de geschiedenisboeken geassocieerd wordt met de periode van grote economische, technische en wetenschappelijke doorbraken, is 'vooruitgang' voor de grote meerderheid van de vrijwilligers geen begrip dat ze met de teksten uit project zouden verbinden (77 procent oneens).

De rechtstreekse interactie met primair bronmateriaal uit een minder vanzelfsprekende context – namelijk het dagelijks leven van gewone mensen – lijkt op deze manier ook alternatieve historische lezingen te kunnen produceren. Het beeld dat vrijwilligers zich vormden van de achttiende- en negentiende-eeuwse historische werkelijkheid op basis van Getuigenissen beantwoordt niet aan de nostalgische blik die vaak met heemkundige of genealogische geschiedschrijving geassocieerd wordt, noch met breed verspreide opvattingen met betrekking tot industrialisatie en technologische revolutie. Of participatie aan Getuigenissen ook leidde tot een ander begrip van historische wetenschapsbeoefening valt uit de resultaten niet op te maken. Grootschaligere studies van burgerwetenschappers in velden als astronomie wezen uit dat deelnemers een meer positieve houding ontwikkelden tot wetenschap in het algemeen, en wetenschapsnieuws in het bijzonder. Hun vertrouwen in de epistemologische basis van wetenschappelijke kennis nam daarbij eveneens toe, terwijl het vertrouwen in hun eigen kennis verminderde.⁴³ Een dergelijk systematische bevraging doorheen de tijd was voor het Getuigenissen-project niet haalbaar. De grote interesse in historische (burger)wetenschap die gestimuleerd werd door deelname aan het project (91 procent van de respondenten) suggereert echter dat een gelijkaardig effect ook in dergelijke projecten kan gecreëerd worden.

De confrontatie met primair historisch bronmateriaal kan dus bijdragen tot een beter begrip van de historische wetenschap enerzijds, en resulteren in een vergaring van andere vormen van kennis en inzicht in het verleden anderzijds. Veel moeilijker is het om ook beïnvloeding in de omgekeerde richting vast te stellen voor een project als Getuigenissen: hadden de denkkaders, ervaringen, en achtergrondkennis van de burgerwetenschappers een autonoom effect op het wetenschappelijk onderzoek? Voor andere disciplines wordt vaak gewezen naar grootschalige projecten waarbij de toevallige vondsten van vrijwilligers een opvallende toevoeging aan het onderzoeksveld betekenden. Denk bijvoorbeeld aan Hanny's Voorwerp, een uitzonderlijk astronomisch object dat in 2007 door de onderwijzeres Hanny Van Arkel ontdekt werd terwijl ze participeerde aan het Galaxy Zoo project op Zooniverse.⁴⁴ Internationaal onderzoek wees uit dat de grote meerderheid van de burgerwetenschapsinitiatieven in de humane wetenschappen een top-down benadering hanteren, in tegenstelling tot andere disciplines.⁴⁵ Hoe burgerwetenschap ook gebruikt kan worden om van onderuit mee de onderzoeksagenda te

43 A. Price en H.-S. Lee, 'Changes in participants scientific attitudes and epistemological beliefs during and astronomical CS project', *Journal of Research in Science Teaching* 50:7 (2013) 773-801.

44 N. Reeves e.a., 'From crowd to community: a survey of online community features in citizen science projects', *Proceedings of the 2017 ACM Conference on computer supported cooperative work and social computing* (2017) 2137-2152.

45 L. Tauginienė e.a., 'Citizen science in the social sciences and humanities: the power of interdisciplinarity', *Palgrave Communications* 6:1 (2020) 1-11.

laten bepalen, blijft vooralsnog voer voor overwegend theoretische bespiegelingen in plaats van concrete initiatieven.

Conclusie

In deze bijdrage kwamen de vrijwilligers aan bod die deelnamen aan de digitalisering van historische getuigenverklaringen uit Brugge. De omvangrijke en complexe taken die op minder dan een jaar tijd volbracht werden door de groep van Getuigenissen-vrijwilligers, bewijst het potentieel van deze aanpak. Ook zonder *gamification* of een uitgewerkte sociale competitie, en met behoud van een hoge instapdrempel, is het mogelijk om een nieuw publiek van geïnteresseerde vrijwilligers actief kennis te laten maken met historisch onderzoek. De meerderheid van deze vrijwilligers doet dit bovendien omwille van motivaties die weinig lokaal van karakter zijn: met het oog op het vooruit helpen van het wetenschappelijk onderzoek, of uit interesse voor het dagelijks leven in het verleden. Hoewel de groep vrijwilligers in sociaal opzicht relatief weinig divers is, kunnen nieuwe historische burgerwetenschapsprojecten niettemin mensen bereiken die niet eerder actief waren in vrijwilligerswerk of historisch onderzoek.

Het potentiële bereik van historische burgerwetenschapsprojecten beperkt zich niet louter tot het verhogen van participatie – en bijgevolg vermoedelijk ook vertrouwen – in het historisch onderzoeksproces. Actieve deelname vertaalt zich ook in het aanscherpen van onderzoeksvaardigheden waarvan de achteruitgang in universitaire curricula recent tot bezorgdheid heeft geleid.⁴⁶ Rechtstreekse confrontatie met primair bronmateriaal kan daarnaast ook nieuwe historische inzichten met zich meebrengen. Interactie met de verhoren van achttiende- en negentiende-eeuwse getuigen levert bijvoorbeeld een beeld op dat weinig ruimte laat voor een nostalgische geschiedsinterpretatie. De interesse voor historische verhalen van onderuit die blijkt uit dit project, sterkt het vertrouwen in het brede potentieel dat ook niet-dominante historische invalshoeken kunnen bieden voor geschiedeniseducatie en publiekswerking.

Ook voor het wetenschappelijk onderzoek hebben historische burgerwetenschapsprojecten veel te bieden. Historici hebben zich in de omgang met archiefmateriaal in het verleden vaak laten leiden door een onderscheid tussen kleinschalig, kwalitatief onderzoek enerzijds, en grootschalig kwantitatief onderzoek anderzijds. Daar waar het nauwgezet interpreteren van rijke historische teksten de specialiteit was van de eerste onderzoekstraditie, hield de tweede benadering zich hoofdzakelijk bezig met het zoeken van kwantitatieve patronen in onpersoonlijke seriële bronnen zoals bevolkingsregisters of belastinglijsten. Door recente ontwikkelingen in artificiële intelligentie (AI) en burgerwetenschap, zijn we vandaag in staat om andere wegen te bewandelen dan voorheen. Beide fenomenen stellens ons immers in staat om beter dan voorheen patronen te herkennen in grote hoeveelheden complexe data. AI en burgerwetenschappers vullen elkaar daarin perfect aan: daar waar op AI gebaseerde tekstherkenningsmodellen in staat zijn om visuele patronen goed te modelleren, kunnen menselijke vrijwilligers als geen ander de narratieve context inroepen om hen te helpen bij het transcriberen.⁴⁷ De onderzoeksmogelijkheden die door dergelijke complexe vormen van patroonherkenning geopend worden zijn legio, en beloven het historisch onderzoek tijdens de komende jaren grondig te hertekenen.

46 Bijvoorbeeld H. Mol, 'Opinie: Help, de Nederlandse middeleeuwen dreigen in de marge te verdwijnen,' *De Volkskrant*, 31 januari 2022.

47 Volgens de bevraging gebruikt 57 procent van de respondenten de context vaak als hulp bij het transcriberen, 43 procent doet dat soms.

Van crowdsourcing naar echte burgerwetenschap Investeer in de kwaliteit van samenwerking

Het interdisciplinaire onderzoeksproject *Chronicling Novelty. New Knowledge in the Netherlands, 1500-1850* onderzoekt hoe in de vroegmoderne Nederlanden innovatieve kennis zich verspreide onder een breder publiek van niet-experts en hoe dit publiek deze kennis waardeerde.¹ Om deze vraag te beantwoorden is een bronnencorpus samengesteld van ruim 200 Nederlandstalige lokale kronieken uit Nederland en België. Een deel van dit corpus was al eerder gepubliceerd. Deze tekstedities van kronieken, mits compleet en van voldoende kwaliteit, werden gedigitaliseerd in samenwerking met de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.² Het andere deel, in archieven gemaakte scans van ongepubliceerde manuscripten, zijn in de afgelopen twee jaar met behulp van vrijwilligers getranscribeerd en geannoteerd. Wij hebben daartoe gebruik gemaakt van het bestaande crowdsourcingplatform VeleHanden van Picturae.³

Het werken met vrijwilligers heeft ons veel gebracht. In dit artikel stellen we aan de hand van onze ervaringen met het werken met vrijwilligers een aantal kwesties aan de orde dat aan de gedachtevorming over burgerparticipatie in de geschiedwetenschap kan bijdragen. Daaruit blijkt dat burgerwetenschap minder vrijblijvend en veel tijdrovender is dan op het eerste gezicht lijkt. Hoewel VeleHanden voorziet in een kant en klare infrastructuur en een groot reservoir aan geïnteresseerde vrijwilligers, staat of valt het succes van een project bij de mate waarin vrijwilligers bij een project betrokken raken en blijven. Voor dat laatste, het vasthouden en activeren van vrijwilligers, is tijd voor dagelijkse begeleiding en bijgevolg financiering voor de benodigde uren van doorslaggevend belang. Wij concluderen dat een differentiatie tussen verschillende groepen vrijwilligers op basis van hun interesses en capaciteiten daarbij een vruchtbare aanpak is.

In het hiernavolgende wordt eerst het concept *citizen science* uitgelegd om te bepalen in hoeverre het *Chronicling Novelty*-project als zodanig kan worden gekwalificeerd, waarna kort de opzet en inhoudelijke vragen van het project uiteen worden gezet. Vervolgens bespreken we de manier waarop vrijwilligers werden betrokken, gevolgd door een analyse van de problemen waar de onderzoekers en de vrijwilligers tegenaan liepen, wat het projectteam hiervan heeft geleerd en welke suggesties wij kunnen aanreiken voor toekomstige *citizen science*-projecten en de financiering daarvan. Tot slot gaan we in op de vraag wat de digitale ontsluiting van een grote collectie lokale kronieken te bieden heeft aan historici die zich bezighouden met stadsgeschiedenis.

1 Dit project is gefinancierd vanuit NWO Vrije Competitie voor de looptijd 2018-2023. Het onderzoeksteam bestaat uit projectleiders Judith Pollmann (Universiteit Leiden) en Erika Kuijpers (Vrije Universiteit Amsterdam), computationeel linguïst Roser Morante (VU), promovendi Theo Dekker en Alie Lassche (UL) en gastonderzoeker Carolina Lenarduzzi die ook betrokken was als projectleider van de transcriptie- en annotatieprojecten met vrijwilligers.

2 Inmiddels zijn deze teksten bijna allemaal gepubliceerd op de website van de Digitale Bibliotheek der Nederlandse Letteren (DBNL), <https://www.dbnl.org/> (15 oktober 2023).

3 VeleHanden, <https://velehanden.nl/> (15 oktober 2023).

Wat is *citizen science*?

Burgerwetenschap – een vertaling van het Engelse *citizen science* – is een betrekkelijk nieuwe vorm van wetenschapsbeoefening waarbij burgers actief worden betrokken bij academisch onderzoek. Door de voortschrijdende technologie en de steeds verdergaande digitalisering van informatie en communicatie maakt *citizen science* de laatste decennia een ongekende bloei mee. Deze opmars wordt ook gestimuleerd door de opvatting dat wetenschap meer transparant en participatief moet worden. Samenwerking tussen de academische gemeenschap en burgers is een manier om die gewenste openheid te bereiken. Dat komt niet alleen de burgers ten goede, die door participatie hun kennis en netwerken zien groeien, maar ook de academische wereld profiteert van samenwerking met het brede publiek. Brede toegang tot wetenschappelijke projecten bevordert het maatschappelijk begrip voor onderzoek en daarmee het draagvlak voor de financiering ervan. Tegelijk dringt de praktische kennis waarover het publiek beschikt de academische wereld binnen waardoor wetenschappelijk onderzoek op zijn beurt verrijkt wordt. *Citizen science* heeft beide partijen dus iets te bieden.

Toch is niet altijd duidelijk wat er precies onder *citizen science* wordt verstaan. Wie op zoek is naar een definitie merkt dat het een allesbehalve vastomlijnd concept is.⁴ Dat *citizen science* langzamerhand een paraplubegrip is geworden, blijkt al uit de brede omschrijving in het ‘White paper on citizen science’ dat de Europese Commissie in 2014 publiceerde en waarin burgerwetenschap werd omarmd vanwege haar vernieuwende en democratiserende impulsen: ‘The general public engagement in scientific research activities when citizens actively contribute to science either with their intellectual effort or surrounding knowledge or with their tools or resources.’⁵ In de praktijk kent de samenwerking tussen wetenschap en publiek allerlei gradaties. Om het nog gecompliceerder te maken, circuleren verschillende classificaties van burgerparticipatie met bijbehorende terminologie.⁶

Voor dit artikel hebben we gebruik gemaakt van het door de Engelse hoogleraar geografische informatiewetenschap Muki Haklay gemaakte onderscheid in vier niveaus (‘levels’).⁷ In de meest eenvoudige vorm (‘level 1’) behelst *citizen science* het mobiliseren van grote groepen vrijwilligers via internet met als doel het creëren van omvangrijke datasets. Hierbij kan aan de meest uiteenlopende onderwerpen worden gedacht, van het tellen van bijen en vogels tot aan het transcriberen van vroegmoderne notariële akten. Op basis van de door de vrijwilligers verzamelde gegevens wordt vervolgens door de betrokken wetenschappers een van tevoren door hen geformuleerde vraagstelling beantwoord. *Citizen science* valt dan in feite samen met *crowdsourcing* waarbij burgers uitsluitend een dienende rol vervullen ten behoeve van academisch onderzoek.⁸ Deze enge visie op burgerwetenschap werd vooral gepropageerd door de Amerikaanse

4 Muki Haklay e.a., ‘Contours of citizen science: a vignette study’, *Royal Society Open Science* 8 (2021) 1-24, signaleren dat door het veelvormige karakter van *citizen science* in combinatie met de almaar toenemende populariteit een steeds grotere behoefte aan definiëring, categorisering en methodologie ontstaat.

5 Fermin Serrano Sanz e.a., ‘White paper on citizen science, Societize project’ (2014), <https://ecsa.citizen-science.net/resource> (15 oktober 2023); ECSA, ‘Tien principes van de burgerwetenschap’ (Berlijn 2016), <https://ecsa.citizen-science.net/documents> (15 oktober 2023).

6 Zie bijvoorbeeld Muki Haklay e.a., ‘What is citizen science? The challenges of definition’, in: Kathrin Vohland e.a., *The science of citizen science* (Cham 2021).

7 Muki Haklay, ‘Citizen and volunteered geographic information: overview and typology of participation’, in: D. Sui e.a. (red.), *Crowdsourcing geographic knowledge. Volunteered geographic information (VGI) in theory and practice* (Dordrecht 2013) 105-122, 116.

8 Violet Soen en Tine Huysse (red.), *Citizen Science in Vlaanderen: U telt mee?!* (Leuven 2016) 13.

bioloog Rick Bonney van het *Cornell Lab of Ornithology*.⁹ Hij categoriseerde dergelijk onderzoek als een ‘contributory project’ waarin de rol van burgers beperkt blijft tot het fungeren als doorgeefluik van data.¹⁰ In deze opvatting zijn wetenschappelijke projecten primair het domein van academici; onderzoek wordt uitsluitend door en voor wetenschappers uitgevoerd.

Aan de andere kant van het spectrum vinden we de door Muri Haklay als ‘extreme burgerwetenschap’ bestempelde wetenschappelijke projecten waarin burgers en academici evenveel zeggenschap hebben en gezamenlijk de onderzoeksagenda bepalen en uitvoeren (level 4).¹¹ Burgers zijn in elke fase betrokken, van het bedenken en formuleren van de probleemstelling tot aan de analyse van de verzamelde data. Gelijkwaardigheid dus in plaats van louter ondersteuning. Deze visie is op de kaart gezet door organisatiewetenschapper Alan Irwin. Met de door hem in 1995 geïntroduceerde term ‘democratiserende burgerwetenschap’ maakte hij duidelijk dat wetenschap er volgens hem primair is om de belangen van burgers te behartigen.¹² Zij zijn immers degenen die over belangrijke en brede (praktische) kennis over de maatschappij beschikken en daarom een sturende rol in het wetenschappelijk bedrijf moeten vervullen. Tussen de top down benadering van Bonney en de bottom up methode van Irwin onderscheidt Haklay nog twee andere varianten: ‘distributed intelligence’ (level 2), waarin burgers een beperkte rol spelen in het interpreteren van de verzamelde data, en ‘participatory science’ (level 3), waarbij burgers al in een eerdere fase worden ingeschakeld om ook mee te denken over de vraagstelling en de manier waarop datasets kunnen worden verzameld.¹³ Overigens ziet Haklay geen hiërarchie binnen de vier door hem onderscheiden niveaus: alle vier zijn even waardevol. Het is afhankelijk van het soort onderzoek welke vorm van burgerparticipatie het meest geschikt is.¹⁴

Het Chronicling Novelty-project heeft gebruik gemaakt van vrijwilligers voor het transcriberen en annoteren van de kroniektteksten. Dit is level 1 *citizen science* volgens Haklay en een ‘contributory project’ volgens de categorisering van Bonney.¹⁵ Hier moet wel de kanttekening bij gemaakt worden dat het transcriberen van zestiende-eeuwse handschriften behoorlijk uitdagend kan zijn en we dus wel degelijk gebruik hebben gemaakt van ‘distributed intelligence’, vrij specifieke kennis, vaardigheden en ervaring van de vrijwilligers. Een kleine groep vrijwilligers heeft daarnaast ook extra taken uitgevoerd op basis van hun individuele expertises en interesses in nauwere samenwerking met de onderzoekers. Voordat we hier dieper op ingaan volgt eerst een korte inhoudelijke beschrijving van het Chronicling Novelty-project.

Kronieken als bron voor de geschiedenis van kennis en mediagebruik

De ontwikkeling van nieuwe kennis en technologieën faciliteerde een reeks revoluties op agrarisch, industrieel en wetenschappelijk gebied in vroegmodern Europa. Recent onderzoek van economisch historici zoekt de verklaring voor deze expansie niet alleen in de politieke en economische, maar ook in de culturele ontwikkelingen die in deze periode plaatsvonden.

9 Abraham Miller-Rushing e.a., ‘The history of public participation in ecological research’, *Frontiers in Ecology and the Environment* 10: 6 (2012) 286.

10 Ibidem.

11 Haklay, ‘Citizen and volunteered geographic information’.

12 Alan Irwin, *Citizen science: a study of citizen expertise and sustainable development* (Londen 1995).

13 Haklay, ‘Citizen and volunteered geographic information’. Zie ook: Anne Land-Zanstra e.a., ‘Participants in citizen science’, in: Katrin Vohland e.a. (red.), *The science of citizen science* (Cham 2021) 244-259, 245-246.

14 Muki Haklay, ‘Participatory citizen science’, in: Susanne Hecker e.a. (red.), *Citizen science: innovation in open science, society, and policy* (Londen 2018) 52-62.

15 Miller-Rushing, Primack, and Bonney, ‘The History of public participation in ecological research’, 286.

Hun veronderstelling is dat de opkomst van nieuwe media en het bestaan van een relatief open intellectuele uitwisseling Europeanen na 1650 meer ontvankelijk maakten voor nieuwe kennis en innovaties dan hun voorouders.¹⁶ Nieuwe media zoals kranten, (later) tijdschriften en de toenemende aantallen 'nuttige boeken' bereikten geleidelijk steeds bredere lagen van de samenleving. Waar voorheen het verleden de belangrijkste bron van kennis was, groeide de waardering voor eigentijdse wetenschappelijke inzichten en voor vernieuwing. Die veranderende grondhouding zou de Verlichting en de Industriële Revolutie mogelijk hebben gemaakt. Het onderzoek naar de geschiedenis van innovaties heeft zich tot nu toe vooral gericht op de producenten en professionele gebruikers van kennis en nieuwe technologieën. Onderzoek naar hedendaagse innovatie laat echter zien dat een succesvolle verankering in de samenleving meer vereist dan alleen omarming door experts. Om nieuwe kennis breed in te bedden is het ook noodzakelijk dat de (hoge) middenklassen zich de nieuwe ideeën en kennis toe-eigenen. Alleen op die manier vindt innovatie daadwerkelijk een vruchtbare voedingsbodem en kan zij op haar beurt culturele veranderingen teweegbrengen.¹⁷

Om in kaart te brengen hoe dit proces zich voltrok in de vroegmoderne Lage Landen richt *Chronicling Novelty* zich op de verspreiding en receptie van nieuwe kennis onder een breder publiek van niet-specialisten uit de middengroepen in de samenleving. Kwamen zij in aanraking met nieuwe ideeën en inzichten? Hoe integreerden zij die in hun bestaande begrip van de wereld?

Daarbij wordt de (impliciete) veronderstelling in eerder onderzoek, dat acceptatie van nieuwe ideeën automatisch inhield dat traditionele verklaringen werden verlaten, ter discussie gesteld. Het is bijvoorbeeld niet omdat middengroepen vanaf 1650 meer open stonden voor vernieuwingen dat zij elke vorm van innovatie verwelkomden. Zo heeft Judith Pollmann laten zien dat welwillendheid ten opzichte van technologische ontwikkelingen niet per se hand in hand ging met een positieve waardering van sociale, religieuze en politieke vernieuwingen.¹⁸ Vroegmoderne mensen waren goed in staat om op verschillende culturele niveaus tegelijk te opereren.¹⁹ Zo gingen nieuwe natuurfilosofische ideeën over de verspreiding van ziektes goed samen met de traditionele opvatting van ziektes als een straf van God voor moreel verval.²⁰ Wat betekende dit voor het wortelen van nieuwe kennis? In hoeverre was het noodzakelijk dat 'gewone mensen' innovaties konden integreren in hun bestaande wereldbeeld? Blevten verschillende kennissystemen naast elkaar bestaan, of werd traditionele kennis toch verdrongen door nieuwe inzichten?

Het *Chronicling Novelty*-project probeert deze vragen te beantwoorden door een seriële benadering van een tot nu toe in de kennisgeschiedenis nauwelijks geraadpleegde bron: vroegmoderne, door particulieren geschreven kronieken. Een kroniek is een handgeschreven, chronologisch geordende tekst waarin de auteur niet alleen de alledaagse geschiedenis van zijn eigen stad of dorp beschreef, maar waarin hij ook memorabele zaken en gebeurtenissen uit de wereld om hem heen optekende om deze vast te leggen voor het nageslacht. Vanaf de late vijftiende tot ver in de negentiende eeuw hielden duizenden (hoofdzakelijk mannelijke)

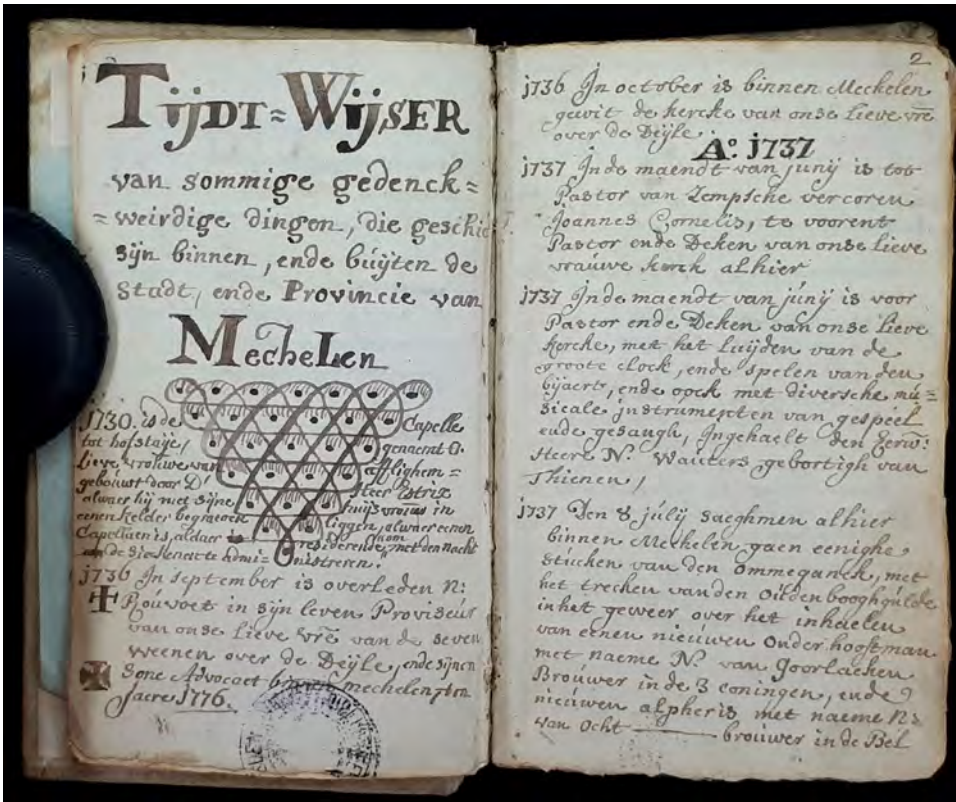
16 Joel Mokyr, *A culture of growth: the origins of the modern economy* (Princeton 2016) 5; Maarten Prak, *Nederland en het poldermodel: sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1000-2000* (Amsterdam 2013); Karel Davids, *The rise and decline of Dutch technological leadership: technology, economy and culture in the Netherlands, 1350-1800* (Leiden 2008).

17 Ineke Sluiter, 'Anchoring innovation: a classical research agenda', *European Review* 25:1 (2017) 21.

18 Judith Pollmann, *Memory in early modern Europe 1500-1800* (Oxford 2017).

19 Ann Swidler, *Talk of love. How culture matters* (Chicago 2001).

20 Theo Dekker, 'God's invisible particles as an explanation for the rinderpest outbreak (1713-1714): The reception of medical knowledge in the Dutch Republic', *European Journal for the History of Medicine and Health* 79:1 (2022) 152-168.

Afbeelding 1. Titelpagina van “Tijdt-wijser van sommige gedenckweirdige dingen, die geschiet syn binnen, ende buyten de Stadt ende Provincie van Mechelen” door Jan Jozef Wijndrickx, Mechelen, 1790. Stadsarchief Mechelen, EE Kronieken en Jaarboeken XV 1.

Europeanen dergelijke kronieken bij.²¹ Dit omvangrijk, stabiel genre werd door veel historici lang als inferieur bronnenmateriaal beschouwd dat hoogstens bruikbaar was voor lokale geschiedschrijving. Enerzijds passeren in veel kronieken vooral (schijnbaar) triviale zaken de revue, zoals het weer, prijzen en kleine criminaliteit; anderzijds is het persoonlijke perspectief en de gevoelswereld van de auteur niet, of hooguit tussen de regels aanwezig. Kroniekschrijvers stellen niet zichzelf of hun eigen levensloop centraal, maar de lotgevallen van de lokale gemeenschap waarvan zij deel uitmaken.

De opvatting dat kronieken saai en te lokaal zijn, miskent echter dat kronieken veel meer te bieden hebben. In de eerste plaats rapporteerden de vroegmoderne kroniekschrijvers behalve over het verleden ook over maatschappelijke crises uit hun eigen tijd, zonder dat daarbij enige vorm van institutionele censuur werd toegepast. Dat maakt kroniektteksten een relevante bron om te analyseren hoe gewone mensen in het leven van alledag aan informatie en kennis kwamen en hoe zij die verwerkten in het geschiedverhaal van hun dorp of stad. Ook veranderend

21 Judith Pollmann, ‘Archiving the present and chronicling for the future in Early Modern Europe’, *Past & Present* 230:11 (2016) 231–52; Brodie Waddell, ‘Writing history from below: chronicling and record-keeping in Early Modern England’, *History Workshop Journal* 85 (2018) 239–64; Susanne Rau, ‘Städtische Erinnerung Im Spiegel Des Hamburger Reformationsgedenkens in Chroniken Der Frühen Neuzeit’, *Zeitschrift Des Vereins Für Hamburgische Geschichte* (2001) 1.

begrip van natuurlijke fenomenen kan worden bestudeerd aan de hand van kronieken. Zo onderzocht historica Carolina Lenarduzzi hoe vroegmoderne kroniekschrijvers exceptionele lichaamsvormen percipieerden en welke veranderingen er in de loop der tijd optraden in de manier waarop zij schreven over tijdgenoten met een extreem afwijkend lichaam. Werden religieuze verklaringen vervangen door medisch-wetenschappelijke, of was het complexer? Het feit dat kronieken gedurende meerdere eeuwen een populair genre vormden in heel Europa, maakt het mogelijk om de receptie van innovatie over een groter gebied en gedurende een lange(re) periode te bestuderen.

Om een dergelijk diachroon en comparatief onderzoek te kunnen doen moest eerst een substantieel, digitaal doorzoekbaar kronieken corpus worden gecreëerd. De eerste fase van het *Chronicling Novelty*-project bestond dan ook uit het verzamelen van zoveel mogelijk Nederlandstalige kronieken uit allerlei dorpen en steden in Nederland en België. In totaal selecteerden we 207 kronieken om te digitaliseren (zie tabel 1).

TABEL 1. OMVANG EN HERKOMST KRONIEKEN CORPUS *CHRONICLING NOVELTY* OP 1 SEPTEMBER 2023.

	(Hedendaagse) provincie	Auteurs	Kronieken	Kroniekdelen	Woorden (absoluut)	Woorden (relatief)
Noordelijke Nederlanden	Friesland	19	17	20	2.384.613	11%
	Gelderland	8	7	7	200.999	1%
	Groningen	6	6	6	858.873	4%
	Limburg	17	15	16	601.766	3%
	Noord-Brabant	12	12	15	570.555	3%
	Noord-Holland	40	38	49	2.760.167	12%
	Overijssel	11	8	8	404.160	2%
	Utrecht	10	8	8	273.464	1%
	Zeeland	8	8	8	256.747	1%
	Zuid-Holland	17	14	24	1.295.386	6%
	Totaal Noord	148	133	161	9.606.730	43%
Zuidelijke Nederlanden	Antwerpen	20	19	33	1.837.532	8%
	Brussel	11	10	12	937.153	4%
	Limburg (België)	4	4	4	129.176	1%
	Oost-Vlaanderen	23	19	44	3.764.231	17%
	Vlaams-Brabant	8	7	21	2.705.458	12%
	West-Vlaanderen	15	15	38	3.592.840	16%
	Totaal Zuid	81	74	152	12.966.390	57%
Hele corpus		229	207	313	22.573.120	100%

VeleHanden als platform voor *citizen science*

Het grootste deel van het corpus bestaat uit ongepubliceerde manuscripten afkomstig uit 44 verschillende archieven en bibliotheken in Nederland en België. De 35,000 scans van deze manuscripten werden geüpload op VeleHanden, waar vrijwilligers de kronieken konden transcriberen. De keuze voor dit bestaande platform was vooral ingegeven door het feit dat hier al duizenden vrijwilligers actief zijn die ervaring hebben met het transcriberen en annoteren van archiefmateriaal.

In juli 2019 werd het project *Nieuws! Lokale kronieken, 1500-1850* officieel gelanceerd. Potentieel geïnteresseerden werden op de hoogte gebracht via verschillende kanalen. Het project werd geëtaleerd in nieuwsbrieven en maillijsten van bestaande netwerken binnen universiteiten en archieven. Ten tweede publiceerden we een website, Facebookpagina en een Twitterkanaal om het project bij een grotere groep mensen te introduceren, al werden hierdoor maar weinig vrijwilligers aangetrokken.²² Vervolgens zijn er introductiebijeenkomsten georganiseerd aan de Universiteit Leiden en in het stadsarchief van Gent, waar vrijwilligers lezingen over kronieken konden bijwonen en begeleiding kregen bij het transcriberen.

Op basis van de door de vrijwilligers getranscribeerde teksten konden we met de *handwritten text recognition*-software Transkribus (READCOOP) computermodellen trainen en de handschriften automatisch transcriberen.²³ De vrijwilligers corrigeerden vervolgens de door het model gegenereerde transcripties. In een volgende fase, vanaf maart 2020, is een tweede project op VeleHanden van start gegaan, waarin vrijwilligers relevante informatie uit getranscribeerde scans van een label voorzagen, bijvoorbeeld 'datum', 'plaats' en 'persoonsnaam'. Sinds 31 december 2021 zijn beide projecten op VeleHanden afgerond. Met een klein aantal nauw betrokken vrijwilligers werd daarna nog op het platform Transkribus Lite verder gewerkt aan de laatste nog niet getranscribeerde of geannoteerde kronieken.

In januari 2024 zal het volledige gedigitaliseerde corpus worden beschikbaar worden gesteld aan een breder publiek van onderzoekers en geïnteresseerden via een webpagina gehost door READCOOP (read&search) met geavanceerde zoek- en filtermogelijkheden.

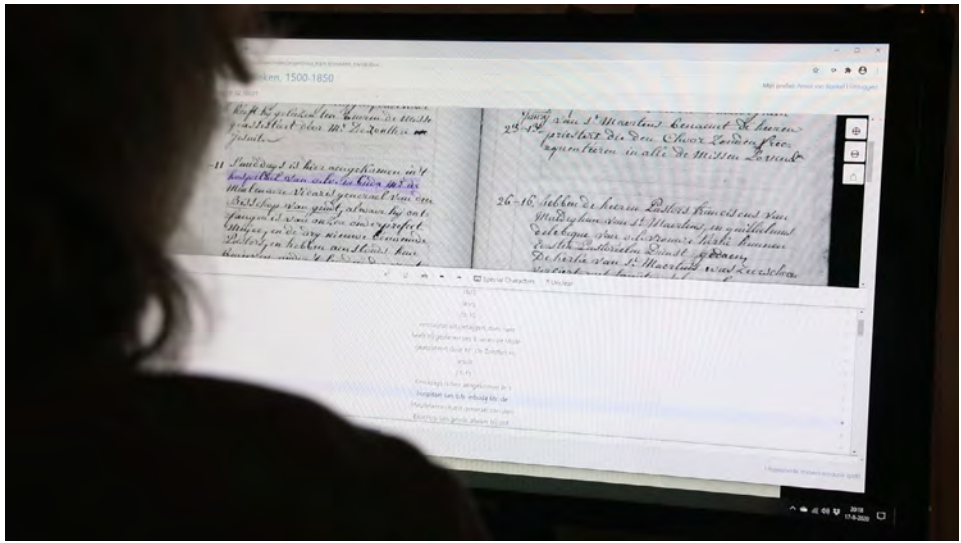
Omdat Chronicling Novelty ontworpen is door academici, maar gebruik maakte van vrijwilligers voor de verzameling en productie van data is het volgens de categorisering van Bonney een 'contributory project'. De kronieken konden op het platform worden gefilterd op basis van hun plaatsnaam en moeilijkheidsgraad. Hierdoor werd het lokale aspect van het project benadrukt en konden vrijwilligers ervoor kiezen om kronieken uit hun nabije omgeving te ontsluiten. Dit had twee belangrijke voordelen. Ten eerste waren vrijwilligers sneller geneigd een bijdrage te leveren aan het project wanneer zij iets konden leren over hun eigen omgeving.²⁴ Ten tweede konden wij gebruik maken van hun kennis over de lokale geschiedenis om onder andere historische locaties en fenomenen te duiden. Hierdoor ontstond een waardevolle kennisuitwisseling tussen de vrijwilligers en de projectleiding.

Via het forum op VeleHanden konden vrijwilligers specifieke vragen stellen aan de projectleiding of onderling kennis uitwisselen. Hierdoor ontstond er al snel een gemeenschap van enkele zeer actieve burgerwetenschappers, die verder ging dan het delen van moeilijk te ont-

22. Linda Coppens, 'Data in ruil voor kennis?', 152.

23. Transkribus is een product van het door de Europese Commissie gefinancierde Horizon 2020 project: 'Recognition and enrichment of archival documents' (READ). Na afloop van dit project in 2019 is een COOP opgericht om de softwareontwikkeling als ook de diensten aan onderzoekers te kunnen blijven verlenen. Zie: READ-COOP, <https://readcoop.eu/readsearch/> (15 oktober 2023).

24. Coppens, 'Data in ruil voor kennis?', 153.

Afbeelding 2. Vrijwilliger aan het werk in Transkribus via het crowdsourcingsplatform VeleHanden.

cijferen stukjes tekst of curieuze formuleringen. Een vrijwilliger verbonden aan het stadsarchief van Gent construeerde bijvoorbeeld een handleiding om het handschrift van de Gentse politiemeester Justus Billet (1592-1682) te ontcijferen. Een andere maakte een inventaris van historische plaatsnamen om vrijwilligers te ondersteunen bij het annoteren. Bovendien kwam een groep vrijwilligers met het initiatief om spreekwoorden en gezegden uit de kronieken te verzamelen en te bundelen. Daarnaast stelden de deelnemers vragen in relatie tot de actualiteit zoals over de vroegmoderne omgang met epidemieën. Eén vrijwilliger vond tot zijn verbazing een fragment uit 1788 over de praktijk van inoculatie – een methode waarbij pokstof in de huid werd gebracht – en vroeg zich af of vaccinatie toen al was uitgevonden.

Om vrijwilligers te blijven enthousiasmeren publiceerden we blogs op de website, citaten op Twitter en een video over het project: ‘Een digitale toekomst voor oud nieuws’, waarin een vrijwilliger en twee archiefinstellingen werden uitgelicht.²⁵ Daarnaast organiseerden we diverse evenementen, die vanwege de coronamaatregelen grotendeels online plaatsvonden. In februari 2021 faciliteerde Theo Dekker een webinar *Epidemieën in Nederlandstalige kronieken (1500-1850)*. Hier kregen de deelnemers een voorbeeld van het wetenschappelijk onderzoek op basis van hun transcripties, dat bovendien werd gerelateerd aan actuele ontwikkelingen. Later dat jaar hebben we online paleografieworkshops en verschillende mini-colleges georganiseerd over epidemieën en ziektes, extreme lichaamsvormen, criminaliteit en over kroniekschrijvers en hun bronnen. Door de COVID-restricties konden we pas op 1 oktober 2021 een ‘fysieke’ projectdag organiseren aan de Universiteit Leiden. Drie vrijwilligers werden uitgenodigd om hun ervaringen te delen en te reflecteren op hun rol als burgerwetenschappers in dialoog met enkele onderzoekers. Hieruit bleek een sterke intrinsieke motivatie, met als grootste drijfveer op een ontspannen manier nieuwe vaardigheden aanleren en een bijdrage leveren aan de wetenschap.²⁶

25 Chronicling novelty, *A digital future for old news. Volunteers are unlocking 300 Chronicles* (2020) <https://vimeo.com/467642998> (15 oktober 2023).

26 Coppens, ‘Data in ruil voor kennis?’, 153–154.

Van een ‘contributory project’ naar ‘participatorische’ burgerwetenschap

De hoge mate van betrokkenheid en leergierigheid onder de vrijwilligers uitte zich op verschillende manieren. Uit een enquête onder de deelnemers bleek dat 24,6 procent van de respondenten meer wilde doen dan alleen transcriberen of annoteren.²⁷ Door te differentiëren op basis van interesses en vaardigheden, kon een kleine groep actieve vrijwilligers hun professionele expertises inzetten voor verschillende taken. Toen eind 2019 bleek dat het corrigeren van de automatische lay-out analyse van de kronieken door het projectteam en studentassistenten achterbleef bij het transcriberen, hebben we hiervoor extra vrijwilligershulp gevraagd.²⁸ Diverse vrijwilligers met een IT-achtergrond hielpen met de correctie van de lay-out analyse; een gepensioneerde data-analist corrigeerde de metadata; een voormalig wiskundige en belastingadviseur hielp bij het ontcijferen van rekensommen in kronieken; en anderen met een historische en ‘talige’ achtergrond hielpen bij complexere annotatietaken. Het intensievere contact met een kleine groep vrijwilligers die steeds meer taken op zich nam leidde tot een betere inzetbaarheid. Vrijwilligers eigenaarschap geven van een deelproject in combinatie met een hoge mate van bereikbaarheid van de projectleiders was daarbij essentieel voor succes.

Tegelijkertijd leidde deze combinatie ook tot hoge werkdruk bij de projectmedewerkers. Initiatieven van vrijwilligers vereisten een intensere coördinatie. De financiering van NWO liet niet toe om een projectmanager aan te stellen voor de communicatie met de vrijwilligers en het beheer van de data in de vrij complexe workflow.²⁹ De 100,000 euro voor infrastructuur – waar het digitaliseringsproject onder viel – mocht alleen worden besteed aan diensten van derden en materiële kosten. Om de werkdruk voor de projectleiding en de promovendi binnen de perken te houden, konden initiatieven van vrijwilligers niet worden ondersteund. Opmerkelijke vondsten en potentiële zijprojecten konden vaak niet worden uitgewerkt waardoor sommige vrijwilligers afhaakten. Het beantwoorden van de onderzoeksvragen stond voor de projectleiding centraal, en daarmee ook de activiteiten die daarvoor verricht moesten worden. Het gebrek aan tijd in de begeleiding en ondersteuning van vrijwilligers heeft vervolgens een negatieve invloed gehad op hun ervaringen met ons project. Door transparant te blijven over de beperkingen, konden de meesten begrip opbrengen voor de situatie.

De meerwaarde van *citizen science* voor de vrijwilligers

Masterstudente Linda Coppens deed onafhankelijk onderzoek naar de burgerwetenschappelijke kant van het project. Uit de enquête die zij hield onder de vrijwilligers | en de uitgebreidere interviews die zij met een aantal voerde bleek dat het leveren van ‘nuttig’ werk op een leerzame en ontspannen manier de belangrijkste beweegreden was. Een van de vrijwilligers schreef: ‘Ik kan me ondanks beperkingen door ziekte, door deelname aan dit project weer enigszins nuttig maken.’³⁰ Het is opvallend dat vrijwilligers in eerste instantie niet op zoek waren naar contact met onderzoekers of mensen met dezelfde interesses. Het ging de vrijwilligers

²⁷ Ibidem, 157.

²⁸ In de transcriptietool van Transkribus moet een te transcriberen scan eerst worden gesegmenteerd in tekstblokken en -regels. Dit gebeurt door automatische lay-out herkenning: tekstregio’s en -regels moeten door de computer worden gedetecteerd en een leesvolgorde moet worden bepaald. Helaas, als een handschrift in de loop der tijd is vervaagd of als de pagina’s verkleurd of bevelekt zijn, gaat dit niet altijd foutloos. Voor veel kronieken moesten we de lijnsegmentatie handmatig controleren en corrigeren. Na een oproep op het VeleHanden-forum hebben een aantal vrijwilligers zich gemeld om dit ook te doen achter de schermen.

²⁹ Denk aan archivering en curatie van de scans, metadatering en uploaden, lay-out analyse en de correctie ervan, beschikbaar stellen voor transcriptie, trainen van HTR-modellen en het uitvoeren van de automatische transcripties; beschikbaar stellen voor controle; beschikbaar stellen voor annotatie; inspectie en afronding; exporteren van de data voor onderzoek.

³⁰ Coppens, ‘Data in ruil voor kennis?’, 153.

met name om een activiteit die zij zelf konden doen op elk willekeurig moment. Een adequate ondersteuning wanneer zij vragen hadden was daarbij wel essentieel. Wanneer vrijwilligers hun taak niet konden vervolgen door een technisch probleem of een inhoudelijke vraag, verloren zij snel hun interesse.

De meerwaarde van deelname aan het project en van burgerwetenschap in het algemeen reikte veel verder dan diepere inzichten in het verleden. Vrijwilligers benadrukten cognitieve ontwikkelingen en zagen vooruitgang in hun taal- en leesvaardigheid. Zij schreven onder andere: ‘ik kan sneller verbanden leggen [en] ontrafelen. Mijn typen is er ook op vooruitgegaan’, ik heb ‘echt leren lezen’, en ik kan ‘beter zoeken naar informatie [en] beter op details letten.’³¹ Bovendien kregen zij naar eigen zeggen een genuanceerder beeld van het verleden en waren zij beter in staat te reflecteren op het heden. Een vrijwilliger vertelde dat hij leerde ‘kijken vanuit een ander perspectief’.³² Een ander merkte op ‘dat de sociale ongelijkheid, armoede, ziekte, veel erger waren dan in de geschiedenisboeken vermeld is. Dat wij een ongekende welvaart hebben’, en ‘dat wij niet zo trots hoeven te zijn op ons verleden, oorlogen, martelingen enzovoorts waren aan de orde van de dag’.³³

Lessen voor de onderzoekers

Projecten op VeleHanden zijn ontworpen voor crowdsourcing: een grote groep mensen verricht veelal eenvoudige annotatietaken in ruil voor ‘punten’. De verdiende punten kunnen worden ingeruild voor cadeautjes of deelname aan activiteiten. Dit generieke systeem sloot niet aan op de behoeftes van onze vrijwilligers. Ten eerste impliceert het een top-down relatie waarin de vrijwilligers ten dienste staan van onderzoekers, in plaats van samen te werken. Ten tweede worden taken willekeurig uitgedeeld, waardoor de vrijwilligers beperkte keuzemogelijkheden hebben. Deze combinatie maakt dat de deelnemers aan ons project het competitieve element van het puntensysteem als storend ervoeren. Het transcriberen van een kroniekttekst is een complexe taak en de inspanning is erg afhankelijk van de moeilijkheidsgraad van de tekst. Vrijwilligers die zich hieraan wagen doen dat omdat ze het interessant vinden, niet omdat ze punten willen winnen. Een van hen schreef: ‘Vrijwilligerswerk hoort vrijblijvend te zijn, het competitie-element stoort mij en al zeker het punten verdienen.’³⁴ Voor vrijwilligers die weinig tijd hadden om te transcriberen werkte het systeem zelfs demotiverend omdat zij maar lastig hogerop konden komen op het scorebord.³⁵

Wat vrijwilligers wel motiveerde was feedback op hun werk, (snel) antwoord op hun vragen en contact met de projectleiding. Dit bevestigt de ervaringen van Philip Scarpino die benadrukt dat het essentieel is dat communicatie wederkerig is.³⁶ De meeste vrijwilligers willen in de eerste plaats gezien en serieus genomen worden, zodat zij zich vervolgens nuttig kunnen maken voor onderzoek dat hen interesseert.

In tegenstelling tot de impliciete boodschap: ‘vele handen maken licht werk’ van het platform VeleHanden, lijkt het Pareto-principe beter toepasbaar te zijn – het meeste werk wordt gedaan door een kleine groep mensen. Van de 528 deelnemers aan ons project (mensen die

³¹ Ibidem, 164–66.

³² Ibidem, 90.

³³ Ibidem, 164–65.

³⁴ Ibidem, 40.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Philip V. Scarpino, ‘Common ground: reflections on the past, present, and future of public history and the NCPH’, *The Public Historian* 16:3 (1994) 14.

zich op enig moment hebben aangemeld) hebben 268 vrijwilligers een actieve bijdrage geleverd aan het project. De zestien vrijwilligers die het meeste hebben getranscribeerd en gecontroleerd, hebben 76 procent van het totale werk gedaan.³⁷

Een *citizen science*-project valt of staat dan ook met een vooraf zorgvuldig opgezette communicatiestrategie.³⁸ Afhankelijk van de doelstelling van het project is het essentieel om te differentiëren tussen de typen vrijwilligers. Grofweg konden die in ons project ingedeeld worden in twee groepen. Ten eerste onderscheidde we een grote groep vrijwilligers die af en toe, maar wel op structurele basis, een bijdrage leverde. Deze groep vraagt om regelmatige enthousiasmerende communicatie omdat het verloop in deze categorie het grootste is. Daarnaast is er een kleine groep die zeer gemotiveerd is en veel tijd heeft te besteden aan het project. Voor deze groep is eigenaarschap en autonomie belangrijk. Zij willen graag meedenken en verantwoordelijkheid dragen voor een deel van het project.

Deze inzichten hebben we verwerkt in de doorstart van ons vrijwilligersproject in januari 2022. Nadat de meeste digitalisatiedoelstellingen waren behaald en het budget op was, zijn we gestopt op VeleHanden en hebben we met een groep van twintig vrijwilligers het project voorgezet op Transkribus Lite met een forum op onze eigen website.³⁹ Dit bood als voordeel dat we maatwerk konden leveren voor elke vrijwilliger. Bovendien kregen zij nu, afhankelijk van hun taken of behoeften, een ruimere toegang tot de data en werden zij breder ingezet. Zij ondersteunden de onderzoekers met het cureren van gegevens, werkten aan procesoptimalisaties en kregen op die manier ook een actievere rol in het onderzoek.

De categorieën van publieke participatie in wetenschappelijk onderzoek – zoals geschetst door Bonney – zijn vanuit onze ervaring niet zozeer afhankelijk van het soort onderzoek, maar van het type vrijwilliger die een bijdrage wil leveren aan het project.⁴⁰ In plaats van de onderzoeksopzet als vertrekpunt te nemen, leidt een differentiatie op basis van de behoeftes en kwaliteiten van de participanten tot een grotere betrokkenheid. Bovendien ontstaat er op deze manier een duurzamere en productievere relatie waarbij onderzoekers en vrijwilligers kunnen profiteren van elkaars vaardigheden en talenten.

Stadsgeschiedenis en lokale historici

Hoewel het onderzoeksproject *Chronicling Novelty* zich primair richt op kennis- en mediageschiedenis leent het corpus zich, gezien het lokale, overwegend stedelijke karakter van vroegmoderne kronieken, bij uitstek ook voor stadsgeschiedenis. Veel kroniekschrijvers hadden een openbaar ambt, zoals graanmeter, weesmeester, kerkenraad of schepen. Deze mensen waren uitstekend op de hoogte van wat zich afspeelde in hun dorp of stad. Lokaal bestuur en politiek is dan ook een terugkerend onderwerp in de meeste kronieken. Oproeren en politieke spanningen vormen niet zelden de aanleiding om in de pen te klimmen. Een ander onderwerp dat vaak en soms heel uitgebreid aan bod komt is de stedelijke ruimte, bijvoorbeeld werken aan openbare gebouwen en infrastructuur. Ook de ontsluiting van de stad door middel van

37 In totaal zijn er 28.243 scans ingevoerd en 23.956 gecontroleerd. Hiervan zijn er 19.244 getranscribeerd door tien en 20.344 door acht vrijwilligers. Door overlap tussen de invoerders en controleurs betreft het zestien individuele vrijwilligers die 39.588 scans hebben ingevoerd en gecontroleerd.

38 Cornelis Van Galen, 'Creating an audience: Experiences from the Surinamese slave registers crowdsourcing project', *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 52:3 (2019) 185; 192.

39 Transkribus, <https://transkribus.eu/lite/nl> (15 oktober 2023).

40 Rick Bonney e.a., *Public participation in scientific research: Defining the field and assessing its potential for informal science education. A CAISE inquiry group report* (Washington 2009) 17, <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED519688.pdf> (15 oktober 2023).

wegen en kanalen of het bevaarbaar houden van waterwegen en havens – inclusief alle conflicten met naburige steden en dorpen als gevolg hiervan – zijn een terugkerend thema. Sommige auteurs volgen de stedelijke rechtspraak en dan vooral de openbare uitvoering van straffen op de voet. Anderen doen uitgebreid verslag van branden en ongelukken. Kronieken zijn ook een rijke bron voor blijde inkomsten en andere festiviteiten. Maar wellicht net zo belangrijk als al deze concrete onderwerpen zijn de ervaringen en percepties die tussen de regels door zijn te lezen, de worsteling met identiteiten en loyaliteiten in tijden van religieuze en politieke spanningen, de zorgen en spanningen veroorzaakt door slechte klimatologische omstandigheden, epidemieën, oorlogsdreiging en economische crises.

De plaatsgebondenheid van het kroniekengenre bleek een belangrijke stimulans voor vrijwilligers om zich aan te melden bij *Chronicling Novelty*. Interesse in het verleden van eigen stad of dorp was een belangrijk motief om mee te doen, maar omgekeerd hielp de kennis van vrijwilligers van (straat)namen, buurten, streken en gebouwen uit hun woonplaats bij het transcriberen en annoteren. Het potentieel van deze lokale kennis konden wij in ons project nog onvoldoende benutten omdat het werk gericht was op het snel genereren van een grote dataset. In kleinschalige en lokale projecten zou meer tijd kunnen worden ingeruimd voor kennisuitwisseling en de duiding van het verleden van de eigen woonplaats. Wij zien hierin ook mogelijkheden voor lokale vrijwilligers die zich hebben verbonden met stadsarchieven of historische verenigingen. Dit is de reden dat wij het afgelopen jaar contact hebben gezocht met archiefinstellingen met het voorstel om hen toegang te geven tot de kronieken in *Transkribus*: dat wil zeggen scans, transcripties en metadata die verder kunnen worden verbeterd en verrijkt door lokale vrijwilligers. Wij zijn ervan overtuigd dat archieven en lokale historici hier nog heel wat interessante dingen mee kunnen doen. Enkele voorbeelden zijn: het verrijken van locaties met geografische coördinaten zodat er kaarten met verhalen kunnen worden gemaakt; het toevoegen van persoonsgegevens of links naar Wikidata bij namen; het verder corrigeren van de tekst tot een publicabele editie, enzovoort.

Archieven en historische verenigingen berusten vaak op de kennis en ervaring van een gemotiveerd netwerk van vrijwilligers die elkaar geregeld ontmoeten. Als ook onderzoekers gebruik zouden kunnen maken van die lokale netwerken hoeven zij minder tijd te besteden aan het werven van nieuwe vrijwilligers. Ook kan dan beter worden ingespeeld op specifieke behoeften van dit netwerk. Een minder 'hiërarchische' verdeling, waarbij het belang van de onderzoekers niet per se prevaleert, laat ook meer ruimte voor vrijwilligers om eigen initiatieven voor verder historisch onderzoek te ontplooiën. Door vragen van vrijwilligers niet zozeer op ad hoc basis te beantwoorden, maar in een breder kader te plaatsen, of te vergelijken met kronieken uit andere plaatsen, kunnen nieuwe inzichten ontstaan en nieuwe vragen rijzen. Stadshistorici kunnen profiteren van een evenwichtige samenwerking met vrijwilligers en archieven. Investeren in die relaties loont de moeite.

Naast het beschikbaar stellen van de transcriptieprojecten aan de archieven voor verdere verwerking zullen we begin 2024 het corpus als geheel online publiceren met uitgebreide zoek- en filtermogelijkheden. Behalve professionele onderzoekers, waaronder stadshistorici, kunnen ook geïnteresseerde burgers hiermee aan de slag. Voor de *Chronicling Novelty*-vrijwilligers maakt de online beschikbaarheid van kronieken die zij (mede) hebben getranscribeerd bovendien de concrete resultaten van hun werk inzichtelijk – wat hen wellicht zal motiveren zich opnieuw in te zetten voor *citizen science*-projecten.

Conclusie

Burgerwetenschap is een mooie manier om historisch onderzoek te delen met een breder publiek. Om optimaal te profiteren van het potentieel aan tijd, kennis en vaardigheden die vrijwilligers kunnen bijdragen aan wetenschappelijk historisch onderzoek is echter eveneens een flinke investering nodig van de zijde van de onderzoekers.

Om te beginnen is communicatie essentieel. Burgerwetenschappers willen, ook als zij enkel worden ingezet bij dataverzameling, graag wat weten over de context en de relevantie van hun werk. Zodra de taak ook maar enigszins complex wordt, zoals bij transcriptietaken, is ook feedback essentieel. Op die manier weten vrijwilligers of ze het goed doen en kunnen ze beter worden in een taak. Informatie, instructie, feedback en waardering wordt door de meerderheid van de vrijwilligers veel belangrijker gevonden dan beloning. De meesten vinden een competitie met een puntensysteem zelfs heel vervelend.

Ten tweede is differentiatie tussen vrijwilligers belangrijk. Er zijn mensen die het fijn vinden zo nu en dan relatief eenvoudige taken te verrichten, 'een beetje puzzelen' maar dan zinvol. Zulke vrijwilligers kunnen prima op afstand en met relatief weinig begeleiding en interventie van de projectleiders veel werk verzetten. Blijken van waardering zijn vanzelfsprekend wel belangrijk. Daarnaast zijn er mensen die actiever betrokken willen zijn omdat ze meer tijd hebben of bijzonder geïnteresseerd zijn in het project of een aspect ervan. In nauwer contact met onderzoekers kan dat enthousiasme blijken net als de specifieke (professionele) kennis en ervaring die mensen hebben. Meer communicatie, meedenken en eigenaarschap over bepaalde taken is dan gewenst. Eigen initiatieven en projecten zouden daaruit kunnen voortkomen. Wij hopen die *bottom-up* burgerwetenschap ook aan te moedigen door de Transkribus-projecten over te dragen aan lokale archieven en amateurhistorici. Toch is het niet altijd makkelijk om uit te vinden wie daarbij de beste contactpersoon is omdat in elke plaats de verhouding tussen historische verenigingen, vrienden van het archief en amateurhistorici weer anders ligt. Er ligt geen routekaart klaar voor wetenschappers.

Het grootste knelpunt voor burgerwetenschap is de beschikbare tijd en de middelen van de onderzoekers. In ons geval wreekte zich het probleem dat het financieringsinstrument van de NWO Vrije Competitie wel voorzag in infrastructuur en dataverzameling maar niet in de personele kosten die daarmee gepaard zouden gaan. Voor burgerwetenschap zijn uren nodig van een projectmanager, niet per se een wetenschapper, die de vrijwilligers ondersteunt in hun werk en een deel van de communicatie en praktische organisatie op zich neemt. Wij denken dat het goed zou zijn als toekomstige projecten hier wel de middelen voor zouden kunnen krijgen zodat burgers echt kunnen worden betrokken. In de tussentijd hebben wij gezocht naar een tussenvorm, niet door te kiezen voor een bepaald niveau van participatie zoals bepleit door onder andere Bonney en Haklay, maar voor differentiatie op basis van de interesses, tijd en capaciteiten van de vrijwilligers.

Doodsoorzaken in Amsterdam en Antwerpen

Hoe burgerwetenschap de stadsgeschiedenis voortstuwt

Citizen science, het proces waarbij burgers actief worden ingezet in het wetenschappelijke onderzoeksproces, is in opmars. Waar burgers vooral meehelpen in domeinen van de exacte wetenschappen, tonen recente projecten zoals *Amsterdamse Doodsoorzaken 1854-1940* en *S.O.S. Antwerpen 1820-1946* hoe ook het historisch onderzoek baat heeft bij de hulp van vrijwilligers. De twee projecten hebben als doel de unieke stedelijke doodsoorzakenregisters van Amsterdam en Antwerpen te digitaliseren en te ontsluiten voor onderzoek.¹ Deze registers zijn heel rijke bronnen van informatie maar kunnen omwille van hun omvang onmogelijk ontsloten worden zonder de hulp van vrijwilligers. Beide projecten zetten daarom actief burgers in voor zowel de dataverzameling, de controle, de communicatie als de analyse.

Het Amsterdamse doodsoorzakenproject wordt gecoördineerd door Angélique Janssens aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Het project startte in oktober 2016. De dataverzameling liep tot april 2020. Het Antwerpse project staat onder leiding van Isabelle Devos aan de Universiteit Gent. Het werd gefinancierd via de Citizen Science-projectoproep 2019 van het Departement Economie, Wetenschap en Innovatie. Het is een partnerschap tussen de Universiteit Gent, Universiteit Antwerpen, het Antwerpse stadsarchief Felixarchief en Histories vzw. Het project kreeg ondersteuning van Scivil, het Vlaams kenniscentrum voor *citizen science*. S.O.S. Antwerpen ging van start in oktober 2020. De dataverzameling liep tot maart 2022. Beide projecten zijn nog lopende.

In dit artikel beschrijven we hoe we te werk gingen en wat onze ervaringen met burgerwetenschap zijn. Wie zijn de burgerwetenschappers? Welke taken nemen ze op zich en op welke manier dragen ze bij aan het onderzoek? Welke lessen kunnen we trekken uit de samenwerking met burgers en hoe drijft die samenwerking het wetenschappelijk onderzoek vooruit?

De doodsoorzakenregisters

Tussen 1820 en 1946 stierven in de stad Antwerpen bijna een half miljoen personen, zo blijkt uit het doodsoorzakenregister. In het doodsoorzakenregister van Amsterdam vinden we de gegevens van bijna 700.000 personen.² De doodsoorzakenregisters van beide havensteden bleven bewaard en bieden een unieke kans om zicht te krijgen op de omstandigheden van al deze overlijdens. Ze vermelden niet alleen de doodsoorzaak maar ook vele andere gegevens zoals de naam, de leeftijd, en voor de volwassen overledenen ook de burgerlijke staat en het beroep.

Met de doodsoorzakenregistratie probeerden de nationale overheden kennis te vergaren over het sterftepatroon in het land. Op die manier konden maatregelen tegen epidemieën en de grote sterfte worden genomen en financiële investeringen gemotiveerd. In België werden

1 De respectievelijke projectwebsites zijn: Dood in Amsterdam, www.doodinamsterdam.nl (18 oktober 2023) en S.O.S. Antwerpen 1820-1946, www.sosantwerpen.be (18 oktober 2023).

2 Het totaal aantal overledenen in Amsterdam in de periode 1854-1940 ligt wat hoger. Deze afwijking wordt veroorzaakt doordat een aantal jaren ontbreken.

geaggregeerde gegevens uit de gemeentelijke doodsoorzakenregisters overgemaakt aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken en vanaf de jaren 1930 aan de Centrale dienst voor de Statistiek (vanaf 1946 het Nationaal Instituut voor de Statistiek), waar ze in overzichtsstaten werden gegoten. Die gegevens werden opgenomen in de ‘Mouvement de la Population et de l'état civil’, met gedetailleerde cijfers voor heel België over onder andere doodsoorzaken vanaf 1888 tot en met 1976, tot op het niveau van de gemeente.³ Ook in Nederland was de doodsoorzakenregistratie eerst een gemeentelijke aangelegenheid. In 1875 werden gemeenten verplicht geaggregeerde data te verstrekken aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken die op basis van die data vijfjaarlijkse overzichten per gemeente publiceerde tot aan 1900. Daarna werden de data verzameld door het toen opgerichte Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).

Amsterdam is één van de zeer weinige steden in Nederland waarvoor een doorlopend register met doodsoorzaken op individueel niveau bewaard is gebleven. De enige andere stad met een vergelijkbaar register is Maastricht.⁴ De eerste pogingen tot een doodsoorzakenregistratie in de stad dateren al van de achttiende eeuw, namelijk het jaar 1770, voorafgegaan door Den Haag in 1755. De aangiftes werden in die periode veelal gedaan door familieleden van de overledene. Vanaf het midden van de negentiende eeuw ontstond in Amsterdam een groeiende behoefte onder medici aan een uniforme en betrouwbare doodsoorzakenregistratie. Daarop introduceerde het Amsterdamse stadsbestuur een structurele registratie onder toezicht van de lokale Commissie van Geneeskundig Toezicht en werden de gegevens opgetekend in het register. Op landelijk niveau werd een doodsoorzakenregistratie bij ieder overlijdensgeval verplicht vanaf 1865 en opgetekend op zogenaamde doodsbriefjes.⁵ Deze gegevens werden echter in geen enkele gemeente, afgezien van Amsterdam en Maastricht, opgetekend en bewaard in lopende registers. Dat maakt de registers van Amsterdam, ook omdat het een grote stad betreft met een omvangrijke bevolking, tot een unieke bron. Het doodsoorzakenregister van Amsterdam bestaat uit een nagenoeg volledige reeks met dien verstande dat enkele jaren verloren zijn gegaan, en wel de jaren 1892, 1893, 1894, 1899, 1921 alsook de periode 1931-1937.

Ook het Antwerpse doodsoorzakenregister is bijzonder. Het is een van de pronkstukken van het historische bronnenpatrimonium van België. Sinds 1851 is elke Belgische gemeente verplicht om de doodsoorzaken van alle sterfgevallen op haar grondgebied te registreren. In de meeste gemeenten gebeurde dat pas vanaf de jaren 1860. Antwerpen liep echter ver voorop. Zo was Antwerpen de eerste stad in België die al sinds 1820 de doodsoorzaken van de overledenen bijhield.⁶ Tussen 1820 en 1946, de einddatum van het Antwerpse doodsoorzakenregister, zijn zo de gegevens van ongeveer 473.000 overledenen geregistreerd. Antwerpen is niet alleen uniek omdat het doodsoorzakenregister zo'n lange termijn bestrijkt, maar het is ook de enige

3 M. Preneel, 'De mouvement de la population et de l'état civil (1841-1976). Een schatkamer voor historische demografie in België', *Histories* 2 (2019) 9-13; M. Preneel, 'Over levendgeboren onwettige meerlingen in Wortel, Luikse emigratie naar Argentinië en epidemische meningitis in Zedelgem: de mouvement de la population et de l'état civil: een nauwelijks ontgonnen bron voor historische demografische statistiek in België' in: T. Eggerickx en J.-P. Anderson (red.), *Histoire de la population de la Belgique et de ses territoires* (Louvain-la-Neuve 2010) 73-81.

4 Dat register wordt onder andere gebruikt in: M. Murkens e.a., 'Transitory inequalities: how individual-level cause-specific death data can unravel socioeconomic inequalities in infant mortality in Maastricht, the Netherlands, 1864-1955', *The History of the Family* 1 (2023) 95-131 en M. Murkens, *Unequal pathways to the grave? Time lags and inequalities in the Dutch health transition, the case of Maastricht, 1864-1955* (Maastricht 2022).

5 F. van Poppel en J.P. van Dijk, 'The development of cause-of-death registration in the Netherlands', *Continuity and Change* 12 (1997) 265-287.

6 Karel Velle, 'Statistiek een sociale politiek: de medische statistiek en het gezondheidsbeleid in België in de 19de eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XVI (1985) 213-242.

Belgische stad waarvoor het register voor een ononderbroken periode bewaard is gebleven.⁷ Bovendien bevat het register gegevens over beide wereldoorlogen, wat zeer uitzonderlijk is. Omwille van medische privacy werden de registers in vele andere gemeenten in België in de negentiende en twintigste eeuw systematisch vernietigd. In Antwerpen negeerde men de richtlijn tot vernietiging. Het register wordt tegenwoordig bewaard in het Antwerpse stadsarchief.⁸

De registers met individuele doodsoorzaken bieden tal van onderzoeksmogelijkheden voor historici omdat ze het mogelijk maken te traceren welke beroeps-, leeftijds- en andere groepen aan bepaalde aandoeningen bezweken. Omdat beide collecties handgeschreven registers nog niet gedigitaliseerd waren, werden ze weinig gebruikt. Nochtans bevatten ze een enorme schat aan demografische, medische en sociale gegevens.

Doelstellingen van de burgerwetenschapsprojecten

Het doel van de Amsterdamse en Antwerpse doodsoorzakenprojecten is meervoudig. In de eerste plaats willen beide projecten een kwalitatief hoogstaande databank van doodsoorzaken van respectievelijk de Antwerpse en Amsterdamse bevolking creëren op basis van de doodsoorzakenregisters. Dit doen ze door de registers te digitaliseren en te transcriberen. Enkel dankzij de hulp van vrijwilligers is het mogelijk de Amsterdamse en Antwerpse doodsoorzakenregisters systematisch te ontsluiten en beschikbaar te stellen voor onderzoek. Door de kolomstructuur van de registers, de wisselende handschriften en de vele onregelmatigheden was het niet mogelijk de registers automatisch te transcriberen.

Door unieke en betrouwbare lange-termijnbestanden van doodsoorzaken digitaal beschikbaar te maken, willen beide projecten het onderzoek naar ziekte en sterfte faciliteren en stimuleren. Aan de hand van de databanken zullen onderzoekers in kaart kunnen brengen wat de gezondheidsverschillen waren tussen jong en oud, man en vrouw, gehuwd en ongehuwd, arm en rijk, maar ook tussen migranten en autochtonen, en tussen bewoners van het centrum en de buitenwijken.

Hoe evolueerden die verschillen in de tijd? Wie profiteerde het eerst van de economische en medische vooruitgang? Welke sociale groepen waren het kwetsbaarst, en bleven dat het langste? Waar teisterden cholera en pokken het meest? Wie waren de slachtoffers van kanker? En welke inwoners stierven ten gevolge van moord of doodslag? Concreet laten de databanken toe om op zoek gaan naar de historische wortels van sociale ongelijkheid in gezondheid naargelang beroep, afkomst, leeftijd en geslacht. Zo hebben ze het potentieel om ons historisch inzicht in de vooruitgang in volksgezondheid en levensstandaard in de laatste twee eeuwen te vergroten. De databanken zijn niet enkel nuttig voor historici maar worden een goudmijn voor een brede waaier aan wetenschappers geïnteresseerd in gezondheid en geschiedenis, zoals epidemiologen, genetici en economen. Op die manier streven beide projecten ernaar het wetenschappelijk onderzoek naar gezondheid in het verleden een sterke impuls geven.

Ten tweede willen de projecten meer bekendheid genereren voor deze uitzonderlijke bronnen, niet alleen bij academici maar ook bij het brede publiek. Genealogen, heemkundigen, maar ook andere burgers met interesse in gezondheid en sterfte zullen toegang krijgen tot deze gegevens. De projecten zetten actief in op de valorisatie van de doodsoorzakenregisters

⁷ Voor een overzicht van steden en gemeenten in Vlaanderen waar fragmenten van het doodsoorzakenregister bewaard bleven, zie S.O.S. Antwerpen, <https://sosantwerpen.be/lijt-doodsoorzakenregisters/> (18 oktober 2023).

⁸ Stadsarchief Antwerpen – Felixarchief (SAA), Register van overlijdens met vermelding van de doodsoorzaak, BE SA 42189 (1820-1946).

en maken leken wegwijs in het gebruik ervan. Hierdoor hopen ze bij het brede publiek een groter historisch besef te creëren betreffende de historische wortels van sociale ongelijkheden in gezondheid.

Tot slot zetten beide projecten in op een inclusieve samenwerking met burgers. Door burgers actief te betrekken in het proces van digitaliseren, transcriberen, valoriseren en analyseren streven de projecten ernaar de wetenschappelijke geletterdheid van burgers te vergroten en een sterkere kritische attitude bij het publiek te ontwikkelen. Zo hopen de projecten met de samenwerking het publiek en de wetenschappers dichter bij elkaar te brengen en op een symbiotische wijze kennis te vergaren en verspreiden.

De manieren waarop burgers werden betrokken

Het inzetten van burgers in wetenschappelijk onderzoek wordt al vele jaren actief toegepast bij dataverzameling en onderzoek in de exacte wetenschappen. In het historische onderzoeksveld is samenwerking met burgerwetenschappers eerder recent. Nochtans bestaat er een lange traditie waarbij mensen, vaak in hun vrije tijd, gepassioneerd met geschiedenis en genealogie bezig zijn en daar heel wat data voor verzamelen.⁹ Toch ontbreekt dikwijls de link met de academische wereld en is er geen actieve begeleiding of leerproces.

Burgerwetenschap kan verschillende gedaantes aannemen naargelang het niveau van collaboratie. De zogenaamde burgerwetenschapspiramide onderscheidt vier niveaus van collaboratie (zie Afbeelding 1).¹⁰ Hoe hoger het niveau, hoe complexer de participatie en hoe kleiner het aantal burgerwetenschappers. Het laagste niveau ('minimal involvement') vereist geen actieve participatie van de burgers. Een voorbeeld is bijvoorbeeld het gekende *Curieuze Nieuzen* burgerwetenschapsproject waar een meetstation bij burgers geïnstalleerd wordt dat automatisch data over luchtvervuiling en temperatuur naar de wetenschappers stuurt.

Veel burgerwetenschapsprojecten in België en Nederland bevinden zich op het niveau van de dataverzameling ('contributory'). De Amsterdamse en Antwerpse doodsoorzakenprojecten pogen verder te gaan en burgers op een systematische manier te betrekken bij de hogere niveaus van samenwerking.

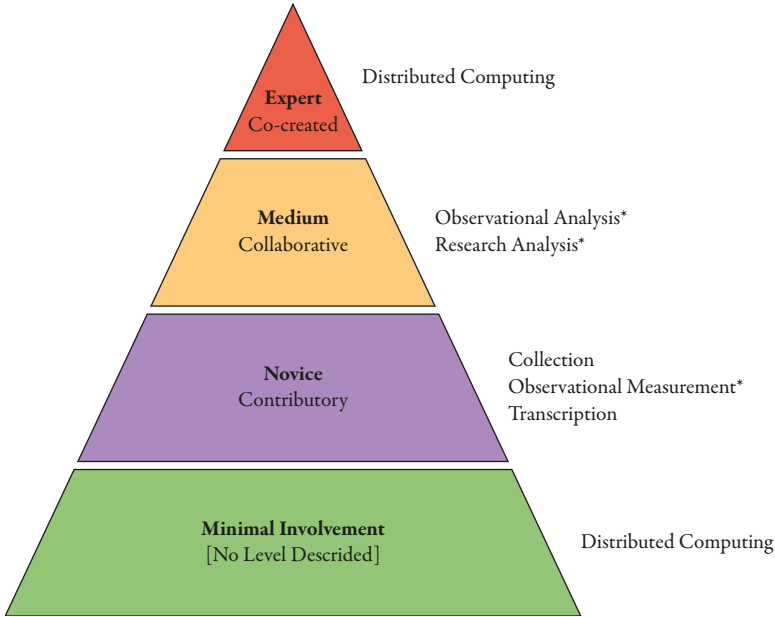
Bij beide projecten kunnen burgers deelnemen aan elke fase van het wetenschappelijk onderzoek: van de invoer van de gegevens in de databank tot de analyse en de communicatie ervan. In een eerste fase konden burgers participeren aan de dataverzameling ('contributory') en kwaliteitscontrole ('collaborative'). Ze hielpen gegevens uit de doodsoorzakenregisters invoeren of controleerden de invoer van anderen via het online platform VeleHanden van het Nederlandse bedrijf Picturae.¹¹ Picturae is actief in het digitaliseren en ontsluiten van erfgoedcollecties voor musea, archieven en bibliotheken in binnen- en buitenland. Het platform werd opgestart in 2011 en faciliteerde reeds meer dan 100 crowdsourcingprojecten. Het platform

9 De verschillende provinciale en nationale Rijksarchieven werken reeds vele jaren met vrijwilligers om bepaalde reeksen te ontsluiten. Vaak gaat het om de digitalisering van registers van burgerlijke stand of parochieregisters. Enkele voorbeelden zijn het Demogen-project van het Algemeen Rijksarchief en het vrijwilligersproject van het Rijksarchief Brugge, www.vrijwilligersRAB.be (18 oktober 2023). Ook heemkundige kringen verwerken, vaak op eigen initiatief, historische bronnen. In België worden deze ontsloten via Code-x, <https://histories.be/aanbod/databanken/code-x/> (18 oktober 2023). Zie ook de bijdrage van Sebastian Haumann in dit dossier.

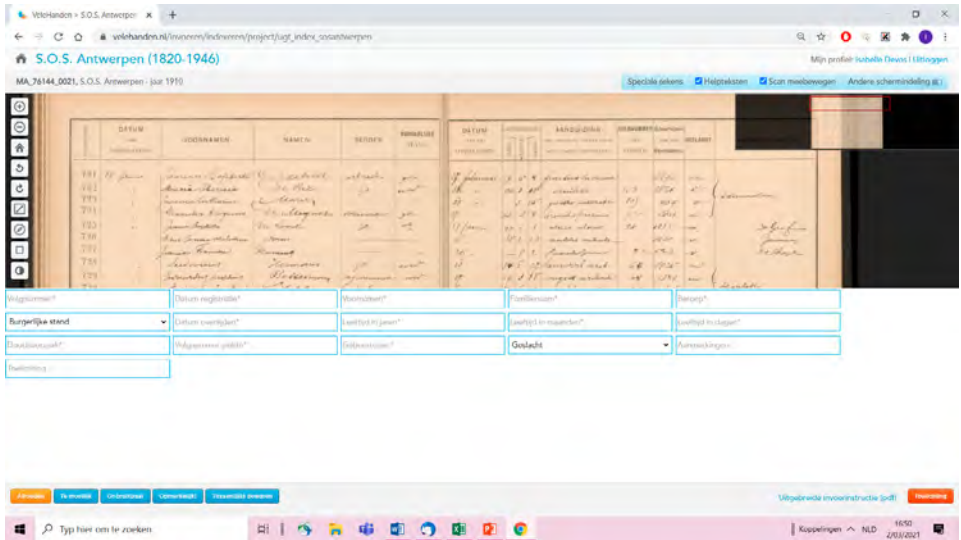
10 Open Scientist, <http://www.openscientist.org/2013/01/the-levels-of-citizen-science.html> (18 oktober 2023).

11 S.O.S. Antwerpen, https://velehanden.nl/projecten/bekijk/details/project/ugt_index_sosantwerpen (18 oktober 2023); Amsterdamse doodsoorzaken 1854-1940, https://velehanden.nl/projecten/bekijk/details/project/picvh_run (18 oktober 2023).

toont de gebruikers een scan van de te verwerken bron gekoppeld aan invoervelden waarlangs de data direct op de juiste plaats in een databank terecht komt (zie Afbeelding 2). Burgers kunnen zich kosteloos registreren op de website en meehelpen aan een project naar keuze.

Afbeelding 1: Categorieën van burgerwetenschap en niveaus van participatie (bron: OpenScientist)

Afbeelding 2: Invoerplatform van S.O.S. Antwerpen op VeleHanden

Werken met VeleHanden bood verschillende voordelen. Zo konden we steunen op een betrouwbaar uitgetest platform met een solide softwareachtergrond en een responsieve technische helpdesk. De community van burgers die reeds verbonden was aan VeleHanden had uitgebreide ervaring met de eigenschappen van het invoerplatform én met het ontcijferen van moeilijk leesbare historische handschriften. S.O.S. Antwerpen kon bovendien rekenen op de ervaring van vrijwilligers die al doodsoorzaken hadden getranscribeerd voor het Amsterdamse Doodsoorzaken-project.

Het platform komt echter met een aanzienlijke kostprijs, zowel voor de aanmaak van de invoerformulieren als voor de tijd dat het project actief op het platform wordt ondersteund. Aangezien de formulieren door het technisch team van VeleHanden worden aangemaakt, is het noodzakelijk op voorhand de structuur uit te denken en zo veel mogelijk uitzonderingen en problemen te voorzien. Vrijwilligers kregen telkens één pagina uit de doodsoorzakenregisters ter transcriptie voorgeschoteld en hadden een beperkt aantal dagen tijd om de scan af te werken (acht bij S.O.S. Antwerpen, tien bij Amsterdamse Doodsoorzaken). Werd de scan binnen die tijd niet afgewerkt, dan werd hij aan een andere vrijwilliger uitgedeeld. Elke scan werd door twee verschillende vrijwilligers ingevoerd. Nadien werd de scan aan een derde vrijwilliger uitgedeeld ter controle. Op die manier werd de kwaliteit van de invoer gegarandeerd. Deze 'controleurs' werden door de projectteams geselecteerd op basis van de kwaliteit van hun invoerwerk; zij kregen een bijkomende vorming en werden van nabij begeleid. De invoer en controle van het Antwerpse doodsoorzakenregister kon gedurende de looptijd van het project in totaal op de hulp van 868 vrijwilligers rekenen die zo'n 11.000 scans invoerden. Bij het Amsterdamse project waren 794 vrijwilligers betrokken die bijna 22.000 scans invoerden (enkel geteld).

Eens de data-invoer afgerond was, schakelden beide projecten over naar een fase van data-verrijking. Bij S.O.S. Antwerpen werd de eerste fase opgevolgd door een fase waarin vrijwilligers helpen om gegevens uit de doodsoorzakenregisters te koppelen aan de overlijdensakten. Deze fase heeft een meervoudig doel: enerzijds biedt dit een extra controle op de kwaliteit van de invoer uit het doodsoorzakenregister: schrijfwijzen van namen en voornamen, beroepen en dergelijke worden op basis van het duidelijke handschrift in de overlijdensakten gecorrigeerd; anderzijds worden ontbrekende personen en gegevens zoals de adressen van de overledenen en de beroepen van ouders van gestorven kinderen aangevuld, wat het databestand substantieel verrijkt. Deze fase is momenteel nog lopende en wordt uitgevoerd door een zeventigtal vrijwilligers. Zij werken met de online beschikbare overlijdensakten en vooraf opgestelde spreadsheettemplates. Doordat de volgnummers van de overlijdens in de Antwerpse registers van de doodsoorzaken en van de Burgerlijke Stand met elkaar overeenstemmen, kan de koppeling tussen beide bronnen relatief eenvoudig worden verwezenlijkt ondanks de grote omvang van de bestanden.

Voor het Amsterdamse project werd een nieuw platform in gebruik genomen voor deze fase, namelijk Dood in Amsterdam.¹² Een groot aantal vrijwilligers die op het VeleHanden-project hadden meegewerkt konden op die manier mee-migreren. Helaas is het koppelen van de doodsoorzakenregisters aan de overlijdensakten van de stad niet goed mogelijk, enerzijds vanwege de enorme schaal en omvang van de bevolking maar ook omdat namen in het Amsterdamse doodsoorzakenregisters ontbreken. Dat was wel mogelijk voor de jaren 1927-1940 omdat de registers voor die jaren naast de doodsoorzaak ook het nummer van de overlijdensakte

12 Dood in Amsterdam, www.doodinamsterdam.nl (18 oktober 2023).

vermelden. Met behulp van het aktenummer konden de vrijwilligers de ontbrekende gegevens van de overledenen opzoeken. Verder hebben de vrijwilligers ook nog voor enkele cohorten van zuigelingen de geboorten en overlijdensakten ingevoerd die daarna door de onderzoekers gekoppeld konden worden aan de doodsoorzaken. De Amsterdamse vrijwilligers voeren ook veel andere zeer nuttige bronnen in zoals kadastragegevens waarmee we informatie verkrijgen over de huurwaarde van de panden in de stad. Daardoor is het mogelijk een sociale status te bepalen voor iedere overledene. Ook voeren de vrijwilligers voor een groot aantal jaren patiëntenregisters in van de Amsterdamse ziekenhuizen, zodat we over bijna de hele negentiende eeuw weten welke patiënten er in de ziekenhuizen hebben gelegen.

In derde instantie kunnen vrijwilligers helpen bij het valoriseren van het onderzoek. Tijdens de invoer van de gegevens uit het Antwerpse doodsoorzakenregister duiken regelmatig interessante en opmerkelijke gebeurtenissen uit het Antwerpse verleden op. Deze faits divers gingen vrijwilligers in hapklare teksten die in de maandelijkse nieuwsbrief, op de projectwebsite en op de sociale mediakanalen worden gepubliceerd.¹³ Zo creëren vrijwilligers zelf de nodige contextualisering voor de historische bron waarmee ze werken.

Ook op vlak van terminologie is context nodig. Daarom werkt een vierde groep van S.O.S. Antwerpen-vrijwilligers aan het opstellen van een medisch glossarium voor de omvangrijke lijst historische doodsoorzaken die in de loop van het project tot stand kwam. Daarbij wordt rekening gehouden met de evolutie van de medische kennis door gebruik te maken van contemporaine medische naslagwerken.¹⁴ Hierdoor krijgt elke doodsoorzaak een verklaring naargelang de op het moment beschikbare medische kennis. De vrijwilligers in deze werkgroep zijn voornamelijk personen met een medische achtergrond (artsen op rust, verpleegkundigen, medisch secretariaat...). Ook voor het Amsterdamse project werd een dergelijke werkgroep opgericht van deels nog actieve en gepensioneerde medici die alle doodsoorzaken termen standaardiseerden en codeerden. Daarbij maakten zij gebruik van een standaardlijst met ziekte termen en bijbehorende codes. Deze lijst wordt gehanteerd binnen het Europese project *Studying the History of Health in (Port) Cities* (SHiP+) zodat alle SHiP+ locaties met een vergelijkbare codering van ziekte termen werken.¹⁵ Het Amsterdamse en het Antwerpse doodsoorzakenproject maken allebei deel uit van het SHiP+-netwerk (zie verder). Het glossarium is niet alleen nuttig voor de latere ontsluiting van de databank naar het brede publiek toe, maar ook voor het opstellen van historische verklaringslijsten voor doodsoorzaken die zullen gebruikt worden om de doodsoorzaken van de verschillende steden met elkaar te vergelijken. In de laatste fase van dit project helpen vrijwilligers dus om de ingevoerde gegevens klaar te maken voor analyse door ze te controleren of te koppelen aan andere databanken. Zo zullen naast de doodsoorzaken, ook de beroepen gestandaardiseerd en gecodeerd worden zodat ze aan andere historische databanken kunnen worden gelinkt.

13 Zie bijvoorbeeld op S.O.S. Antwerpen, www.sosantwerpen.be/nieuws; www.sosantwerpen.be/nieuwsbrieven; <https://www.facebook.com/sosantwerpen> (18 oktober 2023). Enkele voorbeelden van teksten door vrijwilligers: Jeannette Koops, 'De 'vondelingenschuyf' in Antwerpen', februari 2023; Jeannette Koops, 'De kladschilder', november 2022; Peter Crombecq, 'Jan Frans Loos en Jan Frans Sweers. De burgemeester en de arbeider', september 2022; Diane Obijn, 'Maria S'heeren. Bruid van koning winter', maart 2022; Martine De Wit, 'Het ongeluk met de diligence Antwerpen-Amsterdam op 25 april 1829', november 2021.

14 E. Bouchut en A. Deprez, *Dictionnaire de médecine et de thérapeutique médicale et chirurgicale* (Parijs 1873); H. Pinkhof, *Vertalend en verklarend woordenboek van geneeskundige medische termen* (Haarlem 1949); R. Vanden Driessche, *Dictionnaire des termes médicaux* (Brussel 1970).

15 SHiP+, <https://www.ru.nl/en/rich/research/networks/ship> (18 oktober 2023).

In samenwerking met vormingspartner Histories, de dienstverlenende organisatie voor erfgoedvrijwilligers in Vlaanderen, mikte S.O.S. Antwerpen ook op het vierde niveau van burgerwetenschap, het niveau van de co-creatie. Dit deden we via de organisatie van participatieve workshops in de vijf Vlaamse provincies waarmee we de burgers wilden aansporen zelf historisch onderzoek te ondernemen.¹⁶ De deelnemers aan deze workshops kregen uitgebreide informatie over bronnen met betrekking tot historische doodsoorzaken, waar deze beschikbaar zijn, hoe ze moeten worden geïnterpreteerd en op welke manier ze op een wetenschappelijke manier kunnen worden geanalyseerd.

Ervaringen met burgerwetenschap

Zowel het Amsterdamse als het Antwerpse doodsoorzakenproject stonden open voor een ruim publiek. Iedereen die computervaardig is en internettoegang heeft, kon meedoen aan de projecten. Gezien de aard van de activiteiten kon medewerking van thuis uit gebeuren en op eender welk moment van de dag. Vrijwilligers werden gezocht via diverse gespecialiseerde historische kanalen (Histories, Heemkunde Vlaanderen, nieuwsbrieven van rijks- en stadsarchieven en de vakgroepen geschiedenis van de betrokken universiteiten) en via de bredere mediaoutlets (lokale kranten, radio, TV en wetenschapscommunicatiekanalen zoals Eos, Iedereen Wetenschapper en Scivil). Daarnaast konden beide projecten steunen op de vaste vrijwilligersbasis van het invoerplatform VeleHanden (een vierde van de vrijwilligers van het S.O.S. Antwerpen was al actief op VeleHanden voor de start van het project).

De respons van het publiek op beide projecten was erg groot. Het merendeel van de vrijwilligers hielp mee bij de transcriptie en controle van bronnen. Onder die vrijwilligers zien we zowel mensen met een interesse en ervaring in genealogisch of ander onderzoek, als mensen die voor het eerst in contact komen met historische of wetenschappelijk activiteiten. Uit een analyse van de deelnemers op het platform van VeleHanden bleek dat iets meer dan de helft van de vrijwilligers van S.O.S. Antwerpen ouder is dan 50 jaar (56 procent). Bovendien is meer dan de helft vrouwelijk (58 procent).¹⁷ Dit is uitzonderlijk is voor burgerwetenschapsprojecten die traditioneel meer gedragen worden door een mannelijk publiek.¹⁸ Er is een grote concentratie van vrijwilligers in de regio Antwerpen maar ook daarbuiten zijn heel wat mensen actief (Afbeelding 3).

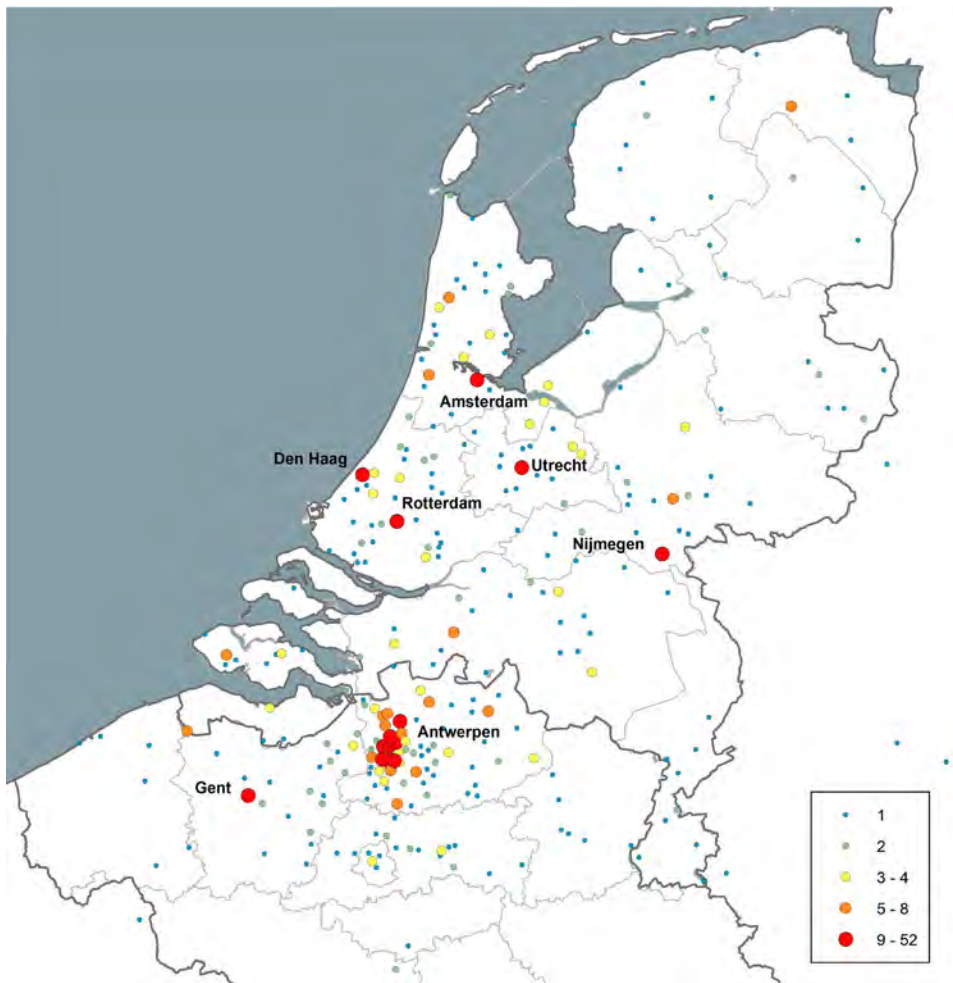
Ook op het Amsterdamse Doodsoorzakenproject zien we dat de grote meerderheid bestond uit wat oudere mensen, velen al met pensioen, en vooral ook uit vrouwen. Veel vrijwilligers hadden op de een of ander manier een connectie met de stad Amsterdam. Dat kon zijn omdat ze zelf in de stad hadden gewoond of er waren geboren, of omdat hun voorouders uit Amsterdam afkomstig waren.

Op het platform van VeleHanden kunnen vrijwilligers aangeven waarom ze meedoen aan het project. Samen met de persoonlijke contacten en de (maandelijkse) interviews die beide projecten met hun vrijwilligers uitvoerden, biedt dit een inkijk in de motivaties van de vrijwil-

¹⁶ Histories, <https://histories.be/agenda/hoe-doe-je-historisch-onderzoek-naar-doodsoorzaken-en-epidemicen-2/> (18 oktober 2023).

¹⁷ Wie een profiel aanmaakt op VeleHanden wordt gevraagd om enkele vragen in te vullen. Dit is niet verplicht. De vrijwilligers geven aan waarom ze mee doen, wat hun geboortedatum is, hun geslacht en hun woonplaats. Deze informatie is zichtbaar voor iedereen die een account heeft op het platform. Projectbeheerders hebben via de projectstatistieken achter de schermen toegang tot de gebundelde gegevens van de vrijwilligers actief op hun project (tabblad 'Stats', 'Projectstatistieken', 'Meer over de deelnemers').

¹⁸ S. Paajanen, E. Lampi, J. Lämsä, and R. Hämäläinen, *White paper: Themes, objectives and participants of citizen science activities* (Zenodo 2021).

Afbeelding 3. Spreiding vrijwilligers S.O.S. Antwerpen via het platform van VeleHanden

ligers.¹⁹ Die zijn erg uiteenlopend. Een deel werkt mee als genealoog en wil iets terug doen in ruil voor alle info die online beschikbaar is, anderen willen de wetenschap vooruithelpen terwijl weer anderen zich vooral nuttig willen bezighouden. Sommige vrijwilligers zien het werk als een vorm van puzzelwerk. De link met de stad van het onderzoek speelt voor een aantal vrijwilligers een rol, voor anderen helemaal niet. Wel zien we dat in de ‘harde kern’ van de projecten verhoudingsgewijs respectievelijk meer mensen uit de Antwerpse en Amsterdamse regio’s voorkomen dan in de oorspronkelijke vrijwilligersgroepen. Deze diversiteit aan motivaties komt ook naar voor uit andere studies over de motivaties van burgervrijwilligers.²⁰

19 S.O.S. Antwerpen nam tussen oktober 2020 en juni 2023 interviews af met 25 vrijwilligers. Daarbij werd onder meer gevraagd wat hun motivatie was, hoe ze het project hadden leren kennen, wat hun eerdere ervaring was, etc. De interviews werden gepubliceerd in de nieuwsbrief en kunnen nagelezen worden op S.O.S. Antwerpen, www.sosantwerpen.be/nieuwsbrieven (18 oktober 2023).

20 A. Deurinckx, C. Hens, S. Kerckhoffs, J. Van Laer en K. Verstraelen, ‘The citizen in Flemish citizen science: demographics, motives, and experiences’, *Sciivil* (2021).

De maatschappelijke waarde van de samenwerking valt niet te onderschatten. De vrijwilligers zijn erg blij om zich waardevol te kunnen bezighouden. Het werk biedt een intellectueel uitdagende routine en zingeving. Bovendien is er een verantwoordelijkheidsgevoel wat leidt tot excellent werk, waardoor burgerwetenschap een win-win oplevert voor beide partijen, burgers en wetenschappers.²¹ Voor veel vrijwilligers was het een extra stimulans dat zij samen konden werken met onderzoekers in plaats van, zoals gebruikelijk op het VeleHanden-platform, met archivariissen. Zij kregen direct feedback over wat er met de data werd gedaan of in de nabije toekomst zou worden gedaan in het wetenschappelijk onderzoek.

De burgerwetenschappers brachten een enorme rijkdom aan motivatie, paleografische ervaring, doorzettingsvermogen en kunde aan boord bij elk project. Velen onder hen hadden voordien ervaring met genealogie wat hen vertrouwd maakte met de bron en de handschriften. Net als bij andere burgerwetenschapprojecten werd het merendeel van het werk gedragen door een relatief kleine minderheid van de vrijwilligers. Zo waren binnen het S.O.S. Antwerpen-project de tien actiefste vrijwilligers verantwoordelijk voor 57 procent van de totale invoer. In het Amsterdamse project bleek ieder jaar weer dat ongeveer 80 procent van het werk gedaan werd door twintig procent van de vrijwilligers. Bijna de helft van de vrijwilligers participeerde slechts voor een eenmalige bijdrage, maar voor velen was de invoer een dagelijkse activiteit. Sommige vrijwilligers spreken over een 'verslaving'. Bijna een tiende van de oorspronkelijke S.O.S. Antwerpen-vrijwilligers is na meer dan twee jaar nog steeds actief.

Maar wat houdt vrijwilligers zo lang gemotiveerd? Dat was vooral voor het Amsterdamse project een grote uitdaging omdat het volume aan in te voeren data enorm was; daardoor had het project ook een lange looptijd van drieënhalve jaar. Uiteraard is het belangrijk om het werk en de inzet van de vrijwilligers te erkennen en te belonen. Dit deden beide projecten aan de hand van een open communicatie en het organiseren van lezingen en uitstappen (zie Afbeelding 4) maar ook aan de hand van fysieke beloningen zoals historische naslagwerken en boeken. Belonen is een belangrijke vorm van erkenning, maar het is niet waarom mensen participeren. *Community building* en een goede begeleiding van de vrijwilligers bleken in beide projecten heel belangrijk.

Uit studies blijkt dat burgerwetenschap lijdt onder een grote uitval en een groot verloop van burgers.²² Daarom werden van bij de start strategieën ingezet om de burgerwetenschappers gemotiveerd en aan het werk te houden. Dit deden we door de mogelijke struikelblokken maximaal te elimineren, zowel op vlak van het design van de gebruikte infrastructuur als op vlak van communicatie. Beide projecten werden intensief voorbereid en omkaderd aan de hand van gedetailleerde handleidingen, hulpdocumenten met bijkomende informatie, instructievideo's, webinars, enzovoort. Bovendien voorzagen beide projecten een helpdesk in de vorm van een online forum en een direct e-mailadres waarop vrijwilligers terecht konden met hun vragen en bedenkingen en waarop ze interessante ontdekkingen of vondsten konden melden. Daar gingen de vrijwilligers massaal op in: tussen oktober 2020 en maart 2022 kwamen circa 6,300 vragen terecht op het forum en in de e-mailbox van het S.O.S. Antwerpen-project. In totaal werden meer dan 20,500 berichten gepost (19,090 via het VeleHanden-platform en

21 M. Aristidou, E. Scanlon en M. Sharples, 'Profiles of engagement in online communities of citizen science participation', *Computers in Human Behavior* 74:1 (2017) 246–256.

22 O. Nov. e.a., 'Dusting for science: Motivation and participation of digital citizen science volunteers', in: *Proceedings of the 2011 iConference* (2011) 68–74; J. Cox e.a., 'Doing good online: the changing relationships between motivations, activity and retention among online volunteers', *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* (2017).

Afbeelding 4. Vrijwilligersbijeenkomst Amsterdamse Doodsoorzaken-project (oktober 2018)

1,412 via de website). Daarnaast ontving de e-mailbox in die periode meer dan 1,200 e-mails. Alle vragen werden meteen of binnen korte tijd door de projectmedewerkers of door andere vrijwilligers beantwoord. Het online forum van het Amsterdamse project was eveneens bijzonder levendig. De onderzoekers moesten wel steeds monitoren wat er gebeurde om eventuele problemen te signaleren en te helpen oplossen, maar al snel ontstond er een harde kern van vrijwilligers die anderen hielpen en alle vragen over onleesbare handschriften of straatnamen konden oplossen.

Die open communicatie was cruciaal voor het welslagen van beide projecten: als vrijwilligers weten wat de resultaten zijn van hun onderzoek en als wetenschappers transparant zijn over wat de doelstellingen, termijnen en uitdagingen van het onderzoek zijn, ontstaat er wederzijds begrip en een vruchtbare samenwerking.²³ Op die manier werd geprobeerd om de intrinsieke motivatie van vrijwilligers te vergroten. Beide projecten maakten daarom ook gebruik van een (maandelijks) nieuwsbrief waarin zowel leden van het wetenschappelijk team als vrijwilligers aan het woord kwamen en waarin tussentijdse resultaten, opmerkelijke vondsten en historische contextualisering bij het werk van de vrijwilligers werd geboden.²⁴ Door beide groepen zichtbaar te maken en een stem te geven bevorderden we het wederzijds begrip. Wij kregen inzicht in elkaars motivatie, passie en manier van werken. Door zichtbaar te zijn, werden de wetenschappers ook aanspreekbaar en zo verkleinde de kloof tussen de academische wereld en het brede publiek.

²³ C. Veeckman, S. Talboom, L. Gijzel, H. Devoghel en A. Duerinckx, *Communicatie bij burgerwetenschap. Een praktische handleiding voor communicatie en betrokkenheid bij citizen science*, SCIVIL (2019).

²⁴ S.O.S. Antwerpen, <https://sosantwerpen.be/nieuwsbrieven/> (18 oktober 2023).

De noodzaak voor een intensieve begeleiding en *community building* vormt tegelijkertijd één van de grootste uitdagingen van het werken met vrijwilligers. Omwille van de snelheid waarmee het S.O.S. Antwerpen-project verliep, was dit een meer dan voltijdse bezigheid voor het kernteam van drie medewerkers. Het project startte eind oktober 2020, net voor de tweede coronalockdown, waardoor heel wat mensen thuis zaten en op zoek waren naar een nuttige bezigheid om van huis uit te doen. Door de lange looptijd was ook een lange adem nodig. Het opstarten van een burgerwetenschapsproject vraagt dus een grote investering van de betrokken wetenschappers. Bovendien is een open communicatie tussen vrijwilligers en wetenschappers geen garantie op succes. De opkomst voor fysieke bijeenkomsten of inhoudelijke lezingen was vaak eerder beperkt (20 à 40 deelnemers) wat erop wijst dat slechts een beperkt deel van de vrijwilligers ook effectief geïnteresseerd is in het volledige onderzoek. Het is dus een delicate evenwichtsoefening. Burgerwetenschapsprojecten zoals S.O.S. Antwerpen en het Amsterdamse Doodsoorzaken-project kunnen erg veel en erg rijke data opleveren, maar zijn ook erg arbeidsintensief voor de betrokken wetenschappers.

Concrete resultaten en verwezenlijkingen

Door de grote belangstelling en intensieve medewerking van honderden vrijwilligers werden de doelstellingen van beide projecten in enkele jaren verwezenlijkt. In het S.O.S. Antwerpen-project werden de doodsoorzaken van 472,719 Antwerpenaren gedigitaliseerd. Het Amsterdamse Doodsoorzaken-project verzamelde de gegevens van 629,316 Amsterdammers. Dit is een ongelofelijke verwezenlijking, één die vele tientallen jaren zou hebben gekost als ze zou moeten gebeuren door individuele onderzoekers.

De verzamelde data worden momenteel gekoppeld aan andere bronnen. Na afloop van het project op het VeleHanden-platform organiseerden de Nijmeegse onderzoekers een community op de website www.doodinamsterdam.nl. Naast dat hier allerlei resultaten en nieuwsberichten worden gepubliceerd over het lopende onderzoek op de doodsoorzakendata, dient deze fase van het project ook om samen met de harde kern van vrijwilligers van het Amsterdamse project de data te kunnen verrijken. In de afgelopen jaren werden daardoor data toegevoegd en gekoppeld over de huurwaarde van de panden in Amsterdam, uit het kadaster van 1907, en werden akten uit de burgerlijke stand ingevoerd en gekoppeld voor een aantal geboortecohorten van kinderen zodat de levensloop van die kinderen kan worden gevolgd. Daarnaast werden er door de vrijwilligers al duizenden patiëntgegevens uit de negentiende-eeuwse patiëntenregisters van Amsterdam ingevoerd. In het Antwerpse project worden de gegevens momenteel gekoppeld aan de corresponderende overlijdensakten en geboorteakten waardoor de databank met de gegevens uit het doodsoorzakenregister (naam, sterftedatum, doodsoorzaak, leeftijd, beroep, arts, enzovoort van de overledene), kan worden aangevuld met extra informatie die de sociale status van de persoon in kwestie kan helpen duiden (beroep, beroep van de ouders bij kindersterfte, adres, enzovoort).

De databanken die op deze manier tot stand zijn gekomen zullen na een grondige kwaliteitscontrole beschikbaar zijn voor het publiek. De databank van Antwerpse doodsoorzaken zal doorzoekbaar zijn voor onderzoekers en het brede publiek via de elektronische zoekinstrumenten van het Antwerpse stadsarchief. De Amsterdamse data komen ter beschikking na afloop van de door NWO gesubsidieerde onderzoeksprojecten (naar verwachting in 2025) en worden dan gearchiveerd bij het DANS data-archief. Tevens zal een publieksvriendelijke versie ter beschikking worden gesteld aan het stadsarchief Amsterdam.

Naast de enorme sprong vooruit op vlak van dataverzameling, resulteerden de burgerwetenschapsprojecten ook in andere belangrijke verwezenlijkingen. De actieve samenwerking tussen de burgers en de wetenschappers leidde tot een leerproces bij de vrijwilligers op vlak van inhoudelijke kennis over het onderwerp, over dataverzameling en -verwerking en over het wetenschappelijke onderzoeksproces.²⁵ De burgers die hielpen met data verwerken, leerden bijvoorbeeld hoe een databank is opgebouwd, wat de afspraken zijn die historici maken bij de transcriptie van gegevens in een databank, waarom de invoer op een welbepaalde manier georganiseerd werd, enzovoort. Aan de hand van webinars en een nauwgezette opvolging via het forum leerden de burgers ook hoe ze oude handschriften konden ontcijferen en hoe specifieke afkortingen dienden te worden geïnterpreteerd, een vaardigheid die niet alleen nuttig is binnen de respectievelijke projecten maar die kan geëxtrapoleerd worden naar andere historische bronnen en onderzoeksdomeinen.

Vrijwilligers die meeschreven aan de nieuwsbrieven en andere teksten werden intensief begeleid en leerden niet alleen een kleinschalig onderzoek op te zetten, maar ook hoe op een wetenschappelijke manier te refereren naar bronnen, hoe een beeldonderzoek uit te voeren en de rechten van beeldmateriaal na te gaan. Ze leren de resultaten van hun onderzoek omzetten in een prikkelende, vulgariserende tekst. De vormingen die S.O.S. Antwerpen organiseerde, in samenwerking met Histories, leerden de deelnemers hoe ze zelf een historisch onderzoek naar doodsoorzaken in het verleden konden opzetten en uitwerken. Al deze informele vormen van wetenschapsonderwijs vergrootten de wetenschappelijke geletterdheid van de deelnemers. De rechtstreekse dialoog tussen de burgers en de wetenschappers liet een actieve kennisuitwisseling en -productie toe.

Het nut van de databanken voor het historische stadsonderzoek

De impact van de burgerwetenschapsprojecten op het historisch stadsonderzoek is erg groot. Zonder de hulp van vrijwilligers was het niet mogelijk de Amsterdamse en Antwerpse doodsoorzakenregisters systematisch te ontsluiten en beschikbaar te stellen voor onderzoek. De ontwikkelde databanken zullen op diverse wijzen kunnen gebruikt worden. Ze zullen dienen als analysebestand voor het wetenschappelijk onderzoek naar ziekte en sterfte in Amsterdam en Antwerpen over de korte en de lange termijn. De databanken zullen niet alleen voor historisch onderzoek naar sterfte relevant zijn. Doordat ze gekoppeld kunnen worden aan andere historische, maar ook actuele databanken, wordt een brede waaier aan mogelijkheden geopend voor diverse disciplines, gaande van geschiedenis, demografie, sociologie, criminologie tot epidemiologie en genetica. De gegevens van de Antwerpse doodsoorzakenregisters worden nu bijvoorbeeld gekoppeld aan de overlijdensakten waarop ook het adres van de overledene staat. In samenwerking met het GISHistorical Antwerp-project van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen zullen die ook gelinkt worden aan kadasterkaarten om zo de sociale ongelijkheid in sterfte in de stad in kaart te brengen.²⁶ Een beroep zegt namelijk niet alles over de leefomstandigheden, maar de locatie en het kadastraal inkomen van de woning geven wel een indicatie over de welvaart. Daardoor kunnen deze projecten een unieke bijdrage leveren aan een van de centrale debatten in de economische en sociale

25 T. Phillips e.a., 'A framework for articulating and measuring individual learning outcomes from participation in citizen science', *Citizen Science: Theory and Practice* 3:2 (2018) 3; R. Bonney, T. Phillips, H. Ballard and J. Enck, 'Can citizen science enhance public understanding of science?', *Public Understanding of Science* 25:1 (2016) 2-16.

26 GISHistorical Antwerp, <https://www.uantwerpen.be/en/projects/gistorical-antwerp/> (18 oktober 2023).

geschiedenis van steden, namelijk het debat over de ontwikkeling van de stedelijke levensstandaard in de negentiende en twintigste eeuw.

Ten tweede zullen de databanken ook kunnen dienen als bron voor contextinformatie over de demografische, medische en sociale geschiedenis van Amsterdam en Antwerpen. Bijvoorbeeld, wie wil weten wanneer Antwerpen door een pokkenepidemie werd getroffen, hoeveel procent de kindersterfte in 1900 in Amsterdam bedroeg, of welke ziekten in welke hospitaal werden behandeld, kan via de databanken dergelijke gegevens reconstrueren. De databanken maken het ook mogelijk om de ziektepatronen te reconstrueren op wijk- en straatniveau en de veranderingen die zich in de loop der tijd daarin hebben voorgedaan.

Daarnaast zijn de databanken ook rijke bronnen voor genealogen en personen geïnteresseerd in familiegeschiedenis. Wie een voorouder had die in Antwerpen of Amsterdam is gestorven, kan in de databanken de doodsoorzaak terugvinden en daarmee de familiestamboom aanvullen. Zo maken de databanken het mogelijk om de ziektegeschiedenis van een familie in kaart te brengen.

Toekomstperspectieven

Intussen lopen er gelijkaardige projecten in een tiental andere buitenlandse havensteden, verenigd in het SHiP+-netwerk.²⁷ De gegevens van Antwerpen en Amsterdam zullen met de gegevens van de andere steden in het netwerk worden vergeleken. Het SHiP+-netwerk brengt onderzoekers uit de geschiedwetenschap, uit de sociaal-historische, de demografisch-historische en de medisch-historische hoek samen met sociale wetenschappers en epidemiologen. Het doel van dit netwerk is om systematisch opgezet vergelijkend onderzoek te doen naar de grote sprongen die zijn gemaakt in de levensverwachting in de afgelopen 200 jaar, en de enorme veranderingen in ziektepatronen. Om dat vergelijkend onderzoek mogelijk te maken wordt een gezamenlijk Europees historisch coderings- en classificatiesysteem opgezet, genaamd de ICD10h. De eerste resultaten van deze samenwerking worden binnenkort gepubliceerd in een special issue van het tijdschrift *Historical Life Course Studies* in de vorm van zes vergelijkende studies over Amsterdam, Kopenhagen, Hermoupolis, Palma, Sundsvall in Zweden en Trondheim in Noorwegen.

Sinds begin 2022 loopt het onderzoeksproject EPIBEL dat vijf epidemieën (de middel-eeuwse pest, de vroegmoderne dysenterie, de negentiende-eeuwse cholera, de Spaanse Griep, en corona) met elkaar vergelijkt: wie waren de slachtoffers, welk beleid voerde men, en hoe hebben deze epidemieën de ongelijkheid beïnvloed?²⁸ De databank van S.O.S Antwerpen levert unieke data voor de studie van de cholera en de Spaanse Griep in Antwerpen. De databank van S.O.S. Antwerpen vormt daarnaast ook een belangrijke bron in het grootschalige EOS-project INEQKILL dat de ontwikkeling van sociale en ruimtelijke ongelijkheden in doodsoorzaken (kanker, hart- en vaatziekten, infectieziekten) sinds het begin van de negentiende eeuw in België bestudeert.²⁹

De databank van het Amsterdamse Doodsoorzaken-project wordt gebruikt in het NWO-project *Lifting the burden of disease*, waarin drie postdocs en twee universitair docenten onder-

27 A. Janssens, 'Constructing SHiP and an international historical coding system for causes of death, *Historical Life Course Studies* 10 (2021) 64–70; zie ook SHiP+, <https://www.ru.nl/rich/research-rich/research-groups/radboud-group-historical-demography-family-history/networks/ship/> (18 oktober 2023).

28 Epibel, www.epibel.be (18 oktober 2023).

29 INEQILL, www.ineqkill.be (18 oktober 2023).

zoek doen naar de verschuivingen in het epidemiologisch patroon in de Nederlandse hoofdstad in de periode 1854-1926.³⁰ De belangrijke vraag daarbij is hoe de afname van de sterfte aan infectieziekten tot stand werd gebracht en welke factoren daarbij een belangrijke rol speelden. Tevens worden de data gebruikt in een doctoraatsonderzoek naar de ontwikkeling van degeneratieve ziekten in dezelfde periode, dus de opkomst van kankers, en hart- en vaatziekten.³¹

Conclusie

Uit de ervaringen van deze twee burgerwetenschapsprojecten zijn verschillende belangrijke bevindingen naar voren gekomen. Ten eerste moet het belang van een efficiënt digitaal invoerplatform benadrukt worden. Dit platform moet in staat zijn om de invoer van archiefbronnen systematisch om te zetten naar digitale formaten en tegelijkertijd de deelname van tientallen of zelfs honderden vrijwilligers mogelijk maken. Daarnaast is het van vitaal belang om snelle technische ondersteuning te bieden, aangezien kleine technische problemen aanzienlijke vertragingen kunnen veroorzaken en vrijwilligers kunnen ontmoedigen.

Een andere essentiële bevinding wijst op het belang van een gedegen voorbereiding voor het team dat verantwoordelijk is voor de coördinatie van burgerwetenschapsprojecten, bijvoorbeeld via het maken van handleidingen en wegwijsvideo's voor vrijwilligers. Deze voorbereiding is noodzakelijk om eventuele hobbels in de uitvoering te vermijden. Een andere cruciale bevinding is dat communicatie essentieel is om de motivatie van de vrijwillige deelnemers hoog te houden. Het is van vitaal belang om ervoor te zorgen dat de invoerders ingevoerde gegevens blijven leveren van een goede kwaliteit. Een toegewijde helpdesk met voldoende mankracht die op elk moment snel vragen kan beantwoorden, kan veel problemen vermijden.

Een interessante observatie is dat de 'harde kern' van vrijwilligers vaak afkomstig is uit de regio van het onderzoek. Dit suggereert dat gericht zoeken naar vrijwilligers in de nabije omgeving van het onderzoek een succesvolle strategie kan zijn. Bovendien toonden de resultaten aan dat motivatie onder vrijwilligers zeer divers is. Het is daarom van groot belang om verschillende behoeften te accommoderen, zoals de behoefte aan intellectuele uitdaging, bijdragen aan een groter geheel of gewoon plezier beleven aan het project.

Een onverwacht voordeel dat naar voren kwam, was dat vrijwilligers het waarderen om anoniem vanuit hun eigen huis te kunnen werken. Dit aspect speelt een rol in het behouden van betrokkenheid. Een ander essentieel element is het (anoniem) contact tussen vrijwilligers en onderzoekers. Dit draagt bij aan de motivatie en betrokkenheid van vrijwilligers bij het project. Tot slot, maar zeker niet minder belangrijk, is het cruciale punt van de impact op de bredere samenleving. Vrijwilligers gaven feedback over hoe het project hun dagelijks leven structuur geeft en hen een gevoel van nuttig bezig zijn geeft. Dit benadrukt het maatschappelijke belang van burgerwetenschap en hoe het niet alleen bijdraagt aan wetenschappelijk onderzoek, maar ook aan het welzijn van individuen en de samenleving als geheel.

³⁰ Zie hiervoor: A. Janssens, 'The retreat of death: understanding the rise in life expectancy during the first demographic transition', in: J. Van Bavel e.a. (reds.), *Neurotic doubt and sacred curiosity. Essays in honour of Koen Mattheijs* (Leuven 2021) 437-447; Lifting the burden of disease, <https://www.ru.nl/rich/research-rich/research-groups/radboud-group-historical-demography-family-history/projects/current-research-projects/current-projects/lifting-burden-disease-modernisation-health/> (18 oktober 2023); voor de resultaten tot nu toe zie Dood in Amsterdam, www.doodinamsterdam.nl (18 oktober 2023).

³¹ O. Lammertink, *De opkomst van het moderne ziektepatroon? Doodsoorzaken, degeneratieve aandoeningen en sociale ongelijkheid in Amsterdam, 1854-1926* (Onuitgegeven proefschrift, Radboud Universiteit Nijmegen 2023).

Een portret van de stad als veranderend terrein: Kunst en Antwerpen (1980-2000)*

Een artistieke invasie van de stad

Van maart tot december 1993 was Antwerpen als eerste Belgische stad de Culturele Hoofdstad van Europa. Terwijl diverse Culturele Hoofdsteden voor en na Antwerpen 93 (A93) cultuur associeerden met hun verleden, sport of voeding, onderscheidde Antwerpen zich met een programma dat resoluut de focus legde op kunst. Deze inhoudelijke keuze moet begrepen worden binnen de bredere maatschappelijke omstandigheden. Op 24 november 1991, midden in de voorbereiding van A93, behaalde de extreemrechtse partij Vlaams Blok meer dan twintig procent van de stemmen in de stad. Deze eerste Zwarte Zondag zou de verdere programmatie van A93 danig tekenen. De officiële campagne voor het culturele stadsproject zette resoluut in op het vermogen van kunst om stedelijke en sociale verandering teweeg te brengen. Met als centrale vraag 'Kan kunst de wereld redden?' stelde het organiserende team zichzelf tot doel te tonen dat kunst een meerwaarde kan leveren in een samenleving onder druk.¹ Deze vraag prijkte op een van de publiciteitsposters naast een reproductie van Edouard Manets anonieme regimentsfluiters van het Spaanse leger (afbeelding 1).

De affiches symboliseerden het gedeelde geloof van het stadsbestuur en de organisatoren dat kunst kan fungeren als een motor voor verandering. Het rijke programma van dans, literatuur, muziek, theater en beeldende kunst dat onder leiding van hoofdintendant Eric Antonis (°1941–2014) werd opgezet had de ambitie om de stad te laten opleven en haar culturele instellingen en erfgoed te herwaarderen. A93 moest Antwerpen terug op de Europese, en bij voorkeur zelfs mondiale, kaart plaatsen. 'We wilden dat Antwerps provincialisme omdraaien, zoeken naar hoe die stad weer metropool kon zijn en zou openstaan voor de wereld en de kunstenaars uit die wereld', liet Antonis later optekenen in een interview in *De Standaard*.²

Naast 'Kan kunst de wereld redden?' werden er ook posters in de stad verdeeld met *catchy* vragen als 'Wat is mooi? Wat is lelijk?' en 'Moet je kunst begrijpen om ervan te houden?', naast afbeeldingen van schilderijen van onder meer René Magritte, Jackson Pollock en Jacob Jordaens en een filmstill van Laurel en Hardy.³ De Amerikaanse kunstenaar Andrea Fraser (°1965) liet zich voor haar bijdrage aan A93 inspireren door deze publiciteitscampagne. In haar projectvoorstel voor de groepstentoonstelling *On Taking a Normal Situation and Retranslating it into Overlapping and Multiple Readings of Conditions Past and Present* in het Antwerpse Museum voor Hedendaagse Kunst (M HKA) liet ze verstaan dat ze geboeid was door de ver-

* De auteurs wensen de anonieme lezers en de redactieraad te danken voor hun stimulerende commentaar. Bijzondere dank gaat uit naar Prof. dr. Ilja Van Damme als copromotor van het onderzoeksvorstel *Een portret van de stad als veranderend terrein: Kunst en Antwerpen (1980-2000)*.

1 Eric Antonis, 'Kiezen voor kunst', *Antwerpen 93 magazine* (c. 1991-92) 4-5.

2 'Toen Antwerpen een metropool werd', *De Standaard*, 14 november 2014; Eric Rinckhout, 'Antwerpen 93. Kunst redt een stad', *De Morgen*, 26 mei 2014.

3 'Antwerpen 93', *Gazet van Antwerpen*, 9 maart 1993, 7.

Afbeelding 1. Affiche voor Antwerpen 93. [Origineel, Antwerpen, Museum van Hedendaagse Kunst Antwerpen, M HKA, [20] Antwerpen '93.]

onderstellingen omtrent de rol van kunst in de maatschappij.⁴ Voor het werk *Posters for Antwerpen '93* (from the series 'On taking on a normal situation') maakte Fraser nieuwe versies van de bestaande posters. Ze behield de afbeeldingen, maar herwerkte de slogans. 'Can art save the world?' veranderde de kunstenaar in de open vraag 'Can art save the'. 'Must art be understood to be liked?' werd bij haar 'Must art be liked?'. 'What is beautiful? What is not?' hertaalde ze als 'I want to be beautiful.' (afbeelding 2). Net zoals de officiële posters waren die van Fraser gedurende de looptijd van de tentoonstelling te zien in zowel de hal van het museum als op andere publieke plaatsen in de stad zoals winkels, cafés, restaurants en kiosken (afbeelding 2 en 3).⁵

4 De drie tentoonstellingen die deel uitmaakten van het programma hedendaagse beeldende kunst binnen *Antwerpen 93* vormt het onderwerp van een archiefpresentatie *Kiezen voor Kunst* die de auteurs in het najaar van 2023 hebben samengesteld in samenwerking met het Museum van Hedendaagse Kunst te Antwerpen (06/10/2023 – 07/01/2024). Onder leiding van Bart Cassiman (°1961) werden er tentoonstellingen georganiseerd in het Middelheimmuseum (*Nieuwe beelden*), het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten (*Het sublieme gemis. Over het gebeugen van de verbeelding*) en het M HKA (*Vertrekken vanuit een normale situatie en deze hervertalen in elkaar overlappende en meervoudige lezingen van condities uit heden en verleden*). Dertig jaar na datum blikt *Kiezen voor kunst* aan de hand van documenten uit publieke en private archieven terug op de rol, plaats en betekenis van deze drie tentoonstellingen binnen het project *Antwerpen 93*.; Archief Museum van Hedendaagse Kunst Antwerpen (verder M HKA), Andrea Fraser, Project proposal, 1993.

5 M HKA, Andrea Fraser, Project proposal, 1993.

Afbeelding 2. Foto van het kunstwerk *Posters for Antwerpen '93* (from the series 'On taking on a normal situation') door Andrea Fraser. © Andrea Fraser, M HKA. [Andrea Fraser, Collectie: Collectie Museum van Hedendaagse Kunst Antwerpen, M HKA, (Inv. no. M00117).]

Door de oorspronkelijke slogans om te zetten in nieuwe, open vragen stelde ze de aannames die erin verscholen zaten aan de kaak. Haar wijzigingen van de originele posters wezen op de verwachting dat kunst sociale en subjectieve aspiraties kan inlossen, waaronder de niet geringe ambitie om een stad nieuw leven in te blazen – en bij uitbreiding de wereld te redden. Fraser liet tegelijk zien dat het tendentieuze vragen betrof, waarbij de schoonheid en begrijpbaarheid van kunst wel degelijk als voorwaarden voor kunstbeleving worden neergezet. Het vermogen van kunst om aantrekkelijk te zijn en mensen ervan te laten houden, zo stelde Fraser in een interview, was een belangrijke karakteristiek van A93: 'Want: hoe meer mensen van kunst houden, hoe beter voor de sponsors!'⁶

Zowel binnen de kunstgeschiedenis als de stadsstudies is de aandacht voor de manier waarop kunst en cultuur door politieke en economische actoren wordt ingezet om stedelijke ruimtes te esthetiseren en om 'creatieve steden' te bevorderen niet nieuw. In debatten over de rol en de instrumentalisering van kunst in processen van stadsvernieuwing hebben deze onderzoekers evenwel de neiging om kunst en stadsontwikkeling geïsoleerd te bespreken in

6 Ibidem.

Afbeelding 3. Affiche met 'Ik wil mooi zijn.' door de Amerikaanse kunstenaar Andrea Fraser (1965) van de serie Posters for Antwerpen '93 (from the series 'On taking on a normal situation', 1993) aangebracht op een kiosk nabij Antwerpen Centraal (Privéarchief Bart Cassiman, Wetteren; © Kristien Daem).

plaats van de wisselwerking ertussen.⁷ Wat bovenal ontbreekt in beide domeinen is een meer genuanceerd begrip van de rol van kunstwerken en kunstenaars bij het visualiseren, en mogelijk bekritisseren, van stedelijke veranderingen. Een werk als *Posters for Antwerpen '93* van Fraser is slechts een van de vele kunstwerken uit de voorbije zes decennia die de vinger leggen op de wijzigende verhoudingen tussen kunst, museum en stad met Antwerpen als casus. In dit onderzoeksproject wordt aan de hand van een selectie van tentoonstellingen en kunstwerken tussen 1980 en 2000 onderzocht hoe kunstenaars Antwerpen portretteerden als een stad in transitie aan het einde van de twintigste eeuw.

Centraal binnen het onderzoek *Een portret van de stad als veranderend terrein: Kunst en Antwerpen (1980-2000)* staat de vraag welk beeld van Antwerpen naar voren komt wanneer een corpus van kunstwerken geproduceerd voor tentoonstellingen gemaakt in en voor deze postindustriële stad, wordt geanalyseerd en gecontextualiseerd. Hoe biedt een dergelijk portret een herzien en genuanceerd perspectief op de verwevenheid van hedendaagse kunst en stadsvernieuwing en de ontwikkeling daarvan in Antwerpen in de laatste twee decennia van de twintigste eeuw?

In het voorliggende artikel schetsen we eerst de wisselwerking tussen hedendaagse kunst, cultuur en de postindustriële transitiefase van steden als Antwerpen in de laatste twee decennia van de 20e eeuw. We laten zien dat steden decennialang reeds als onderwerp en locatie voor kunstenaars hebben gefungeerd maar dat zowel stads- als kunsthistorisch onderzoek vaak een al te deterministische kijk hanteren op de rol en betekenis van kunst binnen laat-twintigste eeuwse stadsontwikkeling. Het epistemologisch vermogen van de hedendaagse kunst, zo zullen wij betogen, wordt daarmee onderschat. Ons project daarentegen is gestoeld op het gebruik van kunstwerken als bronnenmateriaal voor historisch onderzoek naar de evolutie van de stad, waarvoor de methoden en interesses van zowel de stad- als de kunstgeschiedenis zullen worden samengebracht. Op basis van deze nieuwe, gelaagde benadering hopen we te komen tot een meer genuanceerd begrip van de wisselwerking tussen kunst, cultuurbeleid en stadsontwikkeling.

Post-industrialisatie en culturele regeneratie

Begin jaren tachtig leidden de-industrialisatie, bevolkingsdaling en stedelijk verval in Antwerpen tot een malaise. Net als vele andere West-Europese (haven)steden maakte Antwerpen in de laatste twee decennia van de twintigste eeuw een transitiefase door.⁸ De havenindustrie was in de naoorlogse periode door uitbreiding richting het noorden uit het centrum weggetrokken en had in ijltempo plaatsgemaakt voor kantoren en winkels. De groei van de financiële en

7 Bijvoorbeeld: Rosalind Krauss, 'Sculpture in the expanded field', *October* 8 (1979) 31-44; David Robbins (red.), 'From criticism to complicity', *Flash Art International* 129 (1986); Malcom Miles, *Art, space and the city: Public art and urban futures* (Londen 1994); Hartmut Häusserman en Walter Siebel, 'Festivalisering der Stadtentwicklung', *Werk, Bauen + Wohnen* 6 (1998); Miwon Kwon, *One place after another. Site-specific art and locational identity* (Cambridge 2002); Richard Florida, *Cities and the creative class* (New York 2004); David Hesmondhalgh, *The cultural industries*, (Los Angeles 2007). Deze geïsoleerde aanpak wordt verderop in het artikel besproken.

8 Zie bijvoorbeeld: Franco Bianchini, *City centres, city cultures: The role of the arts in the revitalisation of towns and cities* (Manchester 1988); Richard E. Caves, *Creative industries: Contracts between art and commerce* (Cambridge 2000); Trine Bille en Günther Schulze, 'Culture in urban and regional development', in: Viktor A. Ginsburgh en David Throsby (red.) *Handbook of the economics of art and culture: Vol. 1* (Amsterdam 2006) 1051-1100; Donald K. Carter, *Remaking post-industrial cities: Lessons from North America and Europe* (New York 2016); Myrna Margulies Breitbart (red.), *Creative economies in post-industrial cities: Manufacturing a (different) scene* (Londen 2016); Jef Van den Broeck e.a., *Antwerpen herwonnen stad? Maatschappij, ruimtelijk plannen en beleid: 1940-2012* (Brugge 2015).

dienstensector veranderde niet alleen de aard van de werkgelegenheid en de arbeidskrachten, maar wijzigde ook ingrijpend het uitzicht van de binnenstad. Waar voorheen wonen, werken en vrijetijdsbesteding binnen de wijken werden gecombineerd, heeft de ongecontroleerde en snelle tertiërisering in het bijzonder de wijken in het centrum van de stad getransformeerd in plaatsen voor hoofdzakelijk werk of consumptie. Vanaf het einde van de jaren zestig groeide de spanning tussen de leefbaarheid voor diegenen die nog in het hart van de stad woonden en de bereikbaarheid voor diegenen die er dagelijks kwamen werken of consumeren.⁹ Tegen het midden van de jaren tachtig zat Antwerpen in slechte financiële papieren, waardoor de huizenkwaliteit er sterk op achteruit was gegaan, stedelijk erfgoed werd afgebroken en de suburbanisatie zich haastig voortzette.¹⁰ Dit leidde bij een groot deel van de stadsbevolking tot een wijdverspreide perceptie van 'crisis', deels gevoed door de angst voor de toenemende diversiteit in het straatbeeld.¹¹

Net zoals in Berlijn, Glasgow en Madrid, steden die vergelijkbare stedelijke uitdagingen kenden, had men in Antwerpen begrepen dat culturele instellingen en evenementen in de publieke ruimte een antwoord konden bieden. Als motors van stadsontwikkeling werden ze cruciaal geacht in de revitalisering van de stad. Wanneer de socialistische burgemeester Bob Cools (°1934) in 1987 Antwerpen voorstelde als kandidaat voor de Europese Culturele Hoofdstad van 1993 deed hij dat met het oog op het verkrijgen van middelen voor infrastructurele, institutionele en architecturale vernieuwingsprojecten. Daaraan koppelde hij de ambities om Antwerpen op de internationale culturele kaart te zetten, toeristen aan te trekken en de fiscale basis van de stad te verbreden.¹²

De voornaamste kritische stedelijke veranderingen waarmee Antwerpen en tal van andere Europese steden aan het einde van de twintigste eeuw worstelden zijn al extensief onderzocht binnen de stadsgeschiedenis. Er zijn zowel algemene overzichten als gedetailleerde casusstudies voorhanden waarin de politieke strategieën en economische agenda's van steden tijdens de postindustriële transitie werden geanalyseerd. Het begrijpen van de nieuwe 'culturele economie' en het creatieve veld van steden, de bestudering en ontwikkeling van belangrijke doelgerichte culturele en creatieve industrieën, de heroverweging van het cultuurbeleid en het stadsbeheer, en het plannen, bouwen en brandmerken van steden tot nieuwe creatieve kenniscentra zijn in de mode geraakt in verschillende, op elkaar ingrijpende disciplines – van culturele economie tot geografie en van architectuur tot beleidsstudies. Dit specifieke tijdsgewricht wordt algemeen erkend als het moment waarop de 'culturele industrie' tot volle wasdom komt en het concept van de 'creatieve stad' in zwang geraakt. Kunstenaars maken deel uit van de 'creatieve klasse', die een belangrijk aandeel heeft in de transformatie van de late twintigste-eeuwse en vroege eenentwintigste-eeuwse stad.¹³

9 Georges Timmerman, *De uitverkoop van Antwerpen* (Antwerpen 1994) 149; Rosalyn Deutsche, *Evictions. Art and spatial politics* (Cambridge 1996) 74; Van den Broeck, *Antwerpen herwonnen stad?*, 65, 314.

10 Van den Broeck, *Antwerpen herwonnen stad?*, 261.

11 Ilja Van Damme, 'Een culturele en creatieve dynamiek', in: Ilja Van Damme e.a., *Historische atlas van Antwerpen: Stad van droom en daad* (Bussum 2022) 74.

12 Eric Antonis (red.), *Antwerpen 93: Eindrapport/Final Report/Rapport final/Abschlussbericht* (Antwerpen, 1994); Van den Broeck, *Antwerpen herwonnen stad?*, 82.

13 Zie: Allen J. Scott, *The cultural economy of cities: Essays on the geography of image-producing industries* (Londen 2000); Charles Landry, *The creative city: A toolkit for urban innovators* (Londen 2000); John Howkins, *The creative economy: How people make money from ideas* (Londen 2001); Benjamin H.D. Buchloh, *Neo-avantgarde and culture industry* (Cambridge en Londen 2001); Toby Miller en Georges Yúdice, *Cultural policy* (Londen 2002); Florida, *Cities and the creative class*; Steven Miles en Ronan Pad-dison, 'Introduction: The Rise and Rise of Culture-Led Urban Regeneration', *Urban Studies* 42 (2005) 833-339; Scott Lash en

Het gros van deze urbane studies heeft aangetoond dat kunst en cultuur geïnstrumentaliseerd werden binnen postindustrieel stadsherstel, regionale ontwikkeling of het vergaren van stedelijke allure en aantrekkelijkheid.¹⁴ Al te vaak worden kunst en cultuur daarbij als lijdend voorwerp gezien en worden kunstenaars en makers onderworpen aan grotere maatschappelijke en stedelijke processen en ontwikkelingen. Het perspectief van de kunstenaars zelf, de mogelijke actieve rol die ze speelden en hun potentiële handelsvermogen (*agency*) blijven structureel onderbelicht en ondergewaardeerd.¹⁵ Daarnaast wordt zelden of nooit diepgaande aandacht besteed aan de kunstwerken die in deze periode effectief zijn geproduceerd. Zo veronachtzaamt men ten gronde de inzichten over stad en stedelijkheid die er te vinden zijn binnen de kunst van de voorbije zes decennia.

Van onderwerp tot site

Steden in verandering zijn een populair onderwerp in de moderne beeldende kunst. De architectuur en het leven in de moderne stad werden veelvuldig verbeeld in tekeningen, schilderijen, foto's, films en sculpturen: van de straten en boulevards (Gustave Caillebotte, Max Liebermann, André Derain, Ernst Ludwig Kirchner en Jean Dubuffet), de hoogbouw (Georges Vantongerloo en Antonio Sant'Elia), de energie (Umberto Boccioni en Giacomo Balla), de planning en organisatie (Fernand Léger, Piet Mondriaan en Richard Diebenkorn) tot het stadsleven (Giorgio De Chirico, George Grosz, Eugène Atget en Edward Hopper).¹⁶ Na de stedelijke experimenten van de Situationistische Internationale (SI) in de late jaren vijftig enerzijds en de ruimtelijke expansie binnen de beeldende kunst die door de *minimal art* werd geïnitieerd anderzijds, trekt de kunst weg uit het museum en de wereld in. De stad werd, met andere woorden, niet langer enkel als onderwerp van een beeld aanzien, maar als plaats en ruimte voor een beeld gebruikt.¹⁷ Waar kunst in de stad traditioneel tot de categorie van het monument was beperkt, opende de volledige stedelijke ruimte zich geleidelijk als speelveld voor kunstenaars.¹⁸

Het uitdijende veld van materiële en conceptuele mogelijkheden dat vervolgens open kwam te liggen, mondde uit in een al even radicale uitbreiding van een louter letterlijk of fysiek begrip van ruimte.¹⁹ Gradueel verbreedde het concept van *fenomenologisch* in de jaren zestig (inclusief de architectuur en het lichaam van de beschouwer), naar *sociaal-institutioneel* in de jaren zeventig en tachtig (het culturele kader en bijhorende conditionering), tot *discursief* in de jaren negentig en tweeduizend.²⁰ Door deze paradigmatische expansie is men binnen de kunst een plek niet louter ruimtelijk, maar ook intertekstueel gaan begrijpen: kunst tekstualiseert plaatsen en verruimtlijkt discoursen.²¹ Sinds de late jaren tachtig wordt de relatie van het kunstwerk met een plaats steeds minder in termen van fysieke, ruimtelijke karakteristie-

Celia Lury, *Global culture industry: The mediation of things* (Cambridge 2007); Hesmondhalgh, *The cultural industries*; Henry Siling Li e.a., *Creative economy and culture: Challenges, changes and futures for the creative industries* (Los Angeles 2015).

14 Zie: Bianchini, *City centres*; Bille en Schulze, 'Culture in urban and regional development', 1051-110; Sako Muster den Alan Murie (red.), *Making competitive cities* (Londen 2011).

15 Zoals: Krauss, 'Sculpture in the expanded field', 33-44; Robbins, 'From Criticism to Complicity'; Miles, *Art, space and the city*; Häusserman en Siebel, 'Festivalisering der Stadtentwicklung'; Kwon, *One place after another*; Florida, *Cities and the creative class*; Hesmondhalgh, *The cultural industries*.

16 Zie: Jean Dethier (red.), *La ville: art et architecture en Europe, 1870-1993* (Parijs 1994).

17 Zie: Simon Sadler, *The Situationist city* (Cambridge 1998).

18 Wouter Davids, 'Het museum buiten spel gezet: over stadstentoonstellingen', *De Witte Raaf* 15 (2000) 17-19.

19 Krauss, 'Sculpture in the expanded field', 31-44.

20 Kwon, *One place after another*, 3, 53-54.

21 James Meyer, 'The functional site; or, the transformation of site specificity', in: Erika Suderberg (red.) *Space, site, intervention. Situating installation art* (Minneapolis 2000) 26-27.

ken of institutionele condities beschouwd. Een plaats wordt meer en meer als een discursieve constructie gezien, een platform van kennis, intellectuele uitwisseling en cultureel debat. Kunstenaars gaan aan de slag op de meest uiteenlopende alledaagse plekken, zoals hospitalen, hotels, scholen, kerken en supermarkten, en laten zich door tal van wetenschappelijke disciplines inspireren, waaronder antropologie, sociologie, literaire kritiek en politieke theorie. Elk thema kan als 'plaats van publieke interventie' fungeren. Kunstenaars profileren zich als leveranciers van een soort esthetische service – als bemiddelaar, opvoeder, coördinator of zelfs ambtenaar – aan instituten, stedelijke of gouvernementele instanties.²² De discursivering van het begrip plaats heeft bovendien geleid tot een nieuw kunstenaarstype: de kunstenaar-etnograaf.²³ Kunstenaars ontwikkelen persoonlijke en subjectieve methoden om plekken te onderzoeken of in kaart te brengen. Zij worden steeds vaker uitgenodigd om met hun specifieke expertise een werk op maat te maken van de context, meestal een instituut, stad of buurt, en het unieke karakter ervan in de verf te zetten.²⁴

Een opmerkelijk gevolg van deze ontwikkeling is echter dat de radicaal-kritische inzet van de historische locatiegebonden kunst steeds vaker genegeerd wordt.²⁵ Binnen de festivalisering van de stadsontwikkeling die aan het einde van de jaren tachtig opgang maakt, komt men immers tot het inzicht dat kunst die inspeelt op een of meerdere 'unieke' aspecten van een stad, een bijzondere bondgenoot is in de regeneratie van een stad. In de groeiende rivaliteit tussen steden, zowel op lokaal, nationaal als internationaal niveau, is een tijdelijke manifestatie zoals een cultuurfestival een belangrijk wapen en is de kunst een belangrijke medestrijder. Elke Culturele Hoofdstad heeft bijvoorbeeld op zijn minst één buitententoonstelling geprogrammeerd in de hoop dat de kunst met locatiegebonden prestaties de culturele specificiteit van de stad belicht.²⁶ Dit gold ook voor A93. De slogan op de affiche met de regimentenfluit en de uitspraak van Antonis laten alvast verstaan dat in Antwerpen eveneens een vergelijkbare militante hoop leeft. *Posters for Antwerpen '93* van Fraser is bijgevolg een schoolvoorbeeld van deze ontwikkeling. Als Amerikaanse kunstenaar die sinds het einde van de jaren tachtig bekendheid verwierf met institutioneel-kritische performances in specifieke musea werd ze in 1993 uitgenodigd om een werk te maken voor een groepstentoonstelling in het M HKA, weliswaar als onderdeel en respons op het artistieke stadsproject van A93.

Kunsthistorisch onderzoek

Binnen de kunsthistorische en -kritische literatuur wordt de positie van kunst in processen van stadsvernieuwing aan het einde van de twintigste eeuw doorgaans voorgesteld als een keuze tussen medeplichtigheid en antagonisme. In het hoofdstuk 'Uneven Development: Public Art in New York City' van het in 1996 verschenen boek *Evictions: Art and Spatial Politics* argumenteert kunsthistorica Rosalyn Deutsche dat de rol van kunst in de openbare ruimte – *public art* – vaak de ongelijke verdeling van macht en middelen in de stad weerspiegelt en versterkt. Met New York als casusstudie betoogt ze dat *public art* geen neutrale of apolitieke vorm van expressie is, maar in werkelijkheid nauw verweven is met de processen van stedelijke ontwikkeling en kapitalistische accumulatie. De belangen van projectontwikkelaars, stadsbe-

22 Davidts, 'Het museum buiten spel gezet', 17-19.

23 Hal Foster, *The return of the real: The Avant-garde at the end of the century* (Londen 1996) 35-70.

24 Douglas Crimp, *On the museum's ruins* (Cambridge 1993) 155; Deutsche, *Evictions*, 61.

25 Deutsche, *Evictions*, 61.

26 Davidts, 'Het museum buiten spel gezet', 17-19.

stuurders en andere machtige actoren bepalen de agenda en condities om de waarde van vastgoed op te drijven en het imago van de stad op te poetsen. De enige rol die kunst rest, volgens Deutsche, is die van de tegenstand en kritiek.²⁷

Eenzelfde kritisch uitgangspunt valt te vinden bij Miwon Kwon's kritische analyse van de diverse varianten van *site specificity* in haar boek *One Place After Another* (2002). Zij richt haar peilen op de klassieke 'plazakunst' en de sociaal geëngageerde *new genre public art*, verwijzend naar een boek van Suzi Gablik. In laatstgenoemde praktijk treedt de kunstenaar volgens Kwon geregeld op als een esthetisch bemiddelaar. Het publiek – bij voorkeur een minderheidsgroep – wordt actief betrokken bij de conceptualisering en de productie van het artistieke project. Een maatschappelijk thema, bijvoorbeeld huisvesting, aids, racisme of tewerkstelling, dat deze gemeenschap zou binden, fungeert dan doorgaans als uitgangspunt. De site van de ingreep is dus geen fysieke ruimte of geografische plaats, maar een sociaal netwerk, een 'gemeenschap'. Op die laatste notie richt Kwon haar kritiek. Dergelijke projecten verbinden een artificiële gemeenschap met een thema dat bepalend zou zijn voor haar identiteit. Het gevolg is dat de maatschappelijke stigmatisering waarop deze projecten kritiek willen leveren niet gepareerd maar juist versterkt wordt. In hun drang om voor een maatschappelijke groep te bemiddelen, loochenen ze het complexe weefsel van processen waaruit identiteit ontstaat. Identiteit is immers heterogeen en instabiel, komt via voortdurende onderhandeling tot stand en is niet onlosmakelijk verbonden met een bepaalde plek. Volgens Kwon moeten artistieke interventies in de publieke ruimte dan ook elke constructie van een samenhangende gemeenschap problematiseren en herdefiniëren.²⁸

Beide referentiewerken, die volledig gericht zijn op Noord-Amerikaanse kunst, vertrekken vanuit een kunsthistorische analyse, maar zijn gekleurd door een deterministische zienswijze die stelt dat kunst ofwel slechts geïnstrumentaliseerd kan worden door stadsontwikkeling ofwel leidt tot maatschappelijke stigmatisering. Een boeiende uitzondering is de lectuur van het werk van de kunstenaars Claes Oldenburg, Jasper Johns, Robert Rauschenberg en Donald Judd in het boek *The Disappearance of Objects: New York Art and the Rise of the Postmodern City* (2009) van Joshua Shannon. Aan de hand van een diepgaande analyse en contextualisering van hun werk laat de auteur zien hoe ze reageren op de opkomst van de postmoderne stad – in het bijzonder de overname van de stedelijke industrie door de diensteneconomie. Met werk dat de stad tot onderwerp neemt of zich in de stad bevindt, proberen de kunstenaars de economische en architectonische transformaties van de grootstad te begrijpen en beeldend te vertalen.²⁹ Hun werk reageert niet enkel op het veranderend terrein van een stad als New York, maar maakt er bovendien een genuanceerd portret van waardoor de complexiteit van artistieke praktijken die zowel deelnemen aan als zich verzetten tegen de destijds opkomende culturele industrie, in overweging wordt genomen. De casussen van Shannon zijn evenwel alle vier gecanoniseerde, witte, mannelijke kunstenaars en hun werkterrein is het al even gecanoniseerde New York van de jaren zestig en zeventig.

27 Zie ook Walter Grasskamp 'Art and the City', in: Klaus Bussman e.a. (red.), *Contemporary sculpture. Projects in Münster* (Hamburg 1997) 7-141; Deutsche, *Evictions*, 61-74.

28 Kwon, *One place after another*, 24, 53-54.

29 In de jaren 1960 werd New York geconfronteerd met een explosief proces van de-industrialisatie, dat de stad ingrijpend veranderde: de financiële sector groeide en veranderde het stadslandschap, waarbij kleine winkels en industriële lofts werden vervangen door strakke hoogbouwflats en werktorens. Joshua Shannon, *The disappearance of objects: New York art and the rise of the postmodern city* (New Haven en Londen 2009).

Een nieuwe benadering

Binnen het onderzoek *Een portret van de stad als veranderend terrein: Kunst en Antwerpen (1980-2000)* willen we het bestaande wetenschappelijk onderzoek en de beschikbare literatuur op meerdere fronten bevragen en uitbreiden. Daartoe vertrekken we ten eerste van de aanname dat kunst het unieke vermogen bezit om ontwikkelingen en fenomenen in de maatschappij te interpreteren en te vertalen. Kunst geeft geen duiding aan de wereld, maar biedt via een beeld potentieel een andere kijk op, en begrip van, die wereld. Het innovatieve karakter van dit project schuilt in de omgang met dit epistemologisch potentieel. Er wordt in het bijzonder gefocust op de wisselwerking tussen hedendaagse beeldende kunst en de postindustriële stedelijke transitie. Een groot aantal kunstwerken uit de periode 1980-2000 spelen in op de sociaal-politieke, economische, demografische en/of morfologische aspecten van de stad. Ze borduren voort op een kunsthistorische traditie waarbij de stad al jarenlang als onderwerp en terrein voor kunstenaars geldt. In aanvulling op het museum was de stad voor tal van kunstenaars een plaats om kunst een plek in de wereld te verlenen, maar de stad was tegelijk een instrument, een werkplaats en een decor om diezelfde wereld te benaderen. Deze specifieke kwaliteit van de hedendaagse beeldende kunst wordt ingezet om naar het veranderend terrein van een laattwintigste-eeuwse stad te kijken, alsook om nieuwe genuanceerde begrippen te genereren omtrent Antwerpen en zijn geschiedenis, zijn politieke en culturele klimaat en de rol van kunst in de publieke stadssfeer.

Ten tweede kiezen we bewust voor geografische specificiteit. De kunsthistorische gewoonte om artistieke epicentra te bestuderen is volgens ons gebaat bij een geografische uitbreiding van het referentiekader en het bronnenmateriaal. In de voorbije decennia zijn meerdere studies over de rol van steden in artistieke ontwikkelingen vaak geflankeerd door tentoonstellingen in belangwekkende musea en kunstinstellingen. In deze studies gaat de aandacht vooral uit naar de stad als artistiek broeinest en naar de lokale scene en de wijze waarop deze zich tot de internationale kunstwereld verhoudt.³⁰ Het merendeel van deze studies en tentoonstellingen was gewijd aan (kunst)hoofdsteden of grootstedelijke gebieden aan het einde van de twintigste eeuw, waaronder New York, Parijs en Berlijn, terwijl kleinere, meer perifeer gelegen steden (nog) niet de aandacht hebben gekregen die ze verdienen. Met dit project, en in het bijzonder de keuze om te focussen op Antwerpen, wordt gehoor gegeven aan de vraag binnen de kunst- en stadsgeschiedenis om een tegenwicht te bieden aan de dominantie van studies die zich louter richten op de economische, politieke, sociale, culturele en ruimtelijke transformaties van mondiale grootsteden en metropolen.³¹

Het verhaal van Antwerpen

Antwerpen kent een eeuwenoude kunsthistorische traditie, die van de 'gouden' zestiende eeuw doorleeft tot in de naoorlogse avant-garde, met een levendige kunstscene van lokale en internationale kunstenaars aan het einde van de vorige eeuw tot vandaag. Hoewel aspecten

30 Zie onder meer de volgende tentoonstellingsprojecten: Centre Pompidou [FR], tentoonstellingreeks door P. Hulten, e.g. *Paris-Berlin* en *Paris-Moscou* (1978); Tate Modern [UK], *Century City series* (2001); MoMa [USA], *In & out of Amsterdam: Travels in conceptual art, 1960-1976* (2009); MAXXI [IT], *The street. Where the world is made* (2018-19); Brigitte Kölle (red.), *Es geht voran: Kunst der 80er: eine Düsseldorfer Perspektive* (München 2010).

31 Zie onder meer: László Beke e.a. (red.), *Global conceptualism: Points of origin, 1950s-1980s* (New York 1999); Jennifer Robinson, *Ordinary cities: Between modernity and development* (Abingdon 2006); David Bell en Mark Jayne, *Small cities: Urban experience beyond the metropolis* (Abingdon 2006); David Joselit, 'Globalization, networks, and the aggregate as Form', in: Hal Foster e.a., *Art since 1900. Modernism, antimodernism, postmodernism* (Londen 2016) 51-60.

van deze traditie academische aandacht hebben gekregen, bestaan er geen publicaties waarin Antwerpen onderzocht wordt als experimenteel artistiek terrein of als onderwerp van kunstenaars tijdens de laatste twee decennia van de twintigste eeuw. Slechts enkele happenings van politieke actiegroepen tijdens de late zestig en vroege jaren zeventig waarbij kunstenaars betrokken waren, zijn oppervlakkig bestudeerd.³² Met het onderzoek *Een portret van de stad als veranderend terrein: Kunst en Antwerpen (1980-2000)* wordt nagegaan hoe beeldende kunst zich in de periode nadien met de stad engageerde, op eigen houtje dan wel op (institutionele) uitnodiging. Met het artistieke stadsproject van A93 als historische crux onderzoeken we de verschuivingen in de verhouding tussen stad en kunst, waarbij we kijken naar de manier waarop de ingrijpende transitie van de stad in de kunst aan de orde wordt gesteld.

Het is opmerkelijk dat provinciesteden die vóór of na Antwerpen tot Europese Culturele Hoofdstad (ECoC) zijn gekroond, zoals Glasgow, Liverpool en Marseille, reeds academische aandacht hebben gekregen, terwijl de havenstad aan de Schelde nog niet is bestudeerd.³³ Binnen vergelijkende studies van ECoC's valt Antwerpen nochtans op: Antwerpen was de enige kandidaat in de periode 1985-1999 die een uitgesproken focus op kunst legde via een programma met meer dan twintig historische en hedendaagse officiële kunsttentoonstellingen en honderden exposities in de marge daarvan, terwijl andere steden cultuur meer associeerden met sport of voeding.³⁴ Overigens was A93 het enige ECoC-project uit die periode waarvan de artistiek directeur, Antonis, vervolgens tot schepen van cultuur werd benoemd. Hij werd voorgedragen als onafhankelijk partijlid door een coalitiepartij van de Volksunie en de Christelijke Volkspartij met de veelzeggende naam Antwerpen 1994, die de geest van het jaarfestival wilde voortzetten.³⁵ Vaak wordt gesteld dat de zaadjes voor de culturele en artistieke reputatie die Antwerpen vandaag als hedendaagse kunststad geniet, onwillekeurig tijdens het project geplant zijn, maar er is tot op heden nog geen onderzoek dat die stelling bevestigt.

Aangezien Antwerpen ook na A93 jarenlang worstelde met de nasleep van de postindustriële transitie, zou het niet volstaan als in deze studie uitsluitend tentoonstellingen en hedendaagse beeldende kunstwerken worden onderzocht die in het kader van A93 zijn gemaakt. Daarom worden kunstwerken bestudeerd die gemaakt werden voor tentoonstellingen vóór en

32 Johan Pas, *Beeldenstorm in een spiegelzaal: Het ICC en de actuele kunst 1970-1990* (Leuven 2005); Johan Pas, 'Bouwen aan een bewoonbare droom. Het modernistisch centrum en het nationaal centrum voor moderne kunst', in: Lars Bernaerts e.a. (red.), *Legendes van de literatuur: Schrijvers en het artistieke experiment in de jaren zestig* (Gent 2017); Nick Aikens e.a. (red.), *The long 1980s: Constellations of art, politics and identities* (Amsterdam 2018).

33 Zie bijvoorbeeld: Beatriz Garcia, 'Deconstructing the city of culture: The long-term cultural Legacies of Glasgow 1990', *Urban Studies* 42 (2005) 841-868; Claire Bullen, *European capitals of culture and everyday cultural diversity: A comparison of Liverpool (UK) and Marseilles (France)* (Amsterdam, 2013).

34 Binnen het project van A93 staat kunsthistorische continuïteit centraal. Naast projecten van hedendaagse kunst bevat het programma ook tentoonstellingen en evenementen die de glorieperiodes van de stad en het rijke Barok patrimonium in de kijker plaatsen, alsook dat van het vroeg-20ste-eeuwse modernisme. De programmering van *Antwerpen 93* richtte zich enerzijds op wat er in de westerse wereld aan hedendaagse kunstvormen leefde, en anderzijds was het tentoonstellingsprogramma opgezet als een eerbetoon aan de twee 'gouden periodes' die de Scheldestad heeft meegemaakt. Het programma bevatte daardoor onder meer: een tentoonstelling gewijd aan het Antwerpen van de 16de en 17de eeuw en een expositie over de drie keren dat de stad de wereldexpositie mocht ontvangen *Verhaal van een metropool* en *De panoramische droom*; een grootschalige expositie over Jacob Jordaens in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten naar aanleiding van de 400ste verjaardag van de schilder; in het Rubenshuis waren tekeningen van de Vlaamse barokschilder te bezichtigen; daarnaast liepen er in het Antwerpse Hessenhuis tentoonstellingen over Russische Avant-gardeschilders en de avant-garde scene in Antwerpen tussen 1958-1969.; *Antwerpen 93, zde magazine* (Antwerp 1992); Marc Ruyters, 'Koppig kiezen voor de kunst "Antwerpen Culturele Hoofdstad van Europa 1993" *Ons Erfdeel* 36 (1993) 99-105.

35 Robert Palmer, *European capitals/Cities of culture. Study on the European cities and capitals of culture and the European cultural months (1995-2004)* (Brussels 2004); Natasa Urbančičko, 'European capitals of culture: What are their individualities?', *Urban Management* 13 (2018) 43-55.

na A93, gerealiseerd op initiatief van zowel de stad als ‘grassrootsondernemingen’ (zie Casussen). Het blijkt dat talrijke tentoonstellingen in de marge georganiseerd werden door onafhankelijke avant-gardistische culturele initiatieven, die tot doel hadden de stadsautoriteiten op het potentieel van bepaalde (problematische) zones en buurten te wijzen.

Via een gedetailleerd onderzoek van tentoonstellingen en kunstwerken in relatie tot kunst- en stadshistorische discoursen, wil dit project laten zien hoe kunst toelaat de stedelijke veranderingen van en gevolgen voor Antwerpen te lezen en te begrijpen. De kunst van de jaren tachtig en negentig heeft zich op een rijkere doch ambigue manier verhouden tot de grotere maatschappelijke verschuivingen. De stad die visueel en discursief in dit corpus naar voren komt, is gevarieerd en wordt zelfs gekenmerkt door tegenstrijdigheden. Niet alleen beleidsmakers zetten kunst – die zowel vóór, tijdens als na A93 gecreëerd werd – in om het stedelijk weefsel creatief te regenereren, maar ook vele en verschillende (inter)nationale kunstenaars maakten kunstwerken die de veranderingen die Antwerpen onderging, verkenden en er kritisch of utopisch op reflecteerden.

Twee hypotheses

Op basis van het internationale debat dat dit onderzoek wil bevragen, uitdagen en geografisch uitbreiden, schuift dit onderzoek twee hypotheses naar voren. Ten eerste veronderstelt dit project dat kunst aan het einde van de twintigste eeuw niet alleen door het beleid werd geïnstrumentaliseerd voor een creatieve ommekeer en regeneratie van het stedelijk weefsel. Er waren namelijk ook tal van kunstenaars bezorgd over stedelijke veranderingen wat tot uiting kwam in hun werk, zonder noodzakelijkerwijs deel te nemen aan of geïnstrumentaliseerd te worden door de culturele industrie. Ze namen een onafhankelijke positie in, speelden een rol op microniveau en produceerden werk dat niet uitsluitend in dienst van externe en politiek-economische agenda's stond. Dit onderzoek wil nagaan in welke mate kunst de veranderende stadsomgeving en de dialogen daaromtrent weerspiegelde. Op welke manieren reflecteerden hedendaagse (inter)nationale kunstenaars op de Antwerpse postindustriële transitiefase en de gevolgen ervan in kunstwerken en tentoonstellingen? Hoe tekende de stedelijke realiteit zich af op de culturele scene en binnen de hedendaagse kunst in het bijzonder? Zijn de manieren waarop kunst reflecteert op stedelijkheid geëvolueerd in de twee bestudeerde decennia?

Deze eerste onderzoekslijn legt bloot hoe verschillende discoursen over Antwerpen tijdens zijn postindustriële overgangsfase werden verbeeld en geconcipieerd door lokale en internationale kunstenaars en hoe kunstwerken en kunstenaars op de Antwerpse stedelijkheid reflecteerden. Daarnaast worden de complexiteit van de rol van het kunstwerk en de kunstenaar ten opzichte van het cultuurbeleid, en de verregaande ambiguïteit die daarmee gepaard gaat, in kaart gebracht en geanalyseerd. Met dit onderzoek wordt afgestapt van het deterministische perspectief op de kunstenaar louter als marionet van het beleid, zoals al te vaak gehanteerd wordt in de kunst- en stadshistorische studies. Ook wordt afgestapt van de stelling dat antagonisme de enige mogelijke houding voor de kunstenaar is. Fraser is met haar *Posters for Antwerpen '93* slechts een van de voorbeelden van een kunstenaar die door een tentoonstellingsproject gemobiliseerd wordt en er tegelijkertijd kritisch op reageert. Tussen medeplichtigheid en antagonisme ligt een breed spectrum aan mogelijke posities. Dit onderzoek toont aan dat de verhouding tussen kunst en beleid in de onderzochte periode gezien kan worden als een constante feedbackloop.

De tweede hypothese bestaat erin dat een studie van een corpus van kunstwerken en tentoonstellingen bijdraagt tot een genuanceerd begrip van het laat-twintigste-eeuwse Antwer-

pen als een complexe, heterogene entiteit waarin kunst, stedelijkheid en cultuurbeleid met elkaar verweven zijn. Het onderzoeksproject suggereert dat de stad, die door kunstenaars op verschillende manieren collectief wordt verbeeld en afgebeeld, geen objectieve of ontologische realiteit is, maar een zowel reële als ingebeeldde assemblage die wordt gematerialiseerd in straten, pleinen en infrastructuur, maar ook in discoursen, beelden, kunstwerken en tentoonstellingen. Kunstwerken en de tentoonstellingsprojecten waartoe ze behoorden, maken deel uit van die assemblage en zijn historisch verweven met de bijhorende machtsvertoegen, verhalen en de stedelijke verbeelding.³⁶ De analyse van de kunstwerken moet gekaderd worden binnen deze sociale, politiek-economische en culturele context. De ontwikkeling van Antwerpen werd deze periode namelijk beïnvloed door een samenspel van verschillende actoren, waaronder kunstenaars, curatoren, burgemeesters en schepenen van cultuur. Daarom willen we reconstrueren welke positie door verschillende bemiddelaars aan kunst en cultuur werd opgelegd en hoe deze in twee decennia, 1980-2000, is geëvolueerd. A93 geldt daarbij als historisch kruispunt. De ambitie van deze tweede onderzoekslijn is om te onderzoeken en te beschrijven hoe het discours over de stad, en de rol van kunst, dat door het cultuurbeleid wordt geschreven en vormgegeven, zich verhoudt tot, verweven is met, of in strijd is met de diverse discursieve beelden en discoursen over de stad die in de kunstwerken en tentoonstellingen naar voren komen (de eerste onderzoeksdoelstelling). Deze tweede onderzoekslijn stelt de vraag of en hoe het politieke culturele discours, gevormd door de schepenen van cultuur, de burgemeester en de museumdirecteur, aan stedelijke debatten raakte die in een stad bestonden die probeerde om te gaan met de nasleep van een reeks stedelijke veranderingen en hoe dit discours werd gematerialiseerd, bijvoorbeeld via tentoonstellingen of een postercampagne, zoals voor A93. Welke rol speelde de kunst in dit politieke discours over de stad? Onderzocht wordt of en hoe dit door het cultuurbeleid geconstrueerde discours over de stad is geëvolueerd van het begin van de jaren 1980 tot 2000, met het jaar 1993 en de vorming van A93 als historische crux.

Casussen (een meervoudig corpus)

Om via de hedendaagse kunst een gelaagd historisch portret van het laat-twintigste-eeuws Antwerpen te schetsen, heeft dit project vanaf de start een uitgebreid corpus van kunstwerken aangelegd. De geselecteerde kunstwerken, die allemaal formeel of inhoudelijk reflecteren of inspelen op het weefsel van de stad, maakten deel uit van stedelijke tentoonstellingen en artistieke evenementen in de periode 1980-2000, zowel georganiseerd door gecanoniseerde institutionele spelers, zoals het M HKA en de vzw Antwerpen Open, als voortkomend uit minder bekende non-profit kunstenaarsinitiatieven en expositieplatformen, waaronder Montevideo, Ruimte Morguen en Fabriek 88.³⁷ De kern van het corpus wordt gevormd door tentoonstellingen die in het kader van A93 zijn gemaakt, aangevuld met exposities die in de aanloop naar en in de jaren na het culturele jaar werden gerealiseerd. Deze tentoonstellingen vormen de clusters waaraan de geselecteerde werken uit het corpus kunnen worden opgehangen en bieden afgebakende studiecontexten. Concreet resulteert dit in een corpus van tentoonstellingen geordend rond drie historisch gemotiveerde en thematisch relevante clusters:

³⁶ Ash Amin en Nigel Thrift, *Cities: Reimagining the urban* (Cambridge en Oxford, 2002), 27; John Law en Vicky Singleton, 'Object Lessons', *Organization* 12 (2005) 331-355; Ilja Van Damme e.a. (red.), *Cities and creativity from the renaissance to the present* (New York 2017) 15-16.

³⁷ Antwerpen Open is vandaag bekend als de vzw Antwerpen Kunstenstad.

1. Begin van de Antwerpse stadsvernieuwing door tentoonstellingen en cultuurbeleid (1980-1988):

1. *1980*, Internationaal Cultureel Centrum [ICC], 1980; 2. *Material & Wirkung. Interventies in de stad*, Ruimte Morguen, 1983; 3. *Marchandises, 5 millions de tonnes de marchandises livrées chaque année*, Montevideo, 1983; 4. *Beeld in de stad en Omtrent het monument*, 19de Biënnale openluchtmuseum Middelheim, 1987; 5. *Inside-Outside, An aspect of contemporary sculpture*, M HKA, 1987; 6. *Fabriek 88*, Fabriek 88, 1988.

Groepstentoonstelling *1980* bevat kunstwerken die raken aan hedendaagse stedelijke kwesties (zoals de anonimiteit van de stad). 1988 markeert het jaar waarin gentrificatie toesloeg in het zuidelijke deel van de stad, een kwestie waarop *Fabriek 88* lijkt te hebben gereageerd.³⁸

2. Hoogtepunt van de festivalisering van kunst en stedelijke revitalisering van de stad (1989-1993):

1. *Stroomversnelling*, Stad aan de Stroom, 1990; 2. *Bunker*, Autonoom collectief, 1992; De volgende projecten die in 1993 deel uitmaakten van het officiële programma van A93; 3. *Open Stad & De Ark*, openbare ruimte; 4. *Nouvelle Synthèse D'Anvers*, openbare ruimte; 5. *Dossier Antwerpen*; Club Moral, Ruimte Morguen en Parbleu; 6. *Vertrekken vanuit een normale situatie en deze hervertalen in elkaar overlappende en meer-voudige lezingen van condities uit heden en verleden*, M HKA.

1989 was het jaar waarin de vzw Stad aan de Stroom werd opgericht, waarvan de activiteiten worden gezien als de opwarmer van A93. 1993 is het jaar waarin Antwerpen culturele hoofdstad van Europa werd.³⁹

3. Nawerking en ontwikkeling van de culturele en urbane stadsvernieuwing van Antwerpen (1994-2000):

1. *The Flemish Library*, Gallery Bureau Coquilhat, 1994; 2. *De dagen: brandende schepen*, 50/50, 1996; 3. *De 7-delige*, Radio Centraal, 1997; 4. *Dag & Nachtwinkel Obst & Gemüse*, Factor 44, 1998; 5. *Laboratorium*, Provinciaal Fotomuseum en Antwerpen Open, 1999; 6. *Orbis Terrarum. Cartography and contemporary art en Een blik op de stad in de 20ste eeuw*, Antwerpen Open, 2000.

In 1994 werd de artistiek directeur van A93 benoemd tot schepen van cultuur. 2000 markeert de millenniumwisseling en het moment waarop verschillende te herwaarderen gebieden in Antwerpen werden samengebracht onder het motto 'Werf van de eeuw', tentoonstellingen 6 reflecteren hierop.⁴⁰

38 Florent Bex (red.), *1980* (Antwerpen 1980); Broeck, *Antwerpen herwonnen stad?*, 69-74, 82.

39 Jef Vanreusel, *Antwerpen ontwerpen* (Antwerpen 1990) 11.

40 Broeck, *Antwerpen herwonnen stad?*, 187.

Bij de samenstelling van het corpus is gelet op een goede spreiding in de tijd, maar ook op de nodige diversiteit qua geslacht, leeftijd, nationaliteit en herkomst van de kunstenaars die verantwoordelijk waren voor deze tentoonstellingen.⁴¹ Er is nog geen uitgebreid overzicht voorhanden, laat staan diepgaande analyses van de kunstwerken die het corpus vormen – of ze nu gemaakt zijn door gecanoniseerde figuren, zoals Luc Delue, Guillaume Bijl en Maria Nordman, of door minder bekende figuren, zoals Pierre Antoine en Hugo Roelandt. Het bestaande kunsthistorisch onderzoek naar de kunstscene in Antwerpen beperkt zich tot op heden tot een beschrijvende geschiedenis van gebeurtenissen en personen.⁴² De tentoonstelling *Stroomversnelling* (1990) en A93 in zijn geheel zijn reeds beknopt besproken vanuit stedenbouwkundig oogpunt.⁴³ Echter, een analyse van wat deze tentoonstellingen behelsden is niet voorhanden. Het corpus staat bovendien toe de actieve kunstenaarsscene in Antwerpen in kaart te brengen en zicht te krijgen op de kruisbestuiving tussen lokale en internationale kunstenaars die vergelijkbare internationale antwoorden gaven op de uitdagingen van de postindustriële tijd.

Methodes en bronnenmateriaal (een gelaagde aanpak)

Aangezien *Een portret van de stad als veranderend terrein* gesitueerd is op het kruispunt van kunstgeschiedenis en stadsgeschiedenis, worden methodieken uit beide disciplines aangewend. Dit project benadert stadsontwikkeling niet als een louter technische zaak, maar ook als een sociaal, cultureel, economisch en politiek fenomeen waarin zowel cultuurbeleid als kunst een rol spelen. Daartoe bouwt dit onderzoek voort op de assemblagetheorie, geïnspireerd op de actor-netwerktheorie, die een enorm potentieel blijkt te hebben voor het blootleggen van stedelijke processen die doorgaans in stadsstudies over het hoofd worden gezien. Deze theorie biedt handvaten voor het bestuderen van de bemiddelende rol van kunstwerken en culturele instellingen die de openbare ruimte bezetten, hetzij op straat, hetzij in tentoonstellingsruimten die openstaan voor het publiek. Kunstwerken en tentoonstellingen kunnen ook worden toegevoegd aan de brede pool van perspectieven om steden op nieuwe manieren te bevragen omdat ze ook de notie van de stad als een begrensde eenheid en een stabiel object ondermijnen.⁴⁴

Naast een combinatie van de assemblagetheorie, semiotische en formeel-materiële analyses en het beschouwen van sociaalhistorische contexten maakt dit onderzoeksproject gebruik van digitale methodes in het bijzonder *deep maps*. Dit zijn geospatiale informatie-ecosystemen die een dynamische, relationele (re)presentatie van een plaats bieden in overeenstemming met

41 Het corpus werd samengesteld op basis van: een uitgebreide consultatie van de digitale collectiecatalogi van de musea M HKA en Middelheimmuseum; de archieven van het Vlaams Centrum voor Kunstarchieven (CKV); tentoonstellingsgeschiedenissen in naslagwerken waaronder: Florent Bex e.a., *Kunst in België na 1975* (Antwerpen 2001); Pas, *Beeldenstorm in een spiegelzaal*; Aikens, *The long 1980s*; catalogi, publicaties en tentoonstellingsagenda's van Antwerpse culturele instellingen en minder bekende tentoonstellingsplatforms waaronder M HKA en Ruimte Morguen; Hans Theys e.a., *Mo(u)vements: kunstenaarsbewegingen in België van 1880 tot 2000* (Antwerpen, 2000); tentoonstellingsagenda's van kritische vakliteratuur (*De Witte Raaf* nummers 1-88, 1986-1999); krantenartikelen en recensies over beeldende kunst en de stad verzameld uit de persmappen 1980-2000 in het M HKA. Dit voorbereidend onderzoek resulteerde in een longlist van evenementen, die werd teruggebracht tot een shortlist van 18 tentoonstellingsprojecten onderverdeeld in drie clusters. Voor elke tentoonstelling werd een inventaris opgemaakt van de te onderzoeken kunstwerken.

42 Bex, *Kunst in België na 1975*; Pas, *Beeldenstorm in een spiegelzaal*; Aikens, *The long 1980s*.

43 Vanreusel, *Antwerpen ontwerpen*, 127-191; Van den Broeck, *Antwerpen herwonnen stad?*, 84.

44 Bruno Latour, *Reassembling the social: An introduction to Actor-Network-Theory* (New York 2005); George E. Marcus en Erkan Saka, 'Assemblage', *Theory, Culture & Society* 23 (2006) 101-106; Ignacio Fariás en Thomas H. Bender, *Urban assemblages: How Actor-Network Theory changes urban studies* (Londen 2010) 1-24; Ash Amin en Nigel Thrift, *Seeing like a city* (Cambridge 2017) 17-22.

de ruimtelijke complexiteit, zoals bijvoorbeeld de sociale structuur ervan.⁴⁵ Voor dit onderzoeksproject biedt een *deep map* de mogelijkheid om het portret van Antwerpen, dat via de onderzochte kunst in ruimte en tijd ontstaat, te visualiseren. Daartoe wordt gebruik gemaakt van twee geavanceerde digitale technieken die zich richten op beeldende kunst, geschiedenis en stadsontwikkeling. Omeka S wordt gebruikt als databank voor het verzamelen van de records van het corpus. De software kan eveneens worden gebruikt om (online) tentoonstellingen voor te bereiden en tijdlijnen en diagrammen te maken. ArcGis wordt aangewend om kaarten van Antwerpen te maken, waarmee onder meer gevisualiseerd kan worden waar de (openbare) kunstwerken zich bevonden en welke buurten door het stadsbestuur werden aangeduid als gebieden die opgewaarderd moesten worden. ArcGis maakt het mogelijk om na te gaan waar deze werken precies waren gelokaliseerd en of deze locaties effectief de te herwaarderen probleemzones van de stad betroffen. Bovendien kan ArcGis visualiseren op welke plaatsen zich het gros van de (locatiegebonden) werken bevond, binnen of buiten de muren van de stadssingel?

Kunstwerken en tentoonstellingen uit de eerdergenoemde clusters worden tegelijkertijd geïnterpreteerd in relatie tot het (veranderende) stedelijk weefsel van Antwerpen op iconografisch, materieel en contextueel niveau. Er zijn zes niveaus van analyse en interpretatie: het kunstwerk (1), de artistieke en institutionele context (2), de publieke receptie (3), het naleven (4), de stedelijke context (5) en de culturele beleidscontext (6).⁴⁶

(1) *Het kunstwerk*. Om na te gaan hoe een kunstwerk reflecteerde op de Antwerpse postindustriële transitiefase en de gevolgen ervan, wordt een nauwkeurige hermeneutische analyse van de iconografie, de materialen en de productie- en presentatiecontext(en) van de kunstwerken uitgevoerd. Deze studie combineert daarvoor een semiotische en formeel-materiële benadering – niet-materiële betekenis in relatie tot de fysieke kenmerken van het object – met een analyse van de werken in sociaalhistorische contexten.⁴⁷ Hiervoor worden per kunstwerk alle technische specificaties in kaart gebracht en verzameld in het databankprogramma Omeka S.⁴⁸ Op basis van deze gegevens wordt een lemma per kunstwerk opgesteld dat het object situeert binnen de sociaal-politieke, economische, demografische of morfologische context van Antwerpen. Om informatie op het niveau van het kunstwerk te verzamelen, wordt allereerst gekeken naar het materiële object zelf, om vervolgens de analyse aan te scherpen op basis van veelal ongepubliceerd archivalisch materiaal, waaronder projectbeschrijvingen, ontwerpsets en foto's. In het geval van Frasers *Posters for Antwerpen '93* werd bijvoorbeeld

45 Voor meer informatie over het concept *deep map* zie: Michael Dear e.a. (red.), *GeoHumanities: Art, history and text at the edge of place* (Londen 2011); David J. Bodenhamer e.a. (red.), *Deep maps and spatial narratives* (Indiana 2015).

46 Een eerste artikel dat voorkomt uit dit onderzoeksproject, gepubliceerd in 2022, bewijst de waarde van de juxtapositie van bronnen op deze verschillende niveaus voor de analyse van twee verschillende kunstwerken, *Pavimenti* (1987, Hugo Roelandt) en *Scheldetuin* (1987, Maria Nordman). Via de analyse van onuitgegeven archivalisch materiaal (foto's en briefcorrespondentie) en secundaire bronnen (catalogi en kranten) wordt de artistieke inzet, de receptie en de lorgevallen van deze twee kunstwerken, die jarenlang deel uitmaakten van de stedelijke beleving in het Zuidelijk stadskwartier, besproken. Het artikel toont aan hoe diverse ideeën circuleerden over de mogelijke rol van de kunst en cultuur in de regeneratie van een postindustriële stad bij verschillende betrokken partijen – van de kunstenaars, critici, burgers en cultuurfunctionarissen tot politici. Zie: Eléa De Winter 'Een portret van de stad als veranderend terrein: *Pavimenti*, *Scheldetuin* en Antwerpen Zuid', *Documenta* 40 (2022) 78-111.

47 Mieke Bal en Norman Bryson, 'Semiotics and Art History', *Art Bulletin* 1 (1991) 174-208; Hal Foster e.a., 'The social history of art: models and concepts', 'Formalism and structuralism', en 'Poststructuralism and deconstruction', in: *ibid*, *Art since 1900. Modernism, antimodernism, postmodernism* (Londen, 2016) 24-50.

48 De specificaties zullen systematisch worden ingevoerd in Omeka S en omvatten: medium (type kunstwerk), materialiteit, productiedatum, locatie (openbare ruimte/cultureel instituut/andere), maker (solo/collectief/nationaliteit/gender), *provenance* en basisinformatie over de tentoonstelling (kunstenaars, werken, curator, ...).

een lemma opgesteld aan de hand van een projectvoorstel en briefcorrespondentie die in het archief van het M HKA worden bewaard.

(2) *Artistieke en institutionele context.* Alle kunstwerken die zijn opgenomen in het corpus van deze studie zijn gemaakt binnen meervoudige contexten. Om enerzijds de structuur in het corpus van kunstwerken te bewaren en anderzijds de analyse ervan beheersbaar te houden, is enkel gekozen voor werken die binnen een specifieke artistieke of institutionele context gemaakt werden. Met andere woorden, in het corpus zijn uitsluitend werken opgenomen die in het kader van een concrete tentoonstelling geconcipieerd, gerealiseerd en getoond werden. Het tweede niveau onderzoekt de discursieve omkadering en evaluatie van de tentoonstellingen waartoe de kunstwerken behoorden. Om deze artistieke context te doorgronden, worden de catalogi, persteksten en organisatorische documenten van iedere tentoonstelling bestudeerd. Daarnaast wordt voor de analyse van de bredere culturele context enerzijds een selectie van secundaire academische literatuur geraadpleegd over (inter)nationale kunst van de jaren 1980-2000, site-specificiteit en festivalisering van kunst en worden anderzijds tentoonstellingscatalogi gebruikt die handelen over de stad als artistiek broeinest of over de wijze waarop lokale scènes zich verhielden tot de internationale kunstwereld.⁴⁹

(3) *Publieke receptie.* Vervolgens wordt aandacht besteed aan de receptie van de kunstwerken en de tentoonstellingen bij burgers, politici, kunstcritici en journalisten. Analyses van recensies in kunstkritische tijdschriften en in populaire media, zoals reguliere kranten en buurtkranten, kunnen tonen hoe verschillende partijen op de hedendaagse kunst reageerden, maar ze bieden eveneens inzicht in de (tegenstrijdige) verwachtingen omtrent deze kunst en de stad waarin deze verscheen, alsook in de wijze waarop diverse individuen en groepen stedelijkheid beleefden. Deze tekstuele bronnen, raadpleegbaar in de archieven van het M HKA, het Middelheim en het FelixArchief, geven inzicht in de reacties van verschillende partijen op de postindustriële transitie en in hun ideeën over de toekomst van de stad en de rol van de kunst daarin. Het zou in dat licht bijvoorbeeld interessant kunnen zijn om te achterhalen hoe kunstcritici en burgers de affiches van Fraser in de publieke ruimten ontvingen. Hadden ze door dat het om een herwerking van de officiële campagne ging?

(4) *Naleven.* Hoewel de kunstwerken die in dit onderzoek centraal staan hoofdzakelijk naar aanleiding van tijdelijke tentoonstellingen werden gecreëerd en na afloop verwijderd dienden te worden, bleven heel wat werken soms jarenlang staan waardoor ze deel uitmaakten van een meer permanente stadsbeleving. Sommige recensies en wijkkranten berichtten over de reacties van burgers daarop. Biefcorrespondentie tussen kunstenaars, culturele instituten en de stad werpt vaak licht op het naleven van deze kunstwerken, het vierde niveau, en het tijdelijke, vergankelijke karakter van hedendaagse (openbare) kunst. Het is op dit moment in het onderzoek nog onduidelijk of de posters van Fraser meteen na de tentoonstelling werden verwijderd of dat burgers na de expositie de posters nog enkele weken konden aantreffen in de straten, cafés en restaurants.

(5) *Stedelijke context.* De stedelijke context waarop een werk reageert en waarin het zich al dan niet bevindt is van even doorslaggevend belang als de artistieke context waarin het tot stand is gekomen. Om inzicht te verkrijgen in dit vijfde niveau worden bronnen gebruikt

49 Onder meer: Iwona Blazwick (red.), *Century city: Art and culture in the modern metropolis* (Londen 2001); Ulrich Loock (red.), *The 80s: A topology* (Porto 2006); Massimo Barbero (red.), *Time & Place: Milano-Torino, 1958-1968* (Göttingen 2008); Phillip van den Bossche (red.), *In & out of Amsterdam: Travels in conceptual art, 1960-1976* (New York 2009); Helen Molesworth (red.), *This will have been: Art, love, and politics in the 1980s* (New Haven 2012).

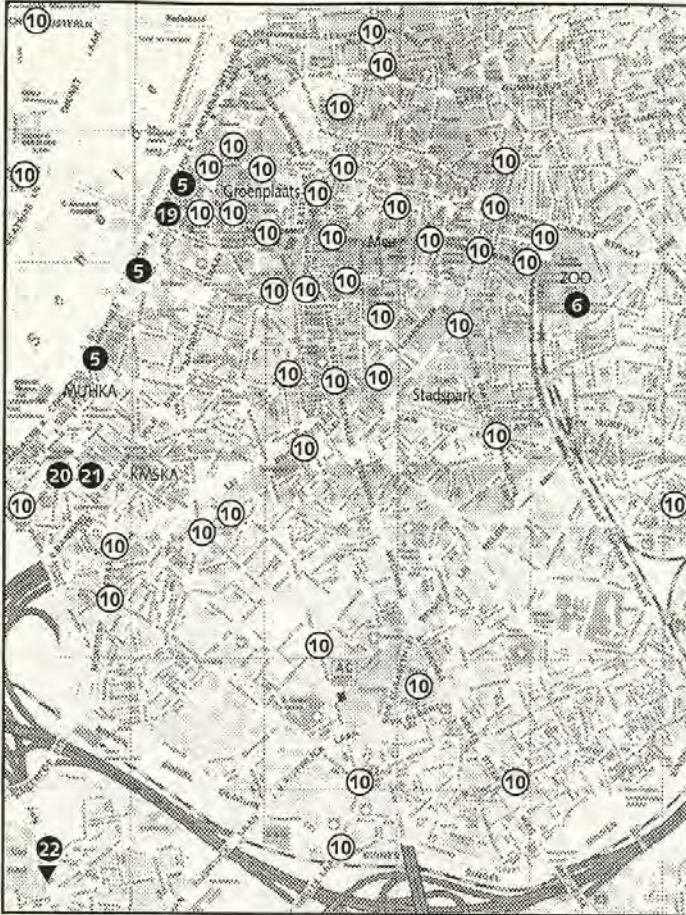
die onder meer inzicht kunnen bieden in de morfologie en demografie van de verschillende wijken waar de tentoonstellingen en kunstwerken zichtbaar waren, zoals secundaire bronnen over de stedelijke ontwikkeling van Antwerpen en buurtkranten.⁵⁰ Vooralsnog is er geen archiefmateriaal teruggevonden dat blootlegt waarom Fraser haar posters in specifieke openbare ruimten verspreidde en andere wijken links liet liggen. Een grondplan (afbeelding 4) toont aan dat de kunstenaar onder meer op de linkeroever van de stad haar posters verspreidde, maar dat ze de wijk Zurenborg links liet liggen. Om te achterhalen of deze geografische afbakening intentioneel was, zouden we briefcorrespondentie of interviews met de kunstenaar kunnen aanwenden. Een analyse aan de hand van secundaire bronnen over de buurten waarin deze posters destijds zichtbaar waren, kan blootleggen welke (eventueel diverse) doelgroepen ze met haar affiches probeerde te bereiken.

(6) *Cultuurbeleid*. Ten slotte, om de culturele beleidscontext van Antwerpen in de periode 1980-2000 te begrijpen, het zesde niveau, en om het discours over de stad (en de kunst) te doorgronden dat door de cultuurpolitiek werd gecreëerd, worden de volgende documenten geraadpleegd: stedelijke tentoonstellingsdossiers, onder andere van A93 en Antwerpen Open, culturele beleidsplannen ontwikkeld door de schepenen en de burgemeester, alsook secundaire literatuur over het onderwerp, en correspondentie tussen cultuurfunctionarissen en culturele belanghebbenden, waaronder tussen Antonis en de directeur van het M HKA, Florent Bex.

Een andere vraagstelling

Posters for Antwerpen '93 van Fraser is een sleutelwerk binnen het onderzoek *Een portret van de stad als veranderend terrein: Kunst en Antwerpen (1980-2000)*. Door de officiële campagne aan te passen, wijst Fraser op de banden tussen kunst, museum en stad en zet ze de inherente medeplichtigheid van kunst aan stadsvernieuwing en cultureel toerisme op de kaart. Het werk uit 1993 formuleert, op een cruciaal moment in de geschiedenis, een subtiele kritiek op de overtuiging van toenmalige stedelijke cultuurdiensten dat ze hedendaagse kunst kunnen gebruiken voor stedelijke herwaardering. In die periode transformeerde dit geloof ook de hedendaagse kunst zelf van binnenuit. *Een portret van de stad als veranderend terrein* wil nagaan hoe binnen de beeldende kunst wordt omgegaan met de gevolgen van stedelijke transformaties, maar onderzoekt ook in hoeverre die veranderingen binnen de stad mede de kunst hebben gestuurd en beïnvloed. Daarnaast wil dit project laten zien dat het loont om de ontwikkelingen binnen de respectievelijke domeinen kunst en stad parallel te bestuderen, omdat ze veel over elkaar vertellen. Voor het onderzoek vormt A93, het project waarvoor Fraser in Antwerpen werd uitgenodigd, de historische crux. Op zowel stads- als kunsthistorisch vlak situeert dit artistieke stadsproject zich immers op een relevant moment in de tijd, vanuit een zowel lokaal als internationaal perspectief. A93 markeert namelijk een ogenblik waarop belangwekkende

50 Om de stedelijke ontwikkeling van Antwerpen tussen 1980-2000 te begrijpen, en om het A93-project en de impact ervan op de stad nauwkeurig te situeren binnen een breder kader van de Europese context, zal geselecteerde secundaire literatuur worden geraadpleegd over vergelijkbare provinciale (haven)steden die in de jaren 1990 tot begin jaren 2000 ook culturele hoofdstad waren, zoals Rotterdam, Porto en Glasgow. Deze studies worden gebruikt om de impact te begrijpen van culturele hoofdsteden op de stedelijke omgeving, het cultuurbeleid, de financiën en het sociale weefsel. Onder meer: Scott, *The cultural economy of cities*; Palmer, *European capitals/Cities of culture*; Erik Hitters, 'Porto and Rotterdam as European Capitals of Culture: Toward the festivalization of urban cultural policy', in: Greg Richards (red.), *Cultural tourism: Global and local perspectives* (New York 2007) 281-301; Inge Bertels e.a. (red.), *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen 2010); Yi-De Liu, 'Cultural event and urban regeneration: Lessons from Liverpool as the 2008 European capital of culture', *European Review* 24 (2016) 159-176.

Gedetailleerde lijst Andrea FRASER aan de balie
 Liste détaillée à la réception • Detailed list at the desk

Afbeelding 4. Nummer 10 markeert de verschillende locaties in de stad waar de kunstenaar Andrea Fraser haar posters verspreidde. De gedetailleerde lijst werd nog niet gelokaliseerd in de archieven. [Infobrochure *Ontaking... Fraser, Andrea (Antwerpen: M HKA, 1993)*].

ontwikkelingen binnen de beeldende kunst zich verknopen met al even ingrijpende stedelijke transformaties. In de laatste twee decennia van de twintigste eeuw hanteren kunstenaars de stad niet louter als onderwerp, maar ook als site voor hun werk. Voor protagonisten van de locatiegebonden kunst zoals Fraser vormden de gevolgen van de ingrijpende postindustriële transitie van een stad als Antwerpen, en in het bijzonder de respons daarop van cultureel-artistische instituties, een dankbare aanleiding tot werk. Een kunstwerk als *Posters for Antwerpen '93* informeert ons over de wijze waarop hedendaagse kunst verweven is met stadsvernieuwing als een fijnmazige verstrengeling van beelden en discours, kunst en reclame, werken en tentoonstellingen, en de cultuurindustrie en het cultuurbeleid van steden.

In *Posters for Antwerpen '93* veranderde Fraser de vraag 'Can art save the world?' naar 'Can art save the'. Met het project *Een portret van de stad als veranderend terrein: Kunst en Antwerpen (1980-2000)* wordt beoogd de onvoltooide zin van Fraser ditmaal zelf, retrospectief, te herwerken. Of kunst de wereld kan redden, is in dit project niet langer aan de orde. Wel vragen we ons af of kunst onderzoekers en het publiek kan helpen om een genuanceerder beeld te krijgen van de wereld en in het bijzonder van een laattwintigste-eeuwse stad in transitie: 'Kan kunst de stad als veranderend terrein portretteren?'

Stadsgeschiedenis van de Lage Landen in nationale en internationale tijdschriften

Inleiding

Zoals elk jaar brengt *Stadsgeschiedenis* een overzicht van alle stadshistorische publicaties over de Lage Landen bijeen. In 2022 verschenen er weer tientallen nieuwe artikelen – sommige in internationale top *journals*, maar ook de regionale tijdschriften blijven een belangrijke bron van kennisverspreiding voor Nederlandse en Belgische stadsgeschiedenis. De auteurs namen honderd tijdschriften door (monografieën en bundels werden buiten beschouwing gelaten) en vonden in 47 tijdschriften in totaal 118 artikelen die over de geschiedenis van steden in de Lage Landen handelden en die van voldoende wetenschappelijke inslag waren. Wat betreft tijdvakken is de verdeling gelijkmatig, net als vorig jaar het geval was: 24 gingen over de (late) middeleeuwen, 38 behelsden de vroegmoderne tijd, en 39 artikelen richtten zich op de periode na 1800. De rest besprak meerdere periodes of betrof een langetermijnanalyse. Nederland was met 51 bijdragen beter vertegenwoordigd dan België (36 artikelen) – al zijn er ook iets meer Nederlandse (19) dan Belgische (15) tijdschriften met een specifiek nationale of regionale focus doorgenomen. Slechts zes studies betrokken zowel Nederlandse als Belgische steden in hun onderzoek. Hieronder zullen wij losjes chronologisch de inhoud van de artikelen presenteren, waarbij is getracht per tijdvak (middeleeuwen, nieuwe tijd, nieuwste tijd) enige thematische samenhang en rode draden aan te brengen.

Laatmiddeleeuwse politieke relaties en conflict

Dit jaar verschenen verschillende bijdragen met betrekking tot de politieke geschiedenis van middeleeuwse steden. Opmerkelijk is het terugkerende thema van perceptie en representatie van stad en vorstendom. Wim Blockmans richt zich tegen de historiografische opvatting die de negentiende-eeuwse vorming van de natiestaat voorstelt vanuit een teleologisch en essentialistisch narratief. Vanuit een helikopterperspectief bespreekt hij de elementen van cohesie en desintegratie die de vorming van de natiestaat beïnvloedden. Dit doet hij door patronen in de ontwikkeling van middeleeuwse steden aan te halen, met focus op Noordwest-Europa en met aandacht voor zowel culturele, politieke als economische domeinen. Vooral op deze laatste twee domeinen zouden de meest acute spanningen tussen steden en vorsten zich gemanifesteerd hebben. Dat was veel minder het geval op culturele domeinen zoals taal en religie.¹ Een vroege voorloper van dergelijke staatsvormende ontwikkelingen wordt besproken door Anton Cruysheer naar aanleiding van de viering van 900 jaar Utrecht.² De auteur blikt terug op de geschiedenis van de bisschoppen van Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw. Aan de hand van munten geslagen gedurende de regeerperiode van Boudewijn van Holland (1178-1196) tot en met die van Hendrik van Vianden (1249-1267) toont Cruysheer aan dat deze

1 Wim Blockmans, 'Villes et monarchies: complémentarité et rivalité entre commerce et politique', *Histoire Urbaine* 2 (2022) 7-30.

2 Anton Cruysheer, 'Utrechtse bisschoppen op munten (1178-1267)', *Oud Utrecht* (2022), 194-215.

objecten – net als in de Romeinse periode – ingezet konden worden om boodschappen van meestal politieke aard te communiceren naar een breed (stedelijk) publiek.

Het thema van relaties tussen vorstendom en stad werd ook aangekaart in het middeleeuwse hertogdom Brabant. De meest recente editie van het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* is er volledig aan gewijd. Het valt op dat de meeste bijdragen sterk beïnvloed zijn door de *spatial turn* en de invloed van ruimte op politiek en *vice versa* centraal stellen. Mario Damen onderzoekt op welke manier de steden in het middeleeuwse Brabant zich verhielden tot het territorium van het hertogdom en op welke wijze zij dat territorium waarnamen en representeerden in verschillende media. Stedelijke en vorstelijke elites gaven in een voortdurende dialoog samen vorm aan ‘het’ Brabantse territorium. Vier technieken – haardstedentellingen, stedenbonden, stedenlijsten en heraldiek – getuigen van duidelijke verbanden tussen mensen, macht en ruimte, die ontstonden door de interactie tussen de steden en de hertog.³ Eloïse Adde maakt een comparatieve analyse van het hertogdom Brabant en Bohemen in de veertiende eeuw. Uit een vergelijking tussen het werk van de Antwerpse stadsklerk Jan van Boendale en een onbekende kroniekschrijver die wordt aangeduid als Pseudo-Dalimil, actief rondom de Tsjechische adel, blijkt dat beiden gelijkaardige opvattingen over het concept ‘natie’ formuleerden: een gebied met een gemeenschappelijke taal, geschiedenis en een aartsvijand. Zowel Boendale als Dalimil propageerden echter de dominante visie van hun eigen (stedelijke dan wel adellijke) milieu.⁴

Godfried Croenen schaaft grondig de gangbare opvattingen bij over de oudste Antwerpse stadsprivileges, gedateerd op 1220-1221. Historici gingen er eerder van uit dat deze twee oorkonden nauw met elkaar in verband stonden, maar een nieuwe analyse van de diplomatieke en paleografische kenmerken toont echter aan dat beide charters meer van elkaar verschillen dan eerder gedacht. Bovendien werd hun inhoud overschat: deze charters verleenden of bevestigden geen stadsrechten, maar betekenden wel de toekenning van heel specifieke voorrechten voor de reeds gevestigde stedelijke gemeenschap.⁵

Niet alleen de relatie tussen regionale en stedelijke elites, maar ook die tussen de laatsten en andere stedelijke groepen kwam herhaaldelijk aan bod. De literatuur over protest en opstanden in de steden van middeleeuws Noordwest-Europa is intussen overvloedig. In vergelijking met de veertiende en vijftiende eeuw bleef de dertiende eeuw tot nu toe echter onderbelicht. In een comparatief overzicht creëren Leen Bervoets en Jan Dumolyn een overzicht van deze vroegste opstanden in de steden van Brabant, Vlaanderen en Noord-Frankrijk. Als crux van hun betoog besluiten zij dat de oorsprong van structurele groeperingen en de inzet van stedelijke opstanden te situeren valt in de dertiende eeuw. De kiemen van opstanden tijdens de late middeleeuwen werden gelegd in deze periode van snelle demografische en economische bloei.⁶

Daarnaast is er meer belangstelling voor de ruimtelijke facetten van stedelijk protest. Wanneer middeleeuwse stedelingen in opstand kwamen, bezetten en controleerden zij welbepaalde ruimtes in de stad. Dat deze symbolische daden zeer omvattend waren, doet Hannah Serneels uit de doeken. Via een ruimtelijke analyse van groot- en kleinschalige vormen van protest in

3 Mario Damen, ‘De lijst als kaart. Stad en territorium in laatmiddeleeuws Brabant’, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 39 (2022) 11-37.

4 Eloïse Adde, ‘Les villes de Brabant, vectrices de l’idée nationale? Pour une compréhension dynamique de la nation médiévale. Comparaison avec la Bohême à travers les écrits de Jan van Boendale et du pseudo-Dalimil’, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 39 (2022) 77-94.

5 Godfried Croenen, ‘De oudste Antwerpse stadsprivileges’, *HistoriANT* 10 (2022) 51-81.

6 Leen Bervoets en Jan Dumolyn, ‘Urban Protest in Thirteenth-Century North-Western Europe. A Comparative Approach’, *Journal of Medieval History* 48 (2022) 75-102.

de Zuidelijke Nederlanden toont ze aan dat het gebruik van de stedelijke ruimte intrinsiek verbonden was met de manier waarop het verzet zich ontwikkelde. Stedelingen lieten hun ongenoegen blijken via subtiele vormen van protest in onder andere bordelen, barbierswinkels, marktpleinen en rechtshallen. Overschrijdingen van ruimtelijke normen moeten daarmee gezien worden als een vorm van verzet.⁷

Nieuwe inzichten voor de geschiedenis van premoderne sociaalpolitieke relaties komen ook voort uit een rechtshistorische invalshoek, in dit geval over de economische kernregio rond Brugge. Door normatieve bronnen omtrent het verwerven van het poorterschap in veertiende- en vijftiende-eeuws Brugge te toetsen aan poorterboeken en stadsrekeningen tonen Leen Bervoets, Elisa Bonduel en Jan Dumolyn aan dat de praktijk vaak niet strookte met de beknopte normatieve bepalingen. Zo nuanceren de auteurs de vaak aangehaalde regel dat een jaar en een dag residentie in de stad voldoende zou zijn voor het verwerven van poorterschap. Deze residentieregel blijkt vanaf het eerste kwart van de vijftiende eeuw nauwelijks nog een rol te spelen. De nauwe band tussen het poorterschap en het betalen van belastingen maakte dat de nadruk kwam te liggen op het kopen van het poorterschap.⁸ Tevens vanuit een rechtshistorisch perspectief laat Kristiaan Dillen zien hoe het economisch ondergeschikte stadje Mude op juridisch vlak toch een sleutelrol vervulde binnen de veertiende- en vijftiende-eeuwse Zwinhaven. Hoewel Mude in de vijftiende eeuw als havenstad niet veel meer voorstelde, ontwikkelde de baljuw van Mude zich tot algemene waterbaljuw van het Zwin met verregaande gerechtelijke bevoegdheden en speelde hij zo alsnog een rol van betekenis.⁹

Samenleving, economie, handel en milieu in de late middeleeuwen

Over voedselzekerheid en laatmiddeleeuwse steden springen twee bijdragen in het oog. Enerzijds brengt Laurent Litzenburger nieuwe inzichten aan over voedselpolitiek via een vergelijking van steden langs het Rijnstroomgebied in de vijftiende en zestiende eeuw. Hij toont hoe systematische veranderingen in de voedselketen plaatsvonden op crisismomenten, omdat meerdere steden – synchroon, met gelijkaardige politieke middelen – maatregelen namen om hun voedselsysteem aan te passen.¹⁰ Anderzijds onderzoekt Stef Espeel de graaneconomie van instellingen in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de zogenaamde ‘prijschokken’ van de veertiende eeuw door te kijken naar de inkomsten- en uitgavenstrategieën voor graan van kerkelijke grootgrondbezitters (drie stedelijke hospitalen en een cisterciënzer abdij) uit Rijsel, Douai en Cambrai. Al deze instellingen waren actieve spelers in de graaneconomie en pasten hun voedselstrategie aan door te kiezen tussen een domeineconomie en het verpachten van hun graanvelden. Of een hospitaal haar grondbezit verpachtte of direct exploiteerde was bovenal afhankelijk van de hoeveelheid monden die het moest voeden. Ook hielden zowel de stedelijke hospitalen als de abdij geen rekening met prijsevoluties maar boden ze simpelweg hun surplus aan.¹¹

7 Hannah Serneels, ‘Making space for resistance: the spatiality of popular protest in the late medieval Southern Low Countries’, *Urban History* 49 (2022) 709-724.

8 Leen Bervoets, Elisa Bonduel en Jan Dumolyn, ‘Een jaar en een dag? De procedure voor het verwerven van het poorterschap in laatmiddeleeuws Brugge’, *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis te Brugge* 159 (2022) 279-326.

9 Kristiaan Dillen, ‘Mude, de waterbaljuw en het waterrecht. Sleutelactoren in de laatmiddeleeuwse Zwinhaven’, *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis te Brugge* 159 (2022) 205-238.

10 Laurent Litzenburger, ‘L’adaptation des villes de la dorsale européenne aux changements climatiques: L’exemple des crises de subsistances (1430-1540)’, *Histoire Urbaine* 64:3 (2022) 73-93.

11 Stef Espeel, ‘Demesne or Leasehold? Estate Management in Southern Flanders during the Price Shocks of the Fourteenth Century’, *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 100 (2022) 275-304.

Er werd niet alleen over graan en voedselzekerheid geschreven, maar ook over de symboliek van voedsel in de stedelijke politiek. Kristiaan Dillen bespreekt de jaarlijkse rituele overdracht van een bruinvis door de stad Blankenberge aan de Schepenbank van Brugge. Door het gebruik van inzichten uit antropologie, toont hij dat de transfer noch een geschenk, noch een straf, noch een handelstransactie was, zoals eerder gedacht. In plaats daarvan stelt Dillen dat de transfer van de bruinvis een symbolisch ritueel was dat de specifieke relatie tussen de twee steden hernieuwde, zodat de nieuwe Brugse Schepenbank het privilege van Blankenberge zou herkennen en respecteren.¹² Met zijn innovatieve gebruik van antropologie bestudeert Dillen ook de tijdsconcepten van kuststeden in verschillende narratieve en economische bronnen.¹³

Een andere microhistorische studie van stedelijke gemeenschappen wordt ondernomen door Lauran Toorians. Met een sociaaleconomische studie van de Schotse gemeenschap in Bergen op Zoom rond 1500, en met Jan Moffet als centrale figuur in die gemeenschap, verklaart hij hoe de Brabantse stad het stapelrecht voor Schotse producten verwierf, en hoe dit de fundamenten voor de relatie tussen de stad en de toekomstige Republiek legde.¹⁴ Een inzicht in een andere gemeenschap van handelaars wordt door Jan Verheyen gegeven. Zijn netwerk-analyse van Luccanese kooplieden in Brugge toont de ruimtelijke greep van de gemeenschap over de huizen in twee straten rond de Beurs omstreeks 1400 aan. Deze greep begunstigde en ondersteunde hun deelname op de kredietmarkt en versterkte tegelijkertijd hun gemeenschapszin. Zoals in Bergen op Zoom, werden ook in dit artikel centrale figuren onder de loep genomen, evenals eigendoms- en bedrijfsrelaties.¹⁵

Een bijdrage van Ward Leloup laat verder zien hoe een gemeenschap de ruimtelijke organisatie van de stad kan beïnvloeden. In vroegmodern Brugge werd meerdere keren gedebatteerd over hoe de inwoners konden worden beschermd tegen vervuiling veroorzaakt door leerwerkers, vooral tegen de slechte geuren die vrijkwamen in het productieproces. Op basis van ordinanties en gerechtelijk verslagen toont Leloup dat de stad Brugge de locatie van het leerambacht besliste op basis van lokale windrichting, zelfs als die vaak wisselde, eerder dan op basis van een voor het ambacht strategische ligging nabij waterlopen. Waterwegen konden immers ook relatief makkelijk gemanipuleerd en veranderd worden. Het gebruik van gerechtelijke documenten toont dat de *smellscape* een complex en veelbesproken thema was in de premoderne periode.¹⁶

De rechtshistorische invalshoek is ook duidelijk herkenbaar in een artikel van Niels Fieremans, waarin hij analyseert hoe het Brugse stadsbestuur omging met conflicten tussen vreemde handelaren. Op basis van procesregisters laat Fieremans zien dat het stadsbestuur in haar dagelijkse rechtspraak niet noodzakelijkerwijs de handelaren begunstigde, hoewel historici dit tot op heden wel vermoedden. Zo blijkt dat poorters konden kiezen tussen een snelle kamerprocedure en een grondigere vierschaarprocedure, terwijl kooplieden steeds vaker tegen hun persoonlijke voorkeur in aan de kamerprocedure overgeleverd werden. Ook in de gevallen

12 Kristiaan Dillen, 'Porpoise, punishment and partnership: the meaning of presenting and consuming a marine mammal in late medieval coastal Flanders', *Urban History* 49 (2022) 568-588.

13 Kristiaan Dillen, 'Tijdsberekening en tijdsregimes in de kustgemeenschappen van het laatmiddeleeuws graafschap Vlaanderen', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 100 (2022) 305-324.

14 Lauran Toorians, 'Jan Moffet and Scottish Merchants in Bergen op Zoom in the Early Sixteenth Century', *The Medieval Low Countries* 9 (2022) 79-92.

15 Jan Verheyen, 'The Residences of the Lucchese Merchants in Bruges (1390-1430). Their Social Network, the Locations of Their Real Estate, and the Financial Drivers for Their Properties', *The Medieval Low Countries* 9 (2022) 43-78.

16 Ward Leloup, 'Van wind en van water. Maatregelen tegen omgevingshinder door leerwerkers in laatmiddeleeuws Brugge (1300-1600)', *MADOC. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 36 (2022) 242-250.

waar de schepenen processen naar zich toe konden trekken, bijvoorbeeld via borgstellingen of verscheidene informele rechtsvormen, deden ze dit voornamelijk om gevestigde belangen te verdedigen en de rust in de stad te garanderen.¹⁷

Ook de meer traditionele prosopografische methode stelt stadshistorici nog steeds in staat om nieuwe inzichten te verwerven. Jan Verheyen ondernam een studie naar de leden van het Brugse beelden- en zadelmakersambacht, waaronder ook de kunstschilders vielen. Er traden steeds minder meesterszonen en steeds meer immigranten in het ambacht. De praktijk liet zich dus duidelijk niet sturen door de ambachtsreglementen die de zonen van meesters bevooroordeelden en hoge financiële drempels opwierpen voor immigranten die het tot meester wilden schoppen.¹⁸

Jim van der Meulen beargumenteert op basis van zijn studie van de lakenindustrie in het laatmiddeleeuwse achterland van Ieper dat de klassieke tegenstelling tussen stad en platteland nog verdere nuance verdient. De lakenondernemers op het platteland onderhielden nauwe banden met de stad Ieper, terwijl het stadsbestuur op zijn beurt niet bijzonder ijverig was in de bestrijding van de plattelandsdraperie. Alleen door gewelddadig verzet wisten de Ieperse wevers hun privileges te herstellen. Het stadsbestuur leek vooral de welgestelde plattelandsondernemers via de instelling van het buitenpoorterschap aan zich te willen binden. Tegelijkertijd blijkt de klassieke voorstelling van de rurale draperie als liberaal paradijs voor lakenondernemers onjuist.¹⁹ Niet alleen laatmiddeleeuws Vlaanderen maar ook veertiende-eeuws Roermond stond bekend om zijn kwaliteitslaken, zo laat Luc Wolters zien op basis van een korte vermelding in de Deventer stadsrekeningen van 1371.²⁰

Tot slot laat Hendrik Callewier zien hoe een oorkonde van Filips van Chieti voor Kortrijk uit 1303 inzicht biedt in de laatmiddeleeuwse jaarmarktencyclus in Vlaanderen. Om Kortrijk er na de verwoestingen van de Guldensporenslag weer bovenop te helpen, verleende Filips als regent de stad het recht een jaarmarkt te houden. De oorkonde bevestigt het idee van een concurrentiestrijd tussen de jaarmarkten van Rijssel en Kortrijk omdat de Kortrijkse jaarmarkt met die in Rijssel overlapte. Daarnaast wordt ook het beeld van het tanende internationale belang van jaarmarkten ten gunste van Brugge bevestigd. De Vlaamse jaarmarktencyclus was dus dynamisch en veranderlijk, en bovendien niet één op één te vergelijken met bijvoorbeeld de cyclus in Champagne.²¹

Op het snijvlak van sociaalculturele geschiedenis en materialiteit bevinden zich de artikelen van Janna Coomans en Rozemarijn Tamis. Aan de hand van middeleeuws juridisch bronmateriaal uit vijf verschillende steden in de Lage Landen onderzoekt Janna Coomans gemeenschapsvorming op het microniveau van burens en gebuurten.²² Coomans toont aan dat het benaderen van dit onderwerp vanuit een materieel-ruimtelijke invalshoek kan leiden tot nieuwe inzichten, daar waar het debat in de historiografie lijkt te zijn stilgevallen. Conflicten

17 Niels Fieremans, 'Brugse schepenen, internationale handelaren en ingewikkelde conflicten. Handelsconflicten voor de Brugse schepenenbank in de vijftiende eeuw', *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis te Brugge* 159 (2022) 71-114.

18 Jan Verheyen, 'De Brugse schilders na Jan van Eyck. De socio-economische context van de schilders en hun ateliermedewerkers', *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis te Brugge* 159 (2022) 23-69.

19 Jim van der Meulen, 'Een stoffige kwestie. Stad en platteland in de Vlaamse wolnijverheid van de late middeleeuwen', *MA-D.O.C. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 36 (2022) 35-44.

20 Luc Wolters, 'Geverfd Roermonds laken voor de schutters van Deventer, 1371', *De Maasgouw* 141 (2022) 9-13.

21 Hendrik Callewier, 'Een charter van Filips van Chieti voor de stad Kortrijk (1303) en de jaarmarktencyclus van het graafschap Vlaanderen', *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis te Brugge* 159 (2022) 3-19.

22 Janna Coomans, 'Making Good and Breaking Bad. Materiality and Community in Netherlandish Cities, 1380-1520', *English Historical Review* 137 (2022) 1053-1081.

tussen buren die voor het civiele recht kwamen, laten zien dat het vormen van een veilige en gezonde leefomgeving hand in hand ging met sociale harmonie. Een goed functionerende materiële (infra)structuur was daarbij essentieel. Deze netwerken vormden de informele basis waaruit de meer geïnstitutionaliseerde organisaties zich ontwikkelden.

Een meer traditionele bestudering van rechtsbronnen is terug te vinden bij Rozemarijn Tamis.²³ Aan de hand van twee steekproeven, die elk vijf jaar beslaan, neemt zij vrouwen onder de loep die de hoofdrol speelden in criminele vonnissen in Leiden tijdens de tweede helft van de vijftiende eeuw. Daarmee probeert Tamis een beeld te vormen van ‘gewone’ vrouwen in de laatmiddeleeuwse stedelijke samenleving, zowel tijdens een periode van economische groei en welvaart (1450-1454) als tijdens een periode gekenmerkt door politieke crisis en economische teruggang (1480-1484). Vrouwen waren duidelijk aanwezig en met name in de onrustige, latere periode uitten zij geregeld hun onvrede tegen de stedelijke overheid door het gebruik van verbaal geweld en door beledigingen te spuien. Desalniettemin bleven mannen het merendeel uitmaken van de veroordeelden. De opgetekende ‘vermogensdelicten’ lijken daarnaast te suggereren dat vrouwen een essentiële en leidinggevende functie vervulden in de bloeiende Leidse lakenindustrie.

Politiek, economie en instituties in de nieuwe tijd

De bijdragen van politieke historici van de nieuwe tijd lopen inhoudelijk sterk uiteen. In een artikel over verhoren en ondervragingstechnieken in het achttiende-eeuwse Antwerpse strafrecht analyseert Gerrit Verhoeven examinatieverlagen. De ondervragingsstijl en de samenhang met het gedrag van de ondervraagden, hun sociaal profiel en de veranderingen door de tijd heen komen aan de orde en tonen aan dat een tweedeling tussen moderne en vroegmoderne rechtspraak niet uit de bronnen is op te maken. Ondervragingstechnieken werden voortdurend *gefinetuned*, en het sociaal profiel was niet doorslaggevend in hoe de magistraten te werk gingen.²⁴ Verhoeven schreef afgelopen jaar tevens een meer biografisch relaas over de Delftse schout Christiaan van der Goes (1559-1581), die vanaf zijn aanstelling als schout in 1559 steeds meer met het uitvoeren van zijn beroep worstelde naargelang de Opstand en religieuze spanningen vorderden.²⁵

Criminaliteit kwam ook terug in het werk van Cees Paardekoper, die de omgang van het Amsterdamse stadsbestuur met delicten als diefstal, bedelarij en prostitutie gedurende de zeventiende en achttiende eeuw bespreekt.²⁶ Paardekoper beschrijft de opkomst van disciplinaire straffen en de werkstraf als alternatief voor traditionele lijfstraffen. Hij concludeert dat het stadsbestuur zich liet beïnvloeden door humanistische beginselen, maar dat deze ontwikkelingen niet noodzakelijk resulteerden in een gedisciplineerdere stad met minder kleine criminaliteit. Van heel andere aard waren de fricties die Aaron Graham en Jeanette Kamp bestudeerden voor de Nederlandse Republiek tussen 1688 en 1714. De Republiek had te maken met geografische versnippering en decentralisering in de context van de financiering van

23 Rozemarijn Tamis, ‘Ook zij slaat wel eens terug. Vrouwencriminaliteit in Leiden in de tweede helft van de vijftiende eeuw’, *Leidschrift* 37 (2022) 83-98.

24 Gerrit Verhoeven, ‘How to question a suspect thoroughly: Legal proceedings, judicial inquiry, and interrogation at the Antwerp Vierschaar (1730-1792)’, *Crime, Histoire & Sociétés / Crime, History & Societies* 26 (2022) 25-48.

25 Gerrit Verhoeven, ‘Schout in oorlogstijd: Christiaan van der Goes, schout van Delft, 1559-1581’, *Jaarboek Delfia Batavorum* 31 (2022) 9-26.

26 Cees Paardekoper, ‘Het Willige Rasphuis / Nieuwe Werkhuis aan de IJgracht (1650-1782). Product van een verlichte bestuurspraktijk?’, *Amstelodamum* 109 (2022) 147-164.

oorlogsvoering. De zogeheten ‘solliciteurs-militair’ of *brokers* stonden in voor het cumuleren van militair krediet en voor diplomatieke onderhouden met bevriende legers. Deze mannen hadden belangrijke sociale connecties en profiteerden van het Nederlandse transportnetwerk om efficiënt te communiceren. Graham en Kamp gebruiken die vaststelling om de idee dat centralisatie en staatsvorming onlosmakelijk verbonden zijn in vraag te stellen.²⁷

Waar gedurende de nieuwe tijd centraal gezag op sommige terreinen gestaag aan invloed won, werd deze periode eveneens getypeerd door aanzienlijke regionale verschillen en de blijvende impact van invloedrijke, kleinschalige actoren. Een artikel van Ariadne Schmidt, Roos van Oosten en Astrid Theerens over de implementatie van de nationale drankwet van 1881 in Leiden vormt hiervan een voorbeeld.²⁸ Aan de hand van patentregisters en verplichte patentbelastingen tonen de auteurs aan hoe het aantal publieke verkooppunten van alcohol in beperkte mate afnam op de korte termijn als gevolg van de nieuwe, hogere belasting op een patent. Hierbij werden voornamelijk de kleinste ondernemingen en vrouwelijke exploitanten getroffen. Of de implementatie van de drankwet daadwerkelijk resulteerde in de door het centrale gezag beoogde vermindering van alcoholconsumptie onder mannen, blijft volgens de onderzoekers een punt van onzekerheid.

Verschillende soorten instituties waren vaak betrokken bij de uitvoering van gezag op lokaal niveau, zoals Kristof Papin toont met zijn schets van de evolutie van de Sint-Rochusgilde vanaf 1516 tot de negentiende eeuw. Aan de hand van onderzoek van rekeningen, akten en documenten met betrekking tot de in- en uitvoer van hop beschrijft hij de geleidelijke transformatie van deze instelling. Wat begon als een kerkelijk broederschap groeide uit tot een gilde van hopkooplieden die een verlengstuk vormde van het stadsbestuur van Aalst. Papin neemt hierbij zowel de religieuze als economische facetten van deze ontwikkeling onder de loep.²⁹

Dat stedelijke instituties een belangrijke rol konden spelen in (economische) ontwikkeling toont Bas van Bavel op bredere schaal aan in zijn overzichtsartikel over de invloed van associatieve organisaties, zoals gilden en liefdadigheidsinstellingen, op welvaartsongelijkheid.³⁰ Deze invalshoek vormt een kritische aanvulling op de bestaande literatuur, die veelal de stijgende ongelijkheid in pre-industrieel Europa toeschrijft aan de opkomst van markteconomieën en fiscale staten. Associatieve instellingen in diverse Europese landen gingen regressieve belastingen tegen, en wisten landaccumulatie te beteugelen en zelfs grenzen te stellen aan individuele rijkdom. Hij concludeert dat gebieden waar de instituties van (bezittende en producerende) midden-groepen het meest invloedrijk waren, tevens vaker een lagere mate van ongelijkheid vertoonden.

Een meer kleinschalige, op stedelijke ruimte gerichte benadering is te vinden in een studie van Genji Yasuhira. Hij biedt een vernieuwende kijk op de actoren van vroegmoderne stadsontwikkeling met een casestudie over de katholieke minderheid in Utrecht tijdens de Gouden Eeuw. Juridische bronnen onthullen hoe katholieken, ondanks vervolging door gereformeerde overheden, hun geloof op clandestiene wijze konden blijven belijden. Dit deden zij bijvoorbeeld door speciale in- en uitgangen te creëren, en huizen met elkaar te verbinden

27 Aaron Graham en Jeanette Kamp, ‘Exploiting the Urban System? The Frictions of Military Finance and Diplomacy in the Dutch Republic, 1688–1714’, *Journal of Early Modern History* 26 (2022) 377–402.

28 Ariadne Schmidt, Roos van Oosten en Astrid Theerens, ‘To Be Led Astray? The Effects of the 1881 Liquor Act on the Leiden Alcohol Trade’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 19:3 (2022) 5–36.

29 Kristof Papin, ‘De neeringhe van Sint-Rochus en zijn rol in de Aalsterse hophandel vanaf zijn stichting in 1516 tot het begin van de achttiende eeuw’, *Het Land van Aalst* 74 (2022) 74–88.

30 Bas van Bavel, ‘Wealth Inequality in Pre-Industrial Europe. What Role Did Associational Organizations Have?’, *The Economic History Review* 75 (2022) 643–666.

om te kunnen ontsnappen aan justitieofficiers. De kernboodschap is dat katholieken via hun ruimtelijke praktijken de stad van onderuit transformeerden.³¹

Dat de elite haar rijkdom met verschillende strategieën kon verkrijgen, blijkt uit Paul Brusse's onderzoek naar de uiteenlopende investeringspatronen van welvarende elite in Amsterdam, Overijssel en Gelderland tussen 1780 en 1880.³² De bestuurders in de hoofdstad investeerden voornamelijk in (buitenlandse) aandelen, terwijl de provinciale bestuurlijke elite eerder geld in onroerend goed stak. Dit is volgens de auteur te wijten aan culturele verschillen en verschillende 'investeringsculturen', zoals een stedelijke afkeer van het koningshuis en een drang bij de plattelandselite om zich status aan te meten met vastgoed.

Meer op een product- en productieproces gericht onderzoek is te vinden bij Henk Vermande en Ernst Homburg. Zij kijken naar de opkomst en teloorgang van de sterkwaterstokerij: de productie van geconcentreerde zuren voor edelmetaalbewerking, in zeventiende- en achttiende-eeuws Amsterdam.³³ Aan de hand van onder andere boedelinventarissen en krantenadvertenties, schetsen zij een periode van anderhalve eeuw waarin Amsterdamse stokerijen een internationale dominantie genoten, gestoeld op expertise, goedkope grondstoffen uit Oost-Indië en schaalvergroting. Als gevolg van een verslechterde handelspositie, technologische vooruitgang in concurrerende landen en de impact van de Napoleontische oorlogen, zou Amsterdam geleidelijk deze positie verliezen in de aanloop naar de negentiende eeuw.

De geschiedenis van loterijen, toch ook een vorm van financieel gewin, wordt vaker besproken vanuit cultuurhistorisch perspectief. Marly Terwisscha van Scheltinga bespreekt het loterijvers ('loterijproze'), in dit geval te Brugge, dat een scala aan onderzoeksmogelijkheden biedt voor zowel historici als letterkundigen.³⁴ Deze korte versjes werden ter gelegenheid van loterijen gedurende de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd genoteerd door lotmeesters, die identificatiegegevens van de koper opschreven en in sommige gevallen ook een versje waarin men kon inspelen op de hoop om te winnen of om de hulp van God in te roepen. Elk lot, winnend of niet, werd één voor één getrokken en vanaf een podium op een centrale plek in de stad voorgelezen. De 'loterijen' gingen gepaard met grote volksfeesten en kenden vele deelnemers, die ook van ver buiten de stadsgrenzen toestroomden.

Gender, migratie en liefdadigheidsinstellingen

Waar stadsbesturen en hun overgeleverde administratie soms maar een beperkte blik kunnen werpen op sociale praktijken in de stad, bieden stedelijke (liefdadigheids)instellingen uitkomst. Mats Dijkdrent toont aan dat ook de architectuur van het pest- en dolhuis in zestiende-eeuws Leiden onder invloed stond van maatschappelijke ontwikkelingen.³⁵ De architectuur van het gebouw wat betreft locatie, oriëntatie en interne opbouw was deels gebaseerd op de kennis en het advies van contemporaine medici. Hoewel pragmatisme en traditie een volledige implementatie tegenhielden, was de medicalisering van pest- en dolhuisarchitec-

31 Genji Yasuhira, 'Transforming the Urban Space. Catholic Survival through Spatial Practices in Post-Reformation Utrecht', *Past & Present* 255 (2022) 141-188.

32 Paul Brusse, 'Investeringscultuur in Nederland. Ruraal beleggingsgedrag in een burgerlijk-stedelijke samenleving, 1780-1880', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 19:3 (2022) 69-97.

33 Henk Vermande en Ernst Homburg, 'De sterkwaterstokerij in Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw', *Amsterdamum* 109 (2022) 5-26.

34 Marly Terwisscha van Scheltinga, 'Iets of ...? De Brugse loterijprozen van 1446', *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 36 (2022) 2-10.

35 Mats Dijkdrent, 'Genezende architectuur. Traditie en medische innovatie in een Leids 16de-eeuws pest- en dolhuis', *Holland historisch tijdschrift* 54 (2022) 244-251.

tuur zichtbaar in onder meer de aandacht voor goede ventilatie en schone lucht. Dijkrents inzichten kunnen worden verbonden aan die van Menno Potjer, die de veranderingen in de personeelssamenstelling en de loonontwikkeling van de werknemers van drie gasthuizen in Arnhem beschrijft, en in het bijzonder van het Sint-Catharina Gasthuis.³⁶ Sinds de dertiende eeuw werden zusters aangesteld die volgens strikte regels moesten leven, vergelijkbaar met begijnen of lekenzusters. Vanaf 1581 mochten de zusters echter niet langer meer in habijt of in begijnenkleding hun taken uitvoeren, teneinde onder protestanten geen aanstoot te geven. In de zeventiende eeuw werden zij bovendien vervangen door een moeder-overste met een aantal dienstboden. Daarnaast veranderde de aangeboden zorg en begon het gasthuis te specialiseren en de vorm van een 'bejaardenhuis' aan te nemen. Voor de periode 1951-1960 concludeert Potjer op basis van personeelsadvertenties in (lokale) kranten dat vrijwel het gehele personeelsbestand bestond uit vrouwen, met een tekort aan verpleeghulp.

Genderstudies zijn vertrouwd in de stadsgeschiedenis van de Lage Landen, maar de behoefte aan verder onderzoek blijkt uit de volgende artikelen, die vrouwen bestuderen uit diverse lagen van de bevolking en hun rol en positie in de vroegmoderne samenleving nader blootleggen. Kathleen Burke onderzoekt het leven van drie vrouwen woonachtig en werkzaam in verschillende Nederlandse koloniale nederzettingen rondom de Indische Oceaan. Haar focus ligt op de rol van gender, etniciteit en klasse binnen de context van koloniale keukens. Vanuit diverse huishoudelijke posities droegen deze vrouwen actief bij aan zowel het handhaven als uitdagen van de sociale hiërarchie in het koloniale rijk door zich te conformeren aan of juist te verzetten tegen de bestaande orde.³⁷ Jozanneke Clarijs analyseert schilderijen in het Rotterdamse Koopmanshuis uit de jaren 1750 – opdrachten van de welvarende koopvrouw Antonetta Verkanten, die daarmee zichzelf als individu en professional presenteerde. Bovendien plaatst de cultuurhistorica de allegorische betekenis van deze werken, die handelsvrijheid symboliseren, in een periode waarin Nederlandse handelsactiviteiten bedreigd werden door Engeland en Frankrijk, wat mannelijke én vrouwelijke kooplieden belemmeringen opleverde.³⁸ Met een bredere, sociaaljuridische invalshoek onderzoekt Ariadne Schmidt het grote aandeel vrouwencriminaliteit in relatie tot migratie of mobiliteit in steden als Amsterdam, Leiden, Gouda en Zwolle. Aan de hand van criminele vonnissen achterhaalt ze de herkomst van de vrouwen, hun delicten en de omstandigheden waarin zij verkeerden. Autonome vrouwen waren kwetsbaar en hadden beperkte mogelijkheden, vaak resulterend in emigratie, landloperij en misdadigheid. Stedelijke dynamiek en verschuivende migratiepatronen waren daarnaast van invloed op de representatie van mannen en vrouwen uit binnen- en buitenland in de criminaliteitsstatistieken.³⁹

Migratie is ook het thema in drie sociaaleconomische artikelen die in het voorbijaande jaar verschenen. Ten eerste, in het verlengde van Schmidts onderzoek, kan het werk van Jan de Vries worden geplaatst over arme passanten; mensen zonder vaste woon- of verblijfplaats, die door de zeventiende-eeuwse Republiek trokken. Stadsbesturen bemiddelden vaak financieel om te voorkomen dat de passanten voor overlast zorgden tijdens hun (korte) verblijf. Financiële overzichten uit Franeker, gelegen aan een trekvaartroute, bieden daarbij een interessante

36 Menno Potjer, 'Over het personeel van de Drie Gasthuizen', *Arnhem's Historisch Tijdschrift* 42 (2022) 66-72.

37 Kathleen Burke, 'I Hope it Tastes Good': Gender, Race and Class in Colonial Kitchens in the Dutch Indian Ocean Empire', *Gender & History* 34 (2022) 690-707.

38 Jozanneke Clarijs, 'De kamer van een koopvrouw. Achttiende-eeuwse interieurschilderingen in een Rotterdams huis', *Bulletin KNOB* 121 (2022) 21-42.

39 Ariadne Schmidt, 'Migratie, mobiliteit en criminaliteit van vrouwen in Nederlandse steden in de vroegmoderne tijd', *Leidschrift* 37 (2022) 25-43.

casus om te zien wie er aan de stadspoorten stonden. De Vries combineert een kwantitatieve studie met individuele verhalen, waardoor de arme passanten tot leven komen.⁴⁰ Ten tweede richtten Piet Groot en Ruben Schalk zich op de migratiepatronen van gezellen (ambachtslieden) in achttiende-eeuws Holland, gefocust op Den Haag, Haarlem en Amsterdam. Hun bevindingen onthullen uiteenlopende patronen, waarbij het beroep, de geboorteplaats en de burgerlijke staat van deze lieden een belangrijke rol speelden. Zowel het stedelijke vestigingsbeleid als de voorschriften van de ambachtsgilden waren daarbij belangrijk. Deze factoren samen kunnen het begrip van de migratie van gezellen en de arbeidsmarkt van de vroegmoderne stad vergroten.⁴¹ Het laatste artikel betreft niet zozeer permanente migratie, maar wel opnieuw mobiliteit en bewegingspatronen. Liesbeth Corens onderzoekt de seizoensgebonden verblijven van Europeanen in Spa in de zeventiende en achttiende eeuw. Het kuuroordstadje bood een tijdelijke ontsnapping uit de gebruikelijke ritmes van het vroegmoderne leven, maar bracht ook haar eigen trends met zich mee, die de gezondheidsbezoeken vormgaven. Bovendien was het een plaats waar mensen met diverse religieuze achtergronden al decennia samenkwamen, terwijl de rest van Europa pas net begon te wennen aan confessionele co-existentie.⁴²

Cartografie en stedelijke ontwikkeling

In een vorig nummer van dit tijdschrift werd reeds een review gewijd aan het uitgebreide onderzoek dat de laatste jaren is gevoerd over de beroemde stadsplattegronden van Jacob van Deventer.⁴³ Sindsdien is dit onderzoek nog verder uitgediept. Colin Dupont versterkt in een nieuwe studie over het hertogdom Brabant zijn eerdere stelling dat Van Deventers stedenatlas geen militair doel diende maar veeleer is beïnvloed door politieke en bestuurlijke factoren.⁴⁴ Hij beargumenteert dat de zeventien Brabantse steden die Van Deventer in kaart bracht een bijzondere status genoten binnen de administratieve organisatie van het hertogdom. Hij maakt bovendien aannemelijk dat ook de manier waarop Van Deventer het gebied buiten de stadsmuren optekende politiek geïnspireerd was en verband hield met de juridische afbakening en reikwijdte van de stedelijke privileges. Bram Vannieuwenhuyze van zijn kant concentreert zich in een nieuwe bijdrage op Van Deventers kaarten als objecten.⁴⁵ Hij bestudeert het 'sociale leven' van de kaarten en de daarbij horende transactieprocessen op basis van briefwisseling waarin Van Deventers werk ter sprake komt, om zo de materiële en culturele waarde van zijn kaarten te verduidelijken.

Een merkwaardig, zeldzaam stadsplan dat voorafgaat aan Van Deventers stedenatlas is het rond 1535 door Gilles Van der Hecken getekende plan van Brussel dat bewaard bleef in een manuscript in de Bodleian Libraries in Oxford. Chloé Deligne en Claire Billen associëren het plan van Van der Hecken, die kanunnik was in een priorij in het Zoniënwoud, met de

40 Jan de Vries, 'On the Road: Poor Travelers in Mid-Seventeenth-Century Friesland', *Journal of Interdisciplinary History* 52 (2022) 477-511.

41 Piet Groot en Ruben Schalk, 'Journeyman Migration and Settlement in Eighteenth-century Holland', *Continuity and Change* 37 (2022) 199-232.

42 Liesbeth Corens, 'Seasonable Coexistence: Temporality, Health Care and Confessional Relationships in Spa, c. 1648-1740', *Past and Present* 256 (2022) 129-164.

43 Pieter Martens, 'Nieuwe inzichten over de stadsplannen van Jacob van Deventer (ca. 1545-1575)', *Stadsgeschiedenis* 17 (2022) 55-69.

44 Colin Dupont, 'Le Brabant en perspective royale. Le duché dans l'atlas de Jacques de Deventer (XVIIe siècle)', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 39 (2022) 110-133.

45 Bram Vannieuwenhuyze, 'Jacob van Deventers zestiende-eeuwse stedenatlas. Van bewegen boek tot bewegende onderzoekers', *Groniek: Gronings Historisch Tijdschrift* 54 (2022) 169-181.

Moderne Devotie, waarin bij geestelijke oefeningen naast boeken ook tekeningen werden gebruikt.⁴⁶ Zijn 'stadsplan', getekend in de vorm van een wiel met drie concentrische cirkels en zeven 'spaken', was niet zozeer bedoeld als een voorstelling van de stad Brussel, maar eerder als een middel om te reflecteren over het ideale stadsbestuur.

Voor de geschiedenis van de Nederlandse steden in de achttiende eeuw vormen de twee historisch-topografische boekenreeksen die Isaak Tirion in Amsterdam uitgaf onder de titels de *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* (23 delen, 1738-1803) en *Het Verheerlijkt Nederland* (9 delen, 1745-1774) een belangrijke bron. Bram Vannieuwenhuyze concentreert zich op de aan Zeeland gewijde delen van deze boekenreeksen en gaat na hoe Tirions gedrukte kaarten en stadsplattegronden tot stand zijn gekomen.⁴⁷ Van de prenten in deze boeken is bekend dat ze werden gebaseerd op schetsen die door verschillende kunstenaars ter plaatse 'naar het leven' werden getekend, maar voor de kaarten en stadsplattegronden bestaat er geen enkele aanwijzing dat Tirion cartografen op pad heeft gestuurd in Zeeland. De gedrukte Zeeuwse stadsplattegronden (van Middelburg, Zierikzee, Goes, Tholen, Vlissingen en Veere) werden gekopieerd naar reeds bestaande stadsplattegronden, die weliswaar werden geactualiseerd, en die Tirion vermoedelijk heeft verworven via de bekende landmetersfamilie Hattinga. Omdat er van een gedrukte stadsplattegrond vaak meerdere varianten met kleine onderlinge verschillen bestaan, moeten stadshistorici omzichtig te werk gaan bij hun interpretatie en datering. Een sprekend voorbeeld hiervan is de kaart van Amsterdam uitgegeven door Pieter Persoy in 1694, waarvan de eerste uitgave pas recent aan het licht is gekomen.⁴⁸

Kloosters nemen sinds de middeleeuwen een prominente plaats in het stadsweefsel in. In Brussel, Antwerpen en Brugge bestond maar liefst twaalf procent van het stadsoppervlak uit kloosterterreinen. Na de opheffing van de kloosters op het einde van de achttiende eeuw werden hun gebouwen en terreinen door de staat ofwel herbested tot bijvoorbeeld gevangnissen, kazernes of scholen – ofwel verkocht, wat dan meestal leidde tot verkaveling en desintegratie van het kloostercomplex. Aan de hand van twee voorbeelden, het Arme Klarenklooster in Brugge en het Rijke Klarenklooster in Brussel, illustreert Reinout Klaarenbeek dat de weinig bekende plattegronden die voorafgaand aan de verkoop van de kloosters in opdracht van de staat werden opgetekend waardevolle informatie verschaffen over de ruimtelijke ontwikkeling van oude steden.⁴⁹

Net als kloosters vormen ook markten belangrijke ankerpunten in de ontwikkeling van een stad. Met behulp van een reeks analysekaarten bestudeert Niek Buchner de verschuivingen tussen 1200 en 1700 van de verschillende markten in de stad Zwolle, die dankzij zijn ligging langs de rivier de Aa een economisch scharnierpunt vormde tussen Holland en het Duitse achterland.⁵⁰ Vanaf de stadswording in de dertiende eeuw ontwikkelde zich een havenkwartier langs de Aa en een centraal marktplein, maar na 1400 verschoof de haven naar de stadstrand terwijl de Aa grotendeels overwelfd werd en transformeerde tot een aaneenschakeling van verschillende markten. In deze zone verrees vanaf 1450 de Grote Markt en de huidige

46 Chloé Deligne, Claire Billen, 'Dévotion et politique. Le 'plan' de Bruxelles dessiné par Gilles Van der Hecken (vers 1535)', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 39 (2022) 95-109.

47 Bram Vannieuwenhuyze, 'Op zoek naar Zeeuwse kaarten: Isaak Tirions kaarten van Zeeland, de Zeeuwse eilanden en de Zeeuwse steden', *Archief: Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (2022) 171-222.

48 Marc Hamelers, 'Herkend: de eerste uitgave van de kaart van Amsterdam van Pieter Persoy uit 1694', *Caert-Thresoor* 41:2 (2022) 18-22.

49 Reinout Klaarenbeek, 'Kloosters te koop. Plattegronden van kloosters in Belgische steden uit het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw', *Caert-Thresoor* 41:2 (2022) 23-31.

50 Niek Buchner, '500 jaar Zwolse markten in kaart gebracht', *Tijdschrift voor Historische Geografie* 7 (2022) 26-43.

Melkmarkt; na 1500 kwamen hier nog veemarkten zoals de Blijmarkt en Ossenmarkt bij, en na 1600 ook een nieuw Waaggebouw.

Naast bestudering van de langetermijngeschiedenis van cartografie zet de trend om digitale technieken te gebruiken mondjesmaat door in de Nederlandse en Vlaamse stadsgeschiedenis. Reinout Rutte en Yvonne van Mil maakten gebruik van inwonersaantallen en Geographical Information Systems (GIS) om in kaart te brengen hoe steden rondom de Noordzee, met name de Lage Landen, zich hebben ontwikkeld sinds de dertiende eeuw. Constante factoren, zoals de staat van het landschap, hadden een grote impact op stedenpatronen. Tot 1500 werd de grondslag gelegd voor stedenpatronen in de gebieden rond de Noordzee. In de eeuwen nadien groeiden en krompen deze steden in interactie met elkaar onder invloed van politieke en economische processen – zoals de Nederlandse Opstand, de industrialisatie, of de introductie van de verzorgingsstaat. Opmerkelijk genoeg waren havensteden in politiek gefragmenteerde gebieden het langst stabiel.⁵¹

Milieu en stedenbouw

Een andere historiografische trend, namelijk die van de premoderne stedelijke milieugeschiedenis, is eveneens terug te zien dit jaar. Water vormt een terugkerend thema in bijdragen over de stedelijke ruimte in Nederland. In een overzicht van de zeventiende eeuw tot en met het heden beschrijft Jan van den Noort de technologische, organisatorische en logistieke aspecten van zogenaamde ‘droogmakerijen’ in Rotterdam. Hij laat zien hoe windmolens de omgeving ontwaterden, hoe stedelijke infrastructuurprojecten de stad grondig transformeerden en tegelijk ook de herinnering aan de ontstaansgeschiedenis van Rotterdam wegvaagden.⁵² Water werd niet enkel afgevoerd, maar ook opgevangen. Stedelingen gebruikten waterkelders of regenbakken voor het opslaan van regenwater afkomstig van daken. Tijdens de voorbije jaren werden in verscheidene Nederlandse steden dergelijke reservoirs opgegraven. Over hun bouwgeschiedenis is echter weinig geweten. Dániel Moerman levert een bijdrage aan de opvulling van dit hiaat door historische bronnen voor vroegmodern Deventer (onder andere regelgeving en bouwrekeningen) en archeologische studies te combineren.⁵³

Milja van Tielhof bestudeert het wasproces in twee vroegmoderne Amsterdamse weeshuizen.⁵⁴ Door de voorschriften van beide instellingen te analyseren, bevestigt ze de hypothese dat het Aalmoezeniersweeshuis voor weeskinderen uit arme gezinnen een lagere standaard aanhield voor het wassen van wasgoed dan het Burgerweeshuis, dat kinderen met een relatief welvarende achtergrond huisvestte. Het Burgerweeshuis kon bovendien veel eerder aan de burgerlijke idealen voldoen door zware arbeid niet aan kinderen over te laten, maar uit te besteden. Desondanks probeerden beide huizen de maatschappelijke standaarden van hygiëne zoveel mogelijk te handhaven.

Een vergelijkbaar langetermijnperspectief als bij Moerman kiest Sarah Huart, die de socio-morfologische evolutie van de Groendreef (*L'Allée Verte*) in Brussel tussen de zestiende tot en met de negentiende eeuw beschrijft. De morfologische geschiedenis van deze met bomenrijen beplan-

51 Reinout Rutte en Yvonne Van Mil, ‘Stedenpatronen rondom de Noordzee van de dertiende tot en met de eenentwintigste eeuw’, *Bulletin KNOB* 3 (2022) 22-41.

52 Jan van den Noort, ‘Rotte-R-Dam: droogmaken van land en afvoeren van water’, *Rotterdams Jaarboekje* 2022, 186-212.

53 Dániel Moerman, ‘De aanleg van regenbakken in vroegmodern Deventer’, *Bulletin KNOB* 121:3 (2022) 42-56.

54 Milja van Tielhof, ‘Schoon genoeg? Wassen in het Aalmoezeniersweeshuis 1666-1760’, *Amstelodamum* 109 (2022) 121-138. Zie ook idem, ‘Water voor duizend wezen: Het Aalmoezeniersweeshuis in Amsterdam, 1666-1790’, *Stadsgeschiedenis* 17 (2022) 91-107.

te promenade langs het kanaal van Willebroek weerspiegelt grootschalige stedelijke transformaties tijdens de negentiende eeuw. Deze veranderingen hadden ook hun weerslag op andere promenades in de stad. Daarbij schenkt Huart aandacht aan concepten zoals het 'stedelijke weefsel' en de 'subalterne stad' en hoe deze bijdroegen aan de specifieke vormgeving van de Groendreef.⁵⁵ En Arne De Graeve, Wouter De Maeyer en Erik Verbeke trachten op basis van archeologisch materiaal in plaats van geschreven archiefbronnen bepaalde architectuurveranderingen te reconstrueren. Een opgraving aan een perceel aan de Beverstraat in Ninove in Oost-Vlaanderen legde namelijk acht eeuwen bewoningsgeschiedenis bloot. Van de eerste vakwerkbouw in de dertiende eeuw, via verstening als gevolg van brandpreventie, tot negentiende-eeuwse verbouwingen zoals het dichten van keldergaten. Hoewel het hier gaat om een enkele site, biedt het pand informatie voor de studie van laatmiddeleeuwse huizen op regionale schaal.⁵⁶

Stad en oorlog

In 2022 verschenen verschillende bijdragen over vroegmoderne stedelijke oorlogsvoering in de Nederlanden. De meesten zijn sterk beïnvloed door en schatplichtig aan vernieuwende inzichten in de stedenbouwkundige- en landschapsgeschiedenis. De rode draad is dus ook hier de hernieuwde aandacht voor ruimte en het ruimtelijke om de klassieke *histoire bataille* in een nieuw jasje te steken.

Sergio Boffa legt de nadruk op de bouwkundige planning en interacties met het landschap in zijn artikel over de vestingwerken in Waals-Brabant rond 1200. De zuidelijke grens van het hertogdom Brabant bestond uit een lange strook vlak land zonder natuurlijke hindernissen. In de dertiende eeuw begonnen de Brabantse hertogen daarom met het bouwen van vestingwerken om het hertogdom tegen invallers te verdedigen. Daarbij kon geen sprake zijn van een echte verdedigingslinie of geopolitieke *grand strategy* van de Brabantse hertogen. Daar hadden ze geen financiële middelen voor. Het voornaamste doel was het beschermen van de bevolking tegen vijandelijk geweld, niet om een inval tegen te houden. Dit model blijft van kracht tot in de vijftiende eeuw; latere hertogen zetten liever in op rechtstreekse confrontaties in veldslagen dan grootschalige fortificatiegordels.⁵⁷

Middeleeuwse oorlogsvoering was ook een vrouwenzaak, opperen Lisa Demets en Jelle Haemers in een bijdrage over de rol van vrouwen tijdens de oorlog van de Vlaamse steden tegen Maximiliaan van Oostenrijk (1488-1489). Aan de hand van stadsrekeningen uit Gent, Ieper en Brugge analyseren de auteurs de rol van vrouwen in communicatienetwerken tijdens deze oorlog. Als (s)pijnen op het oorlogstoneel werden zij door steden ingehuurd om informatie uit te wisselen: mondeling, via brieven of tussenpersonen naar naburige steden en door vijandig gebied. Vernieuwend is de vaststelling dat de Vlaamse steden systematisch beroep deden op vrouwelijke boodschappers die zodoende een essentieel onderdeel vormden van het oorlogsapparaat.⁵⁸

55 Sarah Huart, 'La fabrique (péri-)urbaine de l'Allée Verte à Bruxelles (milieu du XVIe – fin du XIXe siècle). L'évolution socio-morphologique d'un espace « subalterne » et expérimental de formes urbaines', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 100 (2022) 413-462.

56 Arne De Graeve, Wouter De Maeyer en Erik Verbeke, 'Opgraving van een perceel in de Beverstraat: acht eeuwen bewoningsgeschiedenis', *Het Land van Aalst* 74 (2022) 19-37.

57 Sergio Boffa, 'Le rôle des fortifications dans la défense du Roman Pays de Brabant vers 1200', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 39 (2022) 57-76.

58 Lisa Demets en Jelle Haemers, "'Omme maren te vernemene van den Duutschen". Vrouwen als spionnen en boodschappers in de Vlaamse Opstand (1488-89)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 135 (2022) 22-42.

Naast een bredere interesse in militaire aspecten was 2022 voor de Nederlandse herinneringscultuur een belangrijk jaartal, en werd door maar liefst veertig Nederlandse gemeenten de ‘Geboorte van Nederland’ in 1572 herdacht. Dit leidde ook binnen de stads- en regiogeschiedenis van de Lage Landen tot verschillende bijdragen. Zo presenteren Marianne Kasteel en Johan Visser een synthese van de strijd onder Willem van den Bergh tegen de hertog van Alva tijdens de zomer van 1572. Hiervoor onderzochten ze de ervaringen, perspectieven en herinneringen van stadsbestuurders en burgers in Gelre en Overijssel. Hun onderzoek stut op lokale, regionale en interregionale perspectieven op de burgeroorlog om de ‘feestelijke’ gebeurtenis in een veelzijdiger en dus minder gekleurd perspectief te plaatsen.⁵⁹ Dat 1572 ook voor andere groepen eerder negatieve dan positieve consequenties had, blijkt uit de studie van Lotte van Hasselt naar de katholieke vluchtelingenclave in Amsterdam tussen 1572 en 1578. Aan de hand van een dagboek van de katholieke geestelijke Wouter Jacobsz schetst ze het leven van Hollandse en Zeeuwse vluchtelingen in Amsterdam, op dat moment het belangrijkste toevluchtsoord voor religieuze bannelingen. Het artikel geeft blijk van moeilijke tijden, al helemaal voor de vluchtelingen, van wie velen vervielen in armoede. In 1578 grepen de rebellen de macht in Amsterdam en sloot de stad zich aan bij de Opstand, wat ertoe leidde dat veel ontheemden opnieuw op zoek moesten naar een veilige haven.⁶⁰

Ook gerelateerd aan de Opstand: Marianne Kasteel en Johan Visser revalueren de militaire campagne van Willem van den Bergh in Gelre en Overijssel in 1572, waarvan tot op heden een goede synthese ontbrak. Ze baseren zich hoofdzakelijk op de correspondentie tussen Van den Bergh en zijn zwager Willem van Oranje om dit aspect van de Tachtigjarige Oorlog in een nieuw analytisch kader te plaatsen. Noties als het ‘bloedbad’ van Zutphen en het ‘verraad’ van Van den Bergh leven nog steeds voort in het collectief geheugen. Echter, de uiteindelijke nederlaag van Van den Bergh, ondanks enkele snel opeenvolgende innames van stedelijke centra, was meer te wijten aan het verzuimen van de uitbouw van een langdurige machtsconsolidatie.⁶¹

Jaap Evert Abrahamse en Erik Schmitz presenteerden een originele invalshoek van de militaire verdedigingsoperatie te Amsterdam in het zogenaamde Rampjaar van 1672 door de focus te verleggen naar de aanleg, het gebruik en de achterliggende logistiek van de stadsverdediging. Het onderzoek naar de ruimtelijke organisatie van de grootschalige vestingwerken toont aan dat het stadsbestuur de economische schade voor de stad zoveel mogelijk kon beperken door alle middelen richting de fortificatiewerken te laten stromen. De directe ruimtelijke effecten hiervan bleven echter van korte duur. Na 1672 werd de stadswal weer ingezet voor alerhande niet-militaire functies en de fortificaties werden afgebroken. Op de langere termijn was er wel een belangrijk gevolg: volgens de auteurs was dit de eerste militaire uitwerking van het idee dat het voortbestaan van de Republiek samenviel met dat van Amsterdam, wat de vooraanstaande positie van de handelsmetropool nog versterkte.⁶²

Ten slotte geniet ook de stedelijke militaire geschiedenis van de twintigste eeuw voortdurende belangstelling. Bruno De Wever en Karolien Steen analyseren het sociale profiel en de ontwikkeling van het Gentse verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog, wat ook het onderwerp

59 Marianne Kasteel en Johan Visser, ‘Burgeroorlog in het Oosten: nieuwe perspectieven op Gelre en Overijssel in 1572’, *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 113 (2022) 171-205.

60 Lotte van Hasselt, ‘De katholieke vluchtelingenclave in Amsterdam tussen 1572 en 1578’, *Holland* 54 (2022) 33-43.

61 Marianne Kasteel en Johan Visser, ‘Burgeroorlog in het oosten: nieuwe perspectieven op Gelre en Overijssel in 1572’, *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 113 (2022) 171-205.

62 Jaap Evert Abrahamse en Erik Schmitz, ‘“Batavische constantie”. De verdediging van Amsterdam in het Rampjaar 1672’, *Bulletin KNOB* 121:3 (2022) 1-21.

van Steens proefschrift is. Uit hun analyse blijkt dat dit verzet niet pas in de laatste maanden voor de bevrijding opkwam, maar dat er vanaf 1940 een gestage en constante groei was vanuit het initiële verzet onder Franstalige elites in Gent. Ook laten De Wever en Steen zien dat disproportioneel veel mannen (86%) en mensen vanuit ambtelijke en leidinggevende beroepen in het verzet actief waren en er juist een opvallende afwezigheid was van socialisten en christendemocraten. Om de maatschappelijke opbouw van het Vlaamse verzet beter te duiden, pleiten zij voor meer onderzoek op lokaal niveau.⁶³

Na een oorlog laten militaire interventies nog materiële sporen na in het stedelijk weefsel. Pieter Stallen vestigt de aandacht op de nu wat vergeten ondergrondse voorzieningen voor civiele verdediging te Breda gebouwd tijdens de Koude Oorlog. De belangrijkste conclusie van de auteur is dat de bouw van vele schuilkelders, waarvan de meeste dateren uit de jaren 1950 en 1960, voornamelijk symboolpolitiek was. De overheid liet deze bunkers bouwen vanuit het idee dat de hele maatschappij diende beschermd te worden in geval van een 'totale oorlog'. Bij de effectieve inzet van kernwapens zouden deze gebouwen echter weinig bescherming bieden. Veel van deze bouwwerken hebben nu dan ook hun functie verloren en zijn ofwel beschermd erfgoed geworden, ofwel herbested.⁶⁴

Economie, milieu en gezondheid in de nieuwste tijd

De handel in en het fiscale beleid omtrent de vleeshandel staan centraal in het onderzoek van Dennis De Vriese. Zijn discoursanalyse van de gemeenteraadsverslagen van Brussel legt bloot hoe in 1840-1850 stedelijke overheden laveerden tussen twee bezorgdheden; enerzijds trachtten ze de vrije markt te bewaken en een adequate kwantiteit aan betaalbaar voedsel te voorzien, anderzijds probeerden ze de kwaliteit van het vlees te garanderen omwille van een groeiende bezorgdheid voor de gezondheid van sociaal kwetsbare bevolkingslagen. De zwakere stedelijke consument werd met andere woorden expliciet beschermd. Dit was volgens De Vriese een nieuwe evolutie. Daartegenover stelt hij continuïteit vast met de vroegmoderne periode: het negentiende-eeuwse liberalisme sloot filantropisch gemotiveerde fiscale overheidsinterventie niet uit.⁶⁵

De artikelen van Johan Dambruyne en Marieke Jaenen staan met één been in debatten over (kunst)handel, en met het andere in onderzoekstradities aangaande materiële cultuur. Dambruyne wil met zijn artikel over de Antwerpse kunstverzamelaars- en veilingfamilie Van Herck in de eerste plaats de aandacht vestigen op het potentieel van haar nog onontgonnen bedrijfsarchief (c.1880-c.2000). Hij schetst het economische succes van de veilersdynastie en haar plaats in het culturele milieu van Antwerpen, alsook haar persoonlijke kunstcollectie. Daarnaast bespreekt hij de materialiteit en de onderzoeksmogelijkheden van het bedrijfsarchief van de Van Hercks.⁶⁶ Tijdschriften over de houthandel en -nijverheid boden Marieke Jaenen het nodige bronnenmateriaal om de evolutie van de Congolese houtexport en de integratie van dat hout in Antwerpse middenklasse-interieurs te schetsen tijdens het Interbellum. Een

63 Bruno De Wever en Karolien Steen, 'Het verzet in Gent tijdens de bezetting in de Tweede Wereldoorlog', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 52 (2022) 86-118.

64 Pieter Stallen, 'Goed voorbereid op de vorige oorlog. In Breda op zoek naar ondergrondse relicten uit een Koude Oorlog', *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 75 (2022) 195-227.

65 Dennis De Vriese, 'Steering the free market through a food crisis? Fiscal policy and meat consumption in Brussels during the 1840s', *History of Retailing and Consumption* 8 (2022) 31-48.

66 Johan Dambruyne, 'Naar waarde geschat. Het archief van het Antwerpse veilinghuis, antiekzaak en interieurbedrijf Van Herck (tweede helft negentiende en twintigste eeuw)', *Histori.ANT* 10 (2022) 99-130.

goed transportnetwerk, botanische inventarisatie, technologische vooruitgang en integratie met de Antwerpse haven brachten houthandelaars op grote schaal naar Congo rond 1930. In België zelf stimuleerden Victor Horta en andere interieurarchitecten – maar ook het Koloniaal Bureau – de interesse van Antwerpse consumenten en bedrijven om te experimenteren met de vele beschikbare exotische houtsoorten.⁶⁷

Antwerpen vormde door zijn sterk groeiende haven economie tussen 1850 en de Eerste Wereldoorlog niet enkel een grote maritieme arbeidsmarkt, maar ook een broedplaats voor misbruik door ronselaars, waar Kristof Looockx zijn licht op schijnt. Looockx nuanceert echter ook de visie op de havenbuurt door niet louter negatieve aspecten van de relatie tussen zeelieden en deze tussenpersonen te bespreken. Achtereenvolgens komen de zeemansachtergrond van de ronselaars, het bestaan van (hechte) vriendschappen en de agency van de zeelieden zelf aan bod. Tot slot besteedt hij aandacht aan de verschillende particuliere en gouvernementele initiatieven die de uitwassen op de maritieme arbeidsmarkt zoveel mogelijk probeerden te weren.⁶⁸

Sinds de recente coronapandemie is onderzoek naar ziekte en gezondheid goed vertegenwoordigd binnen de geschiedschrijving. Daarbij leggen historici regelmatig de link met veranderingen binnen de negentiende en twintigste-eeuwse stedelijke context. Maarten Van Wesel bestudeert in dit kader de uitbraak van de Spaanse Griep in 1918 in de opkomende provincie stad Heerlen. Op basis van mortaliteitscijfers van het Centraal Bureau van Statistiek en artikels uit regionale kranten reconstrueert hij zowel de feitelijke overlijdensgevallen als de beeldvorming over het verloop en de ernst van de epidemie.⁶⁹ Beatrice de Graaf gaat vervolgens in haar artikel dieper in op de gevolgen van een epidemie op de stedelijke bevolking. Zij betreft het concept van veerkracht in haar onderzoek naar de negentiende-eeuwse cholera-uitbraken in Utrecht. Vier capaciteiten waren inherent verbonden met een veerkrachtig crisismanagement, namelijk zin- en betekenisgeving, sociale coördinatie en coöperatie, strategisch beleid en structuur, en het lerend vermogen. De Graafs onderzoek naar veerkracht in Utrecht geeft een geschakeerd beeld weer. Het conservatieve Utrechtse bestuur handelde reactief, maar besteedde daarbij niet systematisch aandacht aan voorzorg en risicomanagement. Daarnaast was wetenschappelijk en maatschappelijk engagement meer bepalend binnen een veerkrachtige samenleving dan het beleid dat de centrale overheid voerde.⁷⁰

Naast ziektes en epidemieën zelf staat in recent onderzoek ook de ontwikkeling van de medische cultuur, materiële cultuur en infrastructuur centraal. Hans Waldeck bestudeert bijvoorbeeld de geschiedenis van de ambulance, die zijn oorsprong heeft in de oprichting van de Rotterdamsche Maatschappij voor Sanitair Vervoer. Het bedrijf was initieel opgericht in 1865 door de Duitser Emil Lünig onder de naam Nederlandsche Maatschappij tot Algemeene Dienstverrigting en had een veelheid aan taken zoals stofzuigerij, recherchebureau en sanitair vervoer. Doorheen de jaren zette het bedrijf echter steeds meer in op de laatste taak, waarbij het gestaag ontwikkelde naar wat vandaag bekend staat als de ambulance.⁷¹ Daarnaast onder-

67 Marieke Jaenen, 'Congoles hout in Antwerpen tijdens het Interbellum', *Histori.ANT* 10 (2022) 133-155.

68 Kristof Looockx, "'Antwerpsche bloedzuigers'. Over de rekrutering van zeevaarders en de Antwerpse maritieme arbeidsmarkt in de tweede helft van de negentiende en vroege twintigste eeuw', *Histori.ANT* 10 (2022) 157-180.

69 Maarten Van Wesel, '1918, de Spaanse griep in Heerlen', *De Maasgouw: Tijdschrift voor Limburgse Geschiedenis en Archeologie* 141 (2022) 76-81.

70 Beatrice de Graaf, "'Dat een ieder zich beijvert zijn zwakke krachten in te spannen'. Veerkracht en cholera in de negentiende eeuw', *De Moderne Tijd* 6 (2022) 272-298.

71 Hans Waldeck, "'De kastjes geven gelegenheid tot berging van een fles champagne': de geschiedenis van de Rotterdamsche Maatschappij voor Sanitair Vervoer', *Rotterdams Jaarboekje* (2022) 245-267.

zoekt Lucie Beaufort de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog op het Sint-Joris Gasthuis in Delft. Hierbij focust Beaufort voornamelijk op de rol van de oorlog, bezetting, vervolging en schaarste op het welzijn van patiënten in de psychiatrische instelling in Delft. Aan de hand van gelijkaardig onderzoek naar de Willem Arntsz Hoeve in Den Dolder, waar veel patiënten tijdens de oorlog stierven aan ziekte en ondervoeding, stelt ze de vraag of de uitzonderlijke sterfte tijdens de oorlog in psychiatrische instellingen eerder de uitzondering of de regel was. In haar conclusie duidt Beaufort dat de sterfte in de Willem Arnts Hoeve wel degelijk groter was dan deze in het Sint-Joris Gasthuis. Dit verklaart Beaufort door het verschil in bestuur, het strategische belang en de mate van overbevolking tussen beide instellingen.⁷²

Moderniteit en stedenbouwkunde

Verscheidene artikelen over stedenbouwkunde richtten zich zowel op de ontwikkeling van bestaande architectuur als de totstandkoming en het ontwerpproces van nieuwe stedelijke gebouwen. Wat betreft de laatste categorie hebben historici ruim aandacht voor de architectuurscholen waarbinnen ontwerpers zich begaven. Esther Vink laat in haar artikel zien hoe stiekeme achterkamertjespolitiek ervoor zorgde dat het justitiegebouw in Den Haag tussen 1876 en 1885 volgens de historische neorenaissancistische stijl werd gebouwd. Architect Pierre Cuypers (1827-1921) en regeringsambtenaar Victor de Stuers (1843-1916) wisten hun historische architectuurambities in het gebouw te verwezenlijken door architect Cornelis Hendrik Peters (1847-1932) als ontwerper naar voren te schuiven, terwijl zij in het geheim de ideeën leverden.⁷³

Het gebouw voor het Departement van Koloniën, dat tussen 1859 en 1861 werd gerealiseerd nabij het Binnenhof, kende weer een heel andere architectuurstroming. Rijksbouwmeester Willem Nicolaas Rose (1801-1877) gaf als ontwerper van het gebouw vooral prioriteit aan moderne luchtverversing via heteluchtverwarming en mechanische ventilatie. In haar artikel beschrijft Natasja Hogen uitgebreid de werking van deze klimaatinstallaties en hun integratie in het departementsgebouw, maar ook de ontvangst en het resultaat. Dat viel tegen: ze werkten niet naar behoren en werden verwijderd. Toch waren ze belangrijk voor de ontwikkeling van klimaatinstallaties, die aan het eind van de negentiende eeuw in openbare gebouwen steeds gebruikelijker werden.⁷⁴

Naast het bestuderen van dominante architectuurstromingen, benadrukken Anne Schram en Kees Doevendans het belang van onderzoek naar minder bekende architectuur. Zij onderzoeken daarom het leven en werk van de vergeten Amsterdamse architect Arnoldus Ulricus Ingwersen (1882-1959). In de eerste helft van de twintigste eeuw begaf hij zich tussen dominante architectuurstromingen zoals de Amsterdamse School en het Nieuwe Bouwen. Zijn orthodoxe protestantse opvattingen kon hij echter niet verenigen met die van zijn modernistische geloofsgenoten. De vele woningen, scholen, tehuizen en kerken die hij vanaf 1911 tot het midden van de jaren dertig bouwde, kennen daarom een geheel eigen stijl. Volgens Schram en Doevendans is deze uit beeld geraakte architectuur toe aan een herwaardering.⁷⁵ Ook het werk van de Nederlandse architect Jan Verhoeven (1926-1994) is ondergesneeuwd onder de grote namen van

72 Lucie Beaufort, 'Het Sint-Joris Gasthuis in Delft, bevoorrecht?', *Historisch Jaarboek Delft* (2022) 101-117.

73 Esther Vink, "Ik zal u/ons helpen met Justitie": Het verholde ontwerpproces van het Justitiegebouw., *Bulletin KNOB* 121:4 (2022) 76-89.

74 Natasja Hogen, "Een schitterend fiasco": Willem Nicolaas Roses innovatieve klimaatontwerp voor het Departement van Koloniën, *Bulletin KNOB* 121:4 (2022) 64-75.

75 Anne Schram en Kees Doevendans, 'Eigentijds maar niet modern: De architectuur van Arnold Ingwersen', *Bulletin KNOB* 121:1 (2022) 1-20.

zijn generatie. Toch is zijn werk volgens Guiomar Martin Dominguez het bestuderen waard. Met zijn belangstelling voor geometrie leverde hij een wezenlijke bijdrage aan de opkomst van het Nederlandse structuralisme. Door twee basisscholen te belichten in Rozendaal en Cuijk, die Verhoeven in de jaren zeventig ontwierp, laat Martin Dominguez zien hoe de architect van de toepassing van geometrie de architectuur dicht bij haar gebruikers wist te brengen.⁷⁶

Erik Tigelaar en Aart Struijk onderzoeken respectievelijk het Utrechtse Park en de Delftse Groenmolen van ontwerp tot teloorgang. Het Park was een buitenhuis met grote tuin en twee tuinderijen, aangelegd in het midden van de zeventiende eeuw buiten de Utrechtse binnenstad. In de ruim twee eeuwen daarna genoten verschillende eigenaren en huurders van het buitenleven en pasten het Park aan naar hun wensen. In 1873 kwam hier een einde aan toen eigenaresse Wijnanda Legué het perceel schonk aan de gemeente als bouwgrond voor woonhuizen.⁷⁷ Struijk laat zien dat ook de Groenmolen het uiteindelijk niet redde in de overgang van de stedelijke omgeving naar de moderne tijd. De zestiende-eeuwse houten standermolen was in 1733 verbouwd tot een stenen stellingmolen en deed door de eeuwen heen dienst als moutmolen, korenmolen en oliemolen in dienst van zowel arme eigenaren als de rijkste inwoner van Delft. Maar terwijl Nederlanders aan het begin van de twintigste eeuw windmolens als cultureel erfgoed gingen conserveren, moest de Groenmolen in 1926 wijken voor een tramlijn.⁷⁸

Jo Berden en Diederik Schönau reconstrueren het verloop van een klein stukje architectuur: de gebrandschilderde ramen uit het Nijmeegse stadhuis die tezamen de geschiedenis van de stad uitbeelden. Deze waren in de jaren veertig van de twintigste eeuw een geschenk van de burgerij aan het stadsbestuur, maar door beschadigingen tijdens de oorlog en de sloop van het stadhuis in 1978 staan de overgebleven gerestaureerde ramen tegenwoordig opgesteld binnenin het huidige stadhuis. De auteurs belichten het initiatief, de thematiek op de zestig vensters, de Nijmeegse kunstenaar Joan Collette (1889-1958) die ze vervaardigde en hun uiteindelijke lot.⁷⁹ Daarentegen bespreekt Mart Franken in zijn artikel over de Kloosterkazerne in Breda alleen de laatste architecturale fase van het pand, namelijk de herbouw tot casino tussen 1998 en 2003. Bij deze verbouwing kwamen verschillende erfgoedwaarden, die de beleving van monumenten betreffen, en restauratietheorieën, die de omgang met monumenten aangaan, met elkaar in conflict. Franken analyseert alle betrokken partijen en concludeert dat zij hun botsende erfgoedwaarden en restauratietheorieën uiteindelijk konden verzoenen.⁸⁰

Verschillende bijdragen richten zich op (im)materieel stedelijk erfgoed en ook de herinnering hieraan. Joris Colla e.a. beschrijven de insteek en uitkomsten van het onderzoeksproject *Hemelsbreed. Divers religieus erfgoed in Vlaanderen*, uitgevoerd door KADOC-KU Leuven en het museum voor religieuze cultuur PARCUM in 2019-2020. Doel hiervan was om het religieuze erfgoed buiten de constructies gerelateerd aan het rooms-katholicisme in kaart te brengen. Het gaat hier voornamelijk om anglicaans, oosters-orthodox, islamitisch, joods en protestants religieus erfgoed. Hiernaast beoogde het project om beleidsmakers en het bredere publiek bewust te maken van dit erfgoed en om dynamische en open samenwerkingsnetwer-

76 Guiomar Martin Dominguez, 'From Individual to Community: The Grid as a Mediating Tool in Jan Verhoeven's School Buildings', *Architectural Histories* 10 (2022) 1-25.

77 Erik Tigelaar, 'Het Park, van buitenplaats tot bouwterrein', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2022) 56-77.

78 Aart Struijk, 'De Groenmolen in de Kethelstraat', *Jaarboek Delfia Batavorum* 31 (2022) 49-62.

79 Jo Berden en Diederik Schönau, 'De gebrandschilderde ramen van Joan Collette in het Nijmeegse stadhuis', *Jaarboek Nijmegen* 69 (2022) 87-115.

80 Mart Franken, 'Van witte non tot black jack: een verzoening van botsende erfgoedwaarden en restauratietheorieën', *Jaarboek De Oranjeboom* 75 (2022) 143-159.

ken op touw te zetten met erfgoedorganisaties en de religieuze gemeenschappen zelf. Voor stadshistorici in het bijzonder is interessant hoe deze gemeenschappen zijn betrokken bij het project en de uitkomst dat er naast de bekende secularisatie de afgelopen decennia ook veel nieuw, niet-rooms-katholiek (im)materieel erfgoed is bijgekomen in Vlaanderen.⁸¹

Vanuit een kleinschaliger, maar ook meer sociaal architectuurhistorisch perspectief bespreekt Wijnand Galema een flatgebouw speciaal voor alleenstaande vrouwen in Amsterdam. Als onderdeel van de naoorlogse wederopbouw bood dit moderne appartementencomplex een 'eigen domein voor de zelfstandige vrouw.'⁸² Vincent Baptist verlegt de aandacht naar de Zandstraatbuurt in Rotterdam. Deze ruige, rosse buurt in de havenstad werd in het kader van modernisering gesloopt om plaats te maken voor een boulevard en nieuw stadhuis. Baptist analyseert hoe na de sanering journalisten een nostalgisch rooskleurig beeld van de buurt creëerden, maar laat met een gecombineerde kwalitatieve en kwantitatieve analyse van kranten ook zien dat hiernaast het beeld van de onhygiënische, onveilige en onderontwikkelde rosse buurt bleef bestaan. Zodoende levert Baptist een mooie bijdrage aan het historiseren van generificatie en stadsvernieuwing en de beeldvorming hierover.⁸³

Paula van der Heiden en Hein Hundert rapporteren ten slotte over het bouwhistorisch onderzoek waaraan de Ridderzaal in Den Haag recent onderworpen is.⁸⁴ Waarschijnlijk opgetrokken aan het eind van de dertiende eeuw, onderging deze grote monumentale zaal in de loop der tijd meerdere restauraties en cosmetische ingrepen. De vormgeving en ouderdom van de torens aan weerszijde van de voorgevel zijn in het verleden met name bevestigd. Na onder andere dendrochronologisch onderzoek komen de auteurs tot de conclusie dat de twee torens zeer waarschijnlijk gelijktijdig met de zaal gebouwd zijn, waarmee zij de jaren voortslepende discussie beslechten.

Naast studies over individuele gebouwen is de geschiedenis van infrastructuur minstens zo relevant. Na de opheffing van de vestingstatus in 1874 sloeg Nijmegen ruimtelijk haar vleugels uit met de aanleg van nieuwe infrastructuur, waarbij nieuwe soorten energie werden ingevoegd in het stedelijk weefsel. Ingenieur Herman Lohr was tussen 1907 en 1915 verantwoordelijk voor de bouw van een nieuwe energiecentrale en de vervanging van paarden- en stoomtrams door elektrische trams. Hoewel veel van zijn erfgoed niet meer bestaat, toont Elisabeth van Blankenstein aan hoe Lohr door deze gemeentelijke infrastructuren, en het onderzoek dat hij daarvoor deed, reflecteerde op de toekomst van de stad.⁸⁵

Moderne stedelijk ruimte

In het onderzoek naar de stedelijke ruimte in de nieuwste tijd ligt de nadruk op ongelijkheid. Mayra Murkens en Thijs van Vugt maakten gebruik van morbiditeitscijfers om de sociale verschillen tussen slachtoffers van de cholera-epidemie van 1866 in Maastricht te onderzoeken. Door weerstand, herstel en sterfte te vergelijken, proberen ze te bepalen of sociale status

81 Joris Colla e.a., 'Heritage Care and Valorization in a Changing Religious Landscape. The Project "Hemelsbreed. Diverse Religious Heritage in Flanders"', *Trajecta. Religion, Culture and Society in the Low Countries* 31 (2022) 456-486.

82 Wijnand Galema, 'Een eigen domein voor de zelfstandige vrouw. Woongebouw de Klokkenhof aan het Surinameplein', *Amstelodamum* 109 (2022) 212-233.

83 Vincent Baptist, 'Nostalgia for Urban Vices: Cultural Reminiscences of a Demolished Port City Pleasure Neighborhood', *Journal of Urban History* 48 (2022) 1304-1323.

84 Paula van der Heiden en Hein Hundertmark, 'Een forse gevel tussen twee slanke torens gevat'. Het oorspronkelijke ontwerp van de westfaçade van de Grote Zaal', *Bulletin KNOB* 4 (2022) 20-32.

85 Elisabeth van Blankenstein, 'De Nijmeegse jaren van ir. Herman Lohr (1907-1915)', *Jaarboek Numaga* 69 (2022) 40-63.

dan wel de stedelijke omgeving (bepaald door woonplek) een doorslaggevende factor was. Er waren weinig sociale verschillen inzake weerstand of herstel. Wel sloeg de ziekte vooral toe bij mensen die wonen of werkten in de buurt van het kanaal Luik-Maastricht. De besmettingskans werd dus in de eerste plaats door de woonplaats bepaald en slechts indirect door sociaaleconomische status.⁸⁶

Marion Pluskota, Roos van Oosten, Suzanne Tegelaar en Marije van der Windt hebben op basis van criminele bronnen de geografische spreiding van mannen en vrouwen op de straten van Leiden en Amsterdam tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw bestudeerd. Hun onderzoek bevestigt bestaande inzichten: hoewel zowel mannen als vrouwen erg mobiel bleken, waren vrouwen vaker aanwezig rondom hun huis. De genderverschillen in afstand tot woonbuurt werden bovendien uitvergroot wanneer de nacht viel. Een kwalitatieve analyse wijst uit dat de aard van de misdrijven eveneens sterk gegenderd was. Vrouwen werden vaker veroordeeld voor overtredingen gerelateerd aan huishoudelijke taken, terwijl mannen in de eerste plaats voor dronkenschap gevat werden.⁸⁷

Naast sociaaleconomische thema's en genderongelijkheid is er eveneens aandacht voor recente initiatieven om ongelijkheid aan te pakken. Chantal Kesteloot kaart het debat over de dekolonisatie van de publieke ruimte aan, met focus op de stad Brussel en zijn deelgemeenten. (Stedelijke) elites wilden middels de publieke ruimte hun burgerlijke identiteit uitstralen. Tijdens het interbellum waren zowel de Eerste Wereldoorlog als de kolonisatie in Afrika deel van de nieuwe identiteit die België zich toen wilde aanmeten, wat zich vertaalde in onder meer straatnamen en standbeelden. Kesteloot bespreekt vervolgens verschillende hedendaagse militaire en institutionele initiatieven om de stad te dekoloniseren en bijgevolg inclusiever te maken.⁸⁸

Een tweede thema dat naar voor komt is de ervaring van de veranderende stedelijke ruimte in de moderne periode. Jenna The onderzocht aan de hand van lezersbrieven aan kranten de emotionele en zintuiglijke belevingswereld van voetgangers, fietsers en automobilisten in Amsterdam tussen 1880 en 1935, een periode waarin het verkeer sterk intensifieerde. De opkomst van de fiets en de auto veroorzaakte nieuwe zintuiglijke (horen, ruiken) en emotionele (angst, woede) prikkels, maar deze werden anders ervaren door verschillende groepen van weggebruikers. Tegen het einde van de bestudeerde periode ontwikkelden deze groepen nieuwe zintuiglijke en emotionele competenties om met de voortdurend wijzigende en versnellende verkeerssituatie om te gaan.⁸⁹

Cultuur na 1750

Op cultureel vlak is het onderzoek naar de negentiende- en twintigste-eeuwse ontwikkelingen zeer divers. Historici gaan veelal op zoek naar de geschiedenis van culturele gebouwen, monumenten en praktijken via mondelinge en geschreven bronnen. Ingrid Jacobs onderzocht bijvoorbeeld het culturele erfgoed in de noordelijkste wijk van de stad Arnhem. De wijk Schaarsbergen kent immers een grote diversiteit aan cultureel erfgoed dat vandaag voor een

86 Mayra Murkens en Thijs van Vugt, 'Een toplocatie aan het water? Een ruimtelijke analyse van sociaaleconomische status en woonplaats op de verspreiding van en sterfte door cholera in Maastricht tijdens het epidemiejaar 1866', *SHCL Jaarboek* (2022) 58-89.

87 Marion Pluskota, Roos van Oosten, Suzanne Tegelaar en Marije van der Windt, 'Gender and the Geography of Crime in Nineteenth-Century Leiden and Amsterdam', *Crime, History & Societies* 26: 2 (2022) 5-23.

88 Chantal Kesteloot, 'Décoloniser l'espace public?', *Journal of Belgian History* 52: 4 (2022) 125-138.

89 Jenna The, "Razende verkeersmonsters". Strijd om de straat: zintuiglijke en emotionele onderhandelingen in lezersbrieven omtrent fietsers en automobilisten in Amsterdam, 1880-1935, *De Moderne Tijd. De Lage Landen, 1780-1940* 6 (2022) 1-26.

deel herbestemd en behouden wordt, waaronder boomhutten, hangwoningen en een getransformeerd kapelletje.⁹⁰

Koen Kleijn bestudeert aan de hand van een ooggetuigenverslag de achttiende-eeuwse brand in de Amsterdamse schouwburg. Vier brieven van ondernemer Jacobs Roelofs geschreven in de nasleep van de catastrofe geven een reconstructie van de brand en de paniek, angst en opluchting die Roelofs voelde tijdens de fatale avond van 15 mei 1772. De brieven bevatten echter ook informatie over de schouwburg zelf, die in voorafgaande jaren grondig gerenoveerd werd.⁹¹ Sepe Roose gebruikt dan weer volks- en marktliederen om bij te dragen aan het debat over natievormingsprocessen, waarbij hij de vraag stelt of het lokale niveau ook in de moderne tijd een belangrijke vorm van collectieve identificatie bleef. Aan de hand van verschillende liederenbundels analyseert Roose in hoeverre het lokale of regionale niveau dominant was binnen de volkscultuur van de negentiende en twintigste eeuw. Voornamelijk het lokale niveau was aanwezig in de algemene oriëntatie en de dieperliggende afhankelijkheid van de bredere bevolking, zo concludeert hij.⁹²

Naast aandacht voor groeperingen en gebouwen blijft ook een focus op historische personen een aantrekkelijke benadering op het snijvlak van biografie en stadsgeschiedenis. Arthur van Dijk schreef een biografisch relaas van Willem Pijper tegen de achtergrond van de veranderende Rotterdamse culturele muziekcène aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog.⁹³ Een vergelijkbare biografische methode, waarbij het stedelijke weefsel naar de achtergrond verdwijnt, is te vinden in Wilma van Giersbergens bespreking van het leven van de Rotterdamse kunsthandelaar Johan Vlaanderen Oldenzeel (1833-1896).⁹⁴

Net als in eerdere jaren kwam ook in 2022 een breed scala van verenigingen en sociale bewegingen in de nieuwste tijd aan bod. Het artikel van Stef Ketelaar over een idealistische commune in een kraakpand in Arnhem past in de trend van onderzoek naar sociale bewegingen in kleinere steden. Op basis van interviews biedt hij een inkijk in de woongemeenschap in de vroege jaren zeventig, die bestond uit idealisten die een basisinkomen nastreefden en leden van de ludieke linkse Kabouterbeweging, maar ook uit jonge passanten zonder werk op zoek naar een woonplek.⁹⁵ Rob IJntema schijnt een ander licht op deze periode door niet naar proteststudenten maar het Utrechts Studenten Koor en Orkest te kijken. Een nieuwe generatie studenten, van wie de ouders vaak niet hadden gestudeerd, wilden zich binnen de muziekvereniging afzetten tegen de meer elitaire corpscultuur. Gaandeweg kwam er binnen het studentenkoor ook ruimte voor democratisering, en voor dans en popmuziek. Studenten van minder hoge komaf eigende zich echter ook klassieke muziek toe als cultureel kapitaal tegenover de heersende corporale verenigingscultuur gedomineerd door mensen met een hogere sociaaleconomische achtergrond.⁹⁶

90 Ingrid D. Jacobs, 'Waarom Schaarsbergen geen natuurbad kreeg, maar wel hedendaagse follies', *Arnhem's Historisch Tijdschrift* 42 (2022) 36-40.

91 Koen Kleijn, 'Wij moeten verbranden! Jacob Roelofs maakt de brand in de schouwburg mee', *Amstelodamum* 1 (2022) 27-40.

92 Sepe Roose, 'Kom en luistert naar ons lied, wat er bij Dixmude is geschied: lokale en regionale afhankelijkheid in het West-Vlaamse volkslied (19de-20ste eeuw)', *Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 159 (2022) 327-359.

93 Arthur van Dijk, 'Willem Pijper: een modernist in Rotterdam', *Rotterdams Jaarboekje* 120 (2022), 114-145.

94 Wilma van Giersbergen, 'Johan Vlaanderen Oldenzeel: een toonaangevend kunsthandelaar', *Rotterdams Jaarboekje* 120 (2022) 146-173.

95 Stef Ketelaar, 'Een erg ludiek volkje. De Eerste Arnhemse Commune aan de Spijkerlaan', *Arnhem's Historisch Tijdschrift* 42:4 (2022) 215-225.

96 Robin IJntema, 'Het hek van de dam. Het Utrechts Studenten Koor en Orkest in de jaren zestig', *Leidschrift* 37:3 (2022) 113-129.

Een belangrijk stadshistorisch aspect, namelijk diversiteit wordt aangekaart in een omvangrijk artikel van Jonatan de Lemos Agra over de geschiedenis van de LGBTQI-gemeenschap in Brussel in relatie tot stedelijke film- en bioscoopcultuur. Deze gemeenschap organiseerde zich tussen 1970 en 2000 en heeft zich zichtbaar gemaakt door middel van filmvertoningen en -festivals. De studie beschrijft de verschillende locaties en organisaties die bijdroegen aan die zichtbaarheid en benadrukt de uitdagingen waarmee deze gemeenschap te maken kreeg, zoals taalbarrières en discriminatie. Tegelijkertijd wordt duidelijk hoezeer de LGBTQI-gemeenschap heeft bijgedragen aan sociaalculturele diversiteit in de stad.⁹⁷

In een bijdrage met een originele taalkundige inslag kijkt Nicoline van der Sijs naar het verschil in dialect binnen Amsterdam. Waar vóór 1900 nog verschillende wijkgebonden dialecten binnen de stad (zoals tussen het Jordanees en het Katttenburgs) kunnen worden onderscheiden, zijn deze door toegenomen mobiliteit binnen de stad verdwenen in de loop van de twintigste eeuw. Daarmee werd taalvariatie dus minder aan stedelijke ruimte en meer aan sociale klasse verbonden.⁹⁸

Met zijn lens gericht op een casus een eeuw eerder analyseert Jeffrey Tyssens een incident waarbij een jezuïet met geweld probeerde het sterfbed van een Brusselse hoogleraar en vrijmetselaar te bereiken om hem te overtuigen van een religieuze begrafenis. Het voorval resoneerde in de internationale pers, maar voor stadshistorici is vooral interessant omdat Tyssens laat zien hoe vanaf het midden van de negentiende eeuw op stedelijk niveau de vorming van een seculiere begrafenis cultuur gepaard ging met veel conflict en afhing van de houding van lokale elites en ordehandhavers.⁹⁹ Daarentegen kijkt Antoine Jacobs juist naar de opkomst van de Franciscus Xaveriusvereniging in Sittard, een door Belgische jezuïeten opgericht broederschap, als onderdeel van een katholiek offensief tegen de schaduwkanten van de industriële revolutie. De inzet bestond eruit de fabrieksarbeiders vromer te maken. Jacobs verklaart het succes van deze vereniging in het niet geïndustrialiseerde Sittard door een goed lokaal bestuur dat ook fanfares en toneel organiseerde rondom een populair verenigingsgebouw.¹⁰⁰

Tot slot verzamelt Hilde Greefs op thematische wijze de krachtlijnen en trends binnen het historische onderzoek aan universiteiten over de stad Antwerpen. Volgens Greefs lag de focus in het afgelopen decennium voornamelijk op de periode tijdens en na de Antwerpse Gouden Eeuw op migratie, mobiliteit, diversiteit en het gebruik van de stedelijke ruimte. Tot slot nam ook het economische leven en de materiële cultuur een plaats in binnen het universitaire onderzoek naar de geschiedenis van de Scheldestad.¹⁰¹

97 Jonatan de Lemos Agra, 'Face à l'écran: l'histoire de la visibilisation LGBTQI bruxelloise à partir de la structuration de ses espaces de projection, discussion et échange cinématographiques (années 1970 aux années 2000)', *Cahiers Bruxellois* 53 (2022) 79-161.

98 Nicoline van der Sijs, 'Dialectverschillen binnen Amsterdam', *Amstelodamum* 109 (2022) 41-51.

99 Jeffrey Tyssens, 'Le jésuite et le franc-maçon: mort laïque et prosélytisme clerical à Bruxelles dans les années 1870', *Cahiers Bruxellois* 53 (2022) 49-77.

100 Antoine Jacobs, 'De Franciscus Xaveriusvereniging in Sittard en omstreken (1868-1900)', *Sociaal Historisch Centrum voor Limburg Jaarboek* 67 (2022) 90-121.

101 Hilde Greefs, 't Stad in de kijker. Tien jaar historisch onderzoek over Antwerpen aan de universiteiten: enkele krachtlijnen en trends', *Histori.ANT Jaarboek voor Antwerpse geschiedenis* 10 (2022) 19-41.

Conclusie

Concluderend kunnen we proberen enkele algemene trends uit dit brede scala van publicaties te ontwaren. Ten eerste is duidelijk dat de diversiteit aan onderwerpen binnen de stadsgeschiedenis onverminderd blijft – en dat deze diversiteit als onproblematisch wordt beschouwd. Onderzoeken naar de vroegmoderne tijd en late middeleeuwen hanteren vergelijkbare thema's, met aandacht voor zaken als de verbindingen tussen stedelijke ruimte, politiek, lokale groepen en instituties, soms gepositioneerd tegenover centralisering en overkoepelend gezag. Hierbij passen historici veelal een combinatie toe van conventionele onderzoeksmethoden (kwantitatief, kwalitatief en comparatief onderzoek, met nadruk op archiefmateriaal). Daarbij is wel steeds meer aandacht voor het vergelijken van regels en normen met de praktijk. Voor steden na 1800 is er, vergelijkbaar met voorgaande jaren, een sterker theoretisch sociologisch-geografisch kader te bespeuren, met name bij onderzoek naar klasse-ongelijkheid. Ten tweede bevat het stadshistorisch onderzoek, en specifiek voor de periode na 1750, talrijke micro- en single case studies, hoewel er af en toe ook meer overkoepelende benaderingen worden toegepast. Slechts de *spatial turn* en de nadruk op de invloed van ruimtelijkheid en materialiteit zijn duidelijke gemeenschappelijke kenmerken en kunnen daarmee meer en meer als een kernmethode binnen de stadsgeschiedenis worden beschouwd. Opvallend is dat er relatief weinig bijdragen zijn waarin *digital humanities* of nieuwe digitale methoden een hoofdrol spelen. Hetzelfde geldt voor meer meta- en theoretische analyses. De toekomst zal uitwijzen hoe deze laatste tendensen zich verder ontwikkelen, en welke weerslag trends in financiering van onderzoeksprojecten, waarin *digital humanities* en maatschappelijke impact belangrijk worden geacht, stadshistorische publicaties zullen beïnvloeden.

Over het nut en nadeel van stadsgeschiedenis

Een interview met Marc Boone en Maarten Prak

Op een zomerse middag, op 15 juni 2023, spreken we Marc Boone en Maarten Prak in Antwerpen. Marc en Maarten kennen elkaar al lang – sinds zij gezamenlijk in de jaren tachtig van de vorige eeuw deel uitmaakten van de redactie van *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* – en publiceerden samen over stedelijke tradities van opstandigheid in de premoderne Nederlanden.¹ Ze hebben beiden internationaal hun sporen verdiend in het historisch onderzoek naar de stad in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Recentelijk gingen Marc en Maarten na een lange staat van dienst met emeritaat. Dit bijna gelijktijdige pensioen vormde de aanleiding voor dit gesprek, dat vooral gaat over hun verhouding tot stadsgeschiedenis en hun kijk op het onderzoeksveld.

Laten we bij het begin beginnen. Hoe zijn jullie eigenlijk op het gezamenlijke pad van de stadsgeschiedenis gekomen?

MB: Voor mij was stadsgeschiedenis een vrij evidente keuze door de intellectuele hoek en onderzoekstraditie waarin ik als student terechtgekomen was. Het lag voor de hand om over de middeleeuwen te werken en over de stad Gent. Ik kwam toen vervolgens als Vlaming en mediëvist in de redactie van *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*. Dat was toen een vernieuwend tijdschrift.

MP: Ja, ik werd er kort daarna bij gevraagd als knecht. Als postdoc zou ik wel tijd hebben om redactiesecretaris te zijn. Dat was erg leuk, want we voerden binnen de redactie heel levendige debatten over het vakgebied.

MB: Jij was wel al klaar met je proefschrift. Ik ben pas in 1987 gepromoveerd. Veel later hebben we ook nog samen in de redactie van *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* gezeten.

MP: Ik had toen nog niets met stadsgeschiedenis. Het raakpunt dat Marc en ik hadden, was dat we beiden geïnteresseerd waren in de sociale geschiedenis van de politiek en de politieke dimensie van het sociale. Hij schreef over de werking van het Gentse middeleeuwse stadsbestuur en ik had een boek geschreven over de achttiende-eeuwse bestuurlijke elite van Leiden. Achteraf kun je zeggen dat dat een nieuwe invalshoek was. Eerder werd het onderwerp toch vooral gezien vanuit klassen en standen, en de arbeidersbeweging. Wij waren geïnteresseerd in de politieke actoren, hun achtergronden en handelen. Op dat vlak vonden we elkaar.

Ik moet echter meteen benadrukken dat Marc de echte stadshistoricus was. Ik hield mij wel bezig met allerlei stadshistorische onderwerpen, maar ik zag mijzelf nooit als stadshistoricus – tot pakweg een jaar of tien geleden. Toen begon ik de stadsgeschiedenis te beschouwen als een gemeenschap waarmee ik me identificeer, waarbij ik hoor. Aanvankelijk zag ik mijzelf veel

¹ M. Boone en M. Prak, 'Rulers, patricians and burghers. The great and little traditions of urban revolt in the Low Countries', in: K. Davids en J. Lucassen (red.), *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge 1995) 99-134.

sterker als sociaal historicus. Later ging ik samenwerken met Jan Luiten van Zanden en kwam ik ook in de wereld van de economische geschiedenis terecht.

MB: We waren beiden ook betrokken bij onderzoek naar burgerschap, waarover Maarten uiteindelijk een boek, *Citizens without nations*, heeft geschreven.² Dat was een problematiek die in de Vlaamse middeleeuwse steden speelde, maar ook in die van de Republiek. Wie waren burgers? Welke rechten gaf burgerschap?

MP: Wat ook een rol speelde, is dat het stadshistorisch onderzoek in Nederland veel minder geworteld is, zeker institutioneel. In Vlaanderen daarentegen heeft bijna iedere universiteit een stadshistorisch centrum. Herman Diederiks en later Pim Kooij speelden als Nederlanders internationaal wel een belangrijke rol in de stadsgeschiedenis. Diederiks nodigde mij bijvoorbeeld uit voor een workshop in Leiden, waaruit mijn eerste internationale publicatie voortkwam in een bundel in de reeks *Städteforschung* van het Institut für vergleichende Städtegeschichte in Münster.³ Het was echter niet mijn habitat. Het was dus toeval dat ik op het pad van de stadsgeschiedenis kwam, terwijl het bij Marc voorbestemd was.

MB: In België waren er inderdaad sterkere tradities in het voetspoor van Henri Pirenne. Institutioneel waren de colloquia van het Gemeentekrediet van België heel belangrijk. De bank die het stadshistorisch onderzoek sponsorde, bestaat nu niet meer, maar deze bijeenkomsten waren vroeger de plaats waar je alle relevante Belgische onderzoekers ontmoette. Daarna rolde ik in internationale organisaties, zoals de Commission internationale d'histoire des villes, maar vooral de European Association for Urban History. Toen ik aan de conferentie in Boedapest (1996) deelnam, werd ik gevraagd om namens België in het bestuur te zetelen. Dat deed ik totdat ik de conferentie in Gent in 2010 organiseerde. Dat waren groepen waarvan ik deel uitmaakte.

Bovendien heb ik vanaf 1999 vanuit Gent de door de federale overheid gefinancierde Interuniversitaire Attractiepolen-projecten (1992-2017) geleid. Deze projecten waren van groot belang voor het stadshistorisch onderzoek, dat wel sprak tot de verbeelding van politici. Hiermee konden we met verschillende universiteiten en andere instellingen een onderzoekszwaartepunt creëren. Het verklaart ook het bestaan van verschillende centra voor stadsgeschiedenis en de Brepols-reeks *Studies in European Urban History*. Daarvoor was het mecenaat van de Gemeentekrediet tot 1996 onmisbaar voor het onderzoek naar de stad. Een erfenis daarvan is de Pro Civitate Prijs voor dissertaties op het gebied van de stads- of lokale geschiedenis, die nu uitgereikt wordt door de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten.

MP: In Nederland ontbraken dergelijke structuren en belangstelling.

2 M. Prak, *Citizens without nations. Urban citizenship in Europe and the world, c.1000-1789* (Cambridge 2018).

3 M. Prak e.a., 'State and status in the eighteenth century. Three cities in Holland: Hoorn, Gouda and Leiden', in: H. Schilling en H. Diederiks (red.), *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland. Studien zur Sozialgeschichte des europäischen Bürgertums im Mittelalter und in der Neuzeit* (Keulen 1985) 183-194.

Terug naar jullie eigen carrière. Gouden eeuwen, waarin steden een prominente rol hadden, hebben centraal gestaan in jullie loopbaan. Biedt de stad voor jullie een specifieke toegang tot het verleden?

MP: Dat kun je wel zeggen. Mijn boek over de Gouden Eeuw gaat uit van de gedachte dat je de Republiek niet moet zien als land maar als een verzameling steden. Dat is ook een rode draad in mijn werk: dat we als historici minder moeten denken in termen van landen, en meer in kleinere eenheden: regio's, steden. De stelling van mijn boek is dat het succes van de zeventiende-eeuwse Republiek verklaard wordt door de politieke ruimte die steden kregen of zich toe-eigenden. De staat was relatief onbelangrijk. Anders dan elders in Europa drukten steden een stempel op wat de staat deed. Het stedelijk perspectief keert sinds mijn proefschrift steeds weer terug in mijn werk.

MB: In Vlaanderen hebben wij Henri Pirenne tot wiens werk wij ons als mediëvisten moeten verhouden. Hij heeft een enorme invloed gehad op het onderzoeksveld. Jan Dhondt was de eerste die kritiek formuleerde – overigens niet op de internationaal bekende Pirenne-thesis of zijn werk *Mahomet et Charlemagne* – op de kern van Pirenne's werk over stedelijke instellingen en de werking daarvan.⁴ Van mijn goede vriend en collega Martha Howell weet ik dat *Medieval cities* (1925) nog steeds een standaardwerk is dat studenten in de Verenigde Staten lezen.

MP: Dat boek zie je in voetnoten voortdurend terugkomen. Al ons werk lijkt zo wel eens voor niets te zijn!

De stad is een constante gebleven in jullie onderzoek. Maar is jullie kijk op die stad in de loop der tijd veranderd?

MP: Onder invloed van contacten met collega's, zoals Marc, maar met name ook Heinz Schilling, heb ik wel zicht gekregen op de Duitse historiografie, die vanuit de stad naar de staat keek. Voor het Duitse Rijk ligt dat ook wel voor de hand, maar hun werk had ook een sterke institutionele inslag, terwijl ik juist uit een traditie kwam waar het niet om instituties draaide maar om klassen en standen. Ik studeerde bij een trotskistisch historicus, Theo van Tijn, voor wie de klassenstrijd alles was, en ik was ook actief in de linkse studentenbeweging. Om dezelfde reden als hij schreef ik een stadshistorisch proefschrift, namelijk omdat het een heel geschikte context is om voor zo'n type boek onderzoek te doen. Je vindt relatief snel je weg in een stadsarchief, en begrijpt hoe het ongeveer in elkaar zit. In het Nationale Archief word je al snel overdonderd door de hoeveelheid en complexiteit. De stad geeft een context voor onderzoek dat met een zekere breedte is opgezet, maar tegelijkertijd uitvoerbaar blijft. Grote steden als vroegmodern Amsterdam en Antwerpen worden om die reden vaak vermeden.

MB: Inderdaad, het onderzoek raakt dan ook snel versnipperd. Het grote voordeel van steden waarvoor onderzoek nog net behapbaar is, zoals middeleeuws Gent en Brugge, waarvan ook veel materiaal verloren is gegaan, is dat je nog veel deelaspecten op elkaar kunt betrekken en een meer holistische kijk kunt hebben. Je kunt verbanden zoeken tussen verschillende verschijnselen, dat maakt geschiedenis interessant. Voor een stad is dat gemakkelijker dan voor een staat.

4. J. Dhondt, 'Henri Pirenne: historien des institutions urbaines', *Annali della Fondazione italiana per la storia amministrativa* 3 (1966) 81-129.

MP: Iedere historicus vindt dat zijn periode het juiste volume aan bronnen heeft. Voor laatmiddeleeuws Italië en Vlaanderen en de vroegmoderne tijd geldt dat er genoeg is om iets nieuws te zeggen. Voor de Griekse oudheid geldt bijvoorbeeld dat je alle schriftelijke bronnen in een mensenleven zou kunnen lezen, dus dan draai je alsmear op intelligente wijze om een heel beperkt corpus. Het blijft een puzzel waarbij je maar heel weinig stukjes hebt. Aan de andere kant geldt voor de twintigste eeuw dat er zeer specialistische proefschriften verschijnen – over hele specifieke vragen en over hele korte perioden. De stadsgeschiedenis in onze periode is erg aantrekkelijk, omdat het nog wel mogelijk is om, zoals Marc stelt, verbanden te leggen tussen allerlei deelaspecten. **MB:** Het is geen onderzoek op de vierkante millimeter. Niet dat dat laatste geen goed werk is, maar je krijgt niet noodzakelijkerwijs een breder beeld van. Overigens is dat met stadsgeschiedenis ook niet automatisch het geval, maar de kans lijkt iets groter. Bovendien biedt de stadsgeschiedenis veel ruimte voor vergelijkend onderzoek.

Welke vernieuwingen zien jullie in het vakgebied in de toekomst plaatsvinden? Waar zouden jonge stadshistorici zich op moeten richten?

MB: Voor de middeleeuwen geldt dat het meeste bronmateriaal wel bekend is. Soms wordt er nog eens iets nieuws ontdekt, zoals kopieën van verloren gegane Doornikse archieven over de pestperiode in de Gentse universiteitsbibliotheek.⁵ Ik denk echter dat nieuwe inzichten uit bijvoorbeeld de archeologie belangrijker zullen zijn. Gelukkig zijn de schotten tussen archeologie en geschiedenis aan het verdwijnen.

MP: Voor de negentiende en twintigste eeuw zie ik een opkomst van belangstelling voor de ecologie van de stad. Op dit vlak gaan we meer horen. Wat verder in opkomst is in Nederland en ook wel in Vlaanderen is de weerslag van het koloniale verleden in die stedelijke context. Waar zie je dat wel en waar niet? Op dit moment zijn dat natuurlijk de sporen van slavernij. Het lastige van deze thema's is dat ze sterk gedreven zijn door de actualiteit. Het is mij niet altijd duidelijk welke interessante intellectuele problemen hiermee samenhangen. Meer in het algemeen is dit het manco van stadsgeschiedenis: ze heeft niet een uitgesproken intellectuele agenda. In Vlaanderen hebben de stevige beweringen van Pirenne bijvoorbeeld discussie opgeleverd in het verleden. In Nederland bestaat daar geen equivalent van, behalve misschien de vraag in hoeverre het stedelijk karakter van de Republiek bepalend is geweest. Ik denk zelf dat de stadsgeschiedenis een beetje nood heeft aan een soort *Great divergence*-stelling, waar historici dan collectief bovenop duiken. Op stadshistorische conferenties hoor ik altijd interessante dingen, maar dan vraag ik mij af wat het verbindende thema is. Bij conferenties van economische historici gaat het bijna altijd om de vraag over groei of de afwezigheid daarvan. Zij hebben veel meer een gedeelde agenda en spreker daarom directer met elkaar. Mij spreekt dat aan. **MB:** Die holistische benadering van de stadsgeschiedenis is een voordeel en een nadeel. Het kan ook leiden tot een eindeloze versnippering. Toch zie je wel verschuivingen in paradigma's – de fameuze *turns* – waarmee de stadsgeschiedenis meedraait. Dus naast studies over ecologie, zie ik aandacht toenemen voor thema's als stad-platteland, gezondheidsproblematiek, waterhuishouding, enzovoort.

MP: Je ziet ook meer studies over onderwerpen als het geluid in de stad, of emoties in de stad. Moeilijk grijpbare zaken, die wel terugkomen.

⁵ M. Boone en C. Billen, *Bans et édits pour la ville de Tournai en temps de peste (1349-1351). Les transcriptions retrouvées de Frédéric Hennebert* (Brussel 2021).

Maarten Prak (links) en Marc Boone (rechts).

Jullie verwijzen beiden naar ontwikkelingen die van invloed zijn geweest op historiografische tradities, bijvoorbeeld het nationalisme in de negentiende eeuw of de meer recente globalisering. Dat roept de vraag op welke plaats de stad daarin heeft. Staat de Europese stad op zichzelf?

MP: Dat is een vraag die wij ons onder andere stellen in het kader van de *Cambridge urban history of Europe*, waarvan ik de eindredacteur ben. Is er zoiets als de Europese stad? Mijn antwoord is met veel mitsen maren dat er wel degelijk allerlei dimensies zijn die je niet direct buiten Europa vindt, maar ook niet overal binnen Europa. In *Citizens without nations* probeer ik een heel subtiel spel te spelen: aan de ene kant zijn er allerlei overeenkomsten met Aziatische steden, maar aan de andere kant zijn er toch ook belangrijke verschillen. Pirenne en Weber hadden het wel een klein beetje bij het rechte eind, maar ze waren veel te essentialistisch. Mondiale vergelijkingen zijn een belangrijke stap vooruit, want gilden kom je bijvoorbeeld bijna overal tegen, dat was helemaal niet iets uniek Europees. Maar het is gevoelige materie. Met de Europese stad moet je enorm uitkijken, want je moet bij dat essentialisme wegblijven. Tegelijkertijd, er zijn weinig plaatsen ter wereld waar je zulke oude steden tegenkomt als Gent, Utrecht of Rome, waarin je 2000 jaar geschiedenis kunt opgraven, maar deels ook met het blote oog kan waarnemen. De zichtbaarheid van de concrete sporen van die geschiedenis, dat is wel een bijzondere dimensie van de Europese stad.

MB: Ja, comparatieve geschiedenis. Ik heb meegewerkt aan het boek van Peter Clark, *Cities in world history*.⁶ Er zit daar veel haken en ogen aan, maar het was toch een eerste poging om dat soort vragen te formuleren. Je ziet dan veel gelijkenissen, maar ook veel verschillen. De trend is gezet, dat moet tot iets leiden. Het is echter niet het type onderzoek dat je kunt vragen van studenten of promovendi.

6 P. Clark (red.), *The Oxford handbook of cities in world history* (Oxford-New York 2013).

MP: In andere werelddelen werken historici veel minder over de stad, maar je kunt en wilt de rest van de wereld ook niet negeren.

MB: Het is altijd heel moeilijk om internationaal mensen te vinden. Het feit dat je als historicus de vraag stelt naar het verschijnsel stad is al iets zeer Europees of Noord-Amerikaans. De steden in Zuid-Amerika en Afrika conceptualiseer je dan snel vanuit een Europees perspectief. Dat is voor de middeleeuwen eigenlijk niet anders. De steden zijn ook ingeplant in gebieden van Europa die later gekoloniseerd zijn, zoals de Baltische staten, maar ook delen van Zuidwest-Frankrijk en Spanje. Daarna is er alleen sprake van een proces van schaalvergroting.

Heeft het stadshistorisch onderzoek een eigen methode?

MB: Ik denk het niet. We gebruiken de historische methode vanuit een vraagstelling en benaderen bronnen kritisch, of die nu van een centrale overheid of uit de stad afkomstig zijn. Er is wel een zekere interdisciplinariteit, zeker nu de samenwerking met stadsarcheologie sterker wordt.

MP: Stadsgeschiedenis blijft een soort dwarsdoorsnede van het historisch onderzoek. De internationale dimensie van steden komt bijvoorbeeld terug in de sociaal-economische geschiedenis, denk aan handelscontacten en migratie. Maar zeker ook vanwege de instabiliteit in de wereld, denk ik, dat de stad meer als een locatie van internationale politiek kan worden onderzocht. Had bijvoorbeeld vroegmodern Amsterdam een eigen buitenlandse politiek?

MB: Steden in onze periode hadden eigen legers en voerden hun eigen diplomatie. Over stedenbonden is wel geschreven, maar thematisch is dit nog niet echt onderzocht.

De stad, zo stellen jullie, is een dankbaar onderzoeksobject, omdat het behapbaar is. Tegelijkertijd zijn jullie ook betrokken bij het schrijven van syntheses. Hoe kom je tot een succesvolle casusoverstijgende studie?

MB: Ik ben bij verschillende projecten betrokken geweest, bijvoorbeeld het middeleeuwse deel van *Histoire de l'Europe urbaine*.⁷ Dat project kwam eigenlijk voort uit het verzoek van een uitgeverij. Het zijn geen gemakkelijke projecten om van de grond te krijgen, maar gelukkig zijn er wel pogingen. Je kunt dan weer uitdagende hypothesen krijgen, à la Pirenne, waar een volgende generatie dan weer kritiek op kan hebben.

MP: De syntheses die de afgelopen decennia zijn verschenen, hebben zelden een uitgesproken visie. Dat geldt ook voor de komende *Cambridge Urban History of Europe*, want het is een collectief werk. Als ik iets van een stelling lanceerde, dan kwamen daar allerlei bezwaren tegenin van mijn vijf mederedacteuren. Ook de inleidingen van de drie delen worden geen doorlopend verhaal, zoals ik aanvankelijk gewild had, maar eerder historiografische reflecties. Een echte synthese zie ik nog niet zomaar komen en moet hoe dan ook het werk zijn van een individu.

De bedrijfsculturen onder stadshistorici blijken ook heel verschillend te zijn. De collega's van oudheid en de moderne tijd hebben hun eigen specifieke thema's en benaderingen. Met name in de moderne stadsgeschiedenis klinkt toch meer een postmodernistisch geluid door, terwijl de oudheidkundigen door de eigenaardigheden van hun bronnen meer samenwerken met andere vakgebieden en andere discussies voeren dan wij als mediëvisten en vroegmodernisten. Met dat postmoderne bedoel ik dat de nadruk ligt op het geconstrueerde van de feiten. Alles wordt bevraagd. Dat gebeurt met goede redenen, maar het is toch niet helemaal mijn manier van geschiedenisbedrijven. Het eigenlijke onderwerp verdwijnt zo een beetje achter historio-

7 P. Boucheron e.a., *Histoire de l'Europe urbaine. 2: La ville médiévale* (Parijs 2011).

grafische en conceptuele beschouwingen daarover. Wij zijn voor onze periode misschien toch empirischer, brongericht. In die zin is de stadsgeschiedenis zelf ook een heel divers vakgebied.

Aan welk onderzoek of onderwerp zijn jullie nog niet toegekomen?

MB: Ik werk nog aan een boek over Pieter Lanchals. Dat is voor een groot deel een stadsgeschiedenis, want het gaat over iemand die uit een vijftiende-eeuws Brugs burgerlijk milieu kwam. Hij zal daar op een bepaald moment ook letterlijk zijn hoofd verliezen. Het gaat ook over het thema staatsvorming, dat ik al in mijn proefschrift behandelde, maar dat historiografisch gezien nu een beetje naar de zijkant is verdrongen. Het gaat echter om de spanningen tussen dat proces en wat er zich in de steden afspeelde, de stedelijke belangen. Na een lange periode van veel bestuurlijke taken kan ik in dit boek weer bredere thema's oppakken en uitvoeriger behandelen.

Lanchals was een Bruggeling en in veel opzichten een hatelijk personage. Dat maakt hem juist ook weer interessant en fascinerend voor mij. Er is ook persoonlijker archief bewaard, omdat hij geadeld is. Je kunt hem daarom als historicus niet alleen bezien vanuit zijn overheidsfuncties, maar ook zicht krijgen op de repercussies van wat hij als publieke figuur deed en wat hij in de stad deed. Je ziet ook onmiddellijk zijn persoonlijke en familiale belangen boven komen. Hoe meer ik met de man bezig ben, hoe griezeliger ik hem tegelijkertijd vind. Het zijn precies de interessante figuren die door hun buitenissigheid ook weer weerstand oproepen. Het is leuk onderzoek, waarbij ook veel technische financiële en fiscale zaken komen kijken, dat is ook een hobby van mij.

MP: Mijn equivalent was ooit een boek over de familie De la Court. Die zijn interessant omdat Pieter, de zoon van de fameuze Pieter de la Court, bijvoorbeeld een enthousiast tuinierder was en daarover ook publiceerde. Volgens de overlevering wist hij als eerste een ananas te kweken in Nederland. Allard, zijn zoon, had weer een grote kunstverzameling. Dat is allemaal geweldig gedocumenteerd in een familiearchief, ook de familieruzies en uiteindelijk de laatste generatie, waarbij ook weer een Pieter krankzinnig werd. Het is een verhaal met een dramatische boog, gratis als idee beschikbaar voor de lezers van *Stadsgeschiedenis*. Een boek zonder vraagstelling, maar gedreven door het archief. Geen grensverleggende wetenschap, maar een verhaal over het verleden. Maar vermoedelijk zal ik dat boek nooit schrijven. Ik ben nog steeds bezig met de ambachten, en dat zijn toch weer vooral stedelijke ambachten.

Welke rol zien jullie voor historici weggelegd in publieke debatten?

MB: Ik heb dat altijd zeer belangrijk gevonden en krijg veel uitnodigingen voor lezingen. Binnenkort zal ik voor de Probus-club Borluut in Gent een lezing geven over het middeleeuwse geslacht Borluut. Daarnaast ben ik betrokken bij discussies over de Canon van Vlaanderen. Recentelijk heb ik mij laten verleiden om het nationaal biografisch woordenboek uit het slop te halen.

MP: Een heel belangrijke rol. Er is veel publieksgeschiedenis, bijvoorbeeld op televisie. Recentelijk ben ik betrokken geweest bij een serie over de Oranjes die gemaakt wordt als vervolg op de televisieserie het Verhaal van Nederland. Ook het Verhaal van Vlaanderen heb ik met veel plezier bekeken. Onze boeken hebben bescheiden oplages, maar het Verhaal van Nederland heeft een kijkdichtheid van twee miljoen gehaald. Zo'n programma vormt het beeld. Als je dan gevraagd wordt, moet je meedoen, en de scripts lezen om te voorkomen dat er onzin op tv komt. In het geval van de Oranjes moet ik samen met Henk te Velde voorkomen dat het alleen maar sensatie wordt dat ze vertonen.

MB: Er blijft wel altijd een spanning. Mijn standpunt over de Canon is wel bekend, dat is een puur politiek project. Maar bij het Verhaal van Vlaanderen is dat niet het geval, ook al is

het nogal verwarrend dat het gaat over het verhaal van het Nederlandstalige deel van België. Ik heb urenlang met de makers daarvan gesproken, maar van mijn suggesties is helaas weinig overgebleven. De kwaliteit was zeer ongelijk en er zijn wat kansen gemist. Het archeologische deel was zeer interessant, want het liet de lange voorgeschiedenis zien en bracht ons over de taalgrens omdat alle resten van neanderthalers in Wallonië zijn gevonden.

Laten we even bij taal blijven, met name omdat Marc zich altijd tegen de dominantie van het Engels heeft verzet. Hoe kijken jullie aan tegen de internationalisering van het onderzoek? Hoe moet een Nederlandstalig tijdschrift als Stadsgeschiedenis zich handhaven?

MB: De dominantie van het Engels ga je niet tegenhouden. Dat wordt institutioneel in de hand gewerkt door de wijze waarop de universiteiten opereren. Toen wij jong waren, was Frankrijk het gidsland. De *Annales* waren toonaangevend op het terrein van de sociale geschiedenis. Door de keuzes van de redactie is de positie van dat tijdschrift internationaal sterk teruggevallen. Het academisch landschap is daarmee veranderd.

MP: Dat is een goed voorbeeld van intellectuele zelfdestructie. Ik heb in *Annales* gepubliceerd toen het nog wat voorstelde, dat had toen direct impact, met name in de Romaanse wereld. Marc en ik hadden veel contact met Robert Descimon en Simona Cerutti aan de *École des hautes études en sciences sociales* in Parijs, waar *Annales* werd uitgegeven. Dat tijdschrift had van oudsher een duidelijke intellectuele agenda, dat hebben huidige Engelstalige tijdschriften niet meer.

Kopijproblemen spelen bij alle tijdschriften, maar er zijn wel manieren om dat te onderwerpen. Bij *Stadsgeschiedenis* zie ik die nog niet vaak terug. Een manier om kopij te genereren is bijvoorbeeld het organiseren van een jaarbijeenkomst met papers of het samenstellen van discussiedossiers over interessante boeken. Vraag bijvoorbeeld gevestigde onderzoekers om recensies van meerdere boeken over een thema te schrijven; daarnaast kunnen studenten nog meer gestimuleerd worden om hun scripties om te werken tot artikelen. Het Nederlandstalige maakt dat laagdrempelig. Eventueel kan *Stadsgeschiedenis* ook tweetalig worden.

Tot slot, op welke stadshistorische publicatie zijn jullie het trotst?

MP: Johan Cruijff zou zeggen: daar antwoord ik niet op, want daarmee haal ik alle andere mooie momenten naar beneden. Maar ik was erg trots op het *Annales*-artikel, toen dat uitkwam.⁸ Verder heb ik een artikel over kathedralenbouw geschreven, waar ik in tegenstelling tot kunsthistorici erg tevreden over ben.⁹

MB: Mijn meest geciteerde artikel, dat mij ook het meest aan het denken heeft gezet, gaat over de historiografie van de stad.¹⁰ Ook mijn artikel over stedelijke ruimte en politiek conflict heeft veel reacties losgemaakt.¹¹

MP: Ons gezamenlijk hoofdstuk over opstanden wordt ook veel aangehaald.¹²

8 M. Prak, 'Identité urbaine, identités sociales. Les bourgeois de Bois-le-Duc au XVIIIe siècle,' *Annales ESC* 48 (1993) 907-933.

9 M. Prak, 'Mega-structures of the Middle Ages. The construction of religious buildings in Europe and Asia, c.1000-1500,' *Journal of Global History* 6 (2011) 381-406.

10 M. Boone, 'Cities in late medieval Europe. The promise and the curse of modernity,' *Urban History* 39 (2012) 329-349.

11 M. Boone, 'Urban space and political conflict in late medieval Flanders,' *Journal of Interdisciplinary History* 32 (2002) 621-640.

12 Boone en Prak, 'Rulers, patricians and burghers.'

Abstracts

SEBASTIAN HAUMANN, What does it mean to involve citizens in urban history? The challenges of democratising research through citizen science

Citizen science is an ambitious concept, in particular regarding the ‘democratisation’ of science and society. In this article, I argue that the broad interest of lay researchers in urban history might be a good foundation to achieve these goals. However, this will require thinking more systematically about the social effects that are associated with the research participation in urban history. It will also require adapting academic research to foster diversification, inclusion, and dialogue.

WOUTER RYCKBOSCH, The ambitions of citizen science under the microscope. The *Getuigenissen* project as specimen

Citizen science is on the rise in a wide variety of disciplines. For policymakers and philosophers of science, it is seen as an answer to important challenges concerning the public legitimacy and democratic nature of science. Citizen science is also increasingly being used in historical research. But can its actual effects in this discipline also be measured? This contribution aims to look at the extent to which this potential is realised through a concrete case study. By looking at the participation of volunteers in the digitisation project *Getuigenissen*, we try to provide some incipient answers. That citizen science can have an important educational function and encourage alternative interactions of non-academics with historical insights, is clear. It is less straightforward to also enable the influence of citizen scientists on scholarship itself and to predict its epistemological effects.

THEO DEKKER, ERIKA KUIJPERS, AND CAROLINA LENARDUZZI, From crowdsourcing to real citizen science. Invest in the quality of collaboration

The interdisciplinary research project *Chronicing Novelty. New Knowledge in the Netherlands, 1500-1850* examines how new knowledge was disseminated among a wider audience of non-experts in the early modern Netherlands based on a source corpus of over 200 Dutch-language local chronicles. Most of this corpus, a total of over 35,000 scans of manuscripts collected from Dutch and Belgian archives, have been transcribed and annotated with the help of volunteers. To take full advantage of the potential time, knowledge and skills of volunteers, a considerable investment is needed on the part of researchers. A survey conducted among our volunteers showed that most of them considered information, instruction, feedback, and appreciation much more important than a material reward. Furthermore, we found that differentiation between volunteers is important. Some people like to perform relatively simple tasks, while others want to be more actively involved and contribute their expertise and ideas. Closer contact with researchers can reveal this enthusiasm as well as the knowledge and experience people have, which can be used. More communication, involvement and ownership of certain tasks is then desirable. Own initiatives and projects could emerge from this. The biggest bottleneck for citizen science is the available time and resources of researchers. Current funding instruments for researchers do not meet this need.

ISABELLE DEVOS, SARAH HEYNSSENS, AND ANGÉLIQUE JANSSENS, Causes of death in Amsterdam and Antwerp. How citizen science propels urban history

In this article, we discuss the design of two citizen science projects: *Amsterdamse doodsoorzaken 1854-1940* and *S.O.S. Antwerpen 1820-1946*. The objective of these projects is to digitise the unique city death registers of Amsterdam and Antwerp and to make them available for research. These registers are immensely rich sources of information, but due to their size, it is impossible to access them without the help of volunteers. Therefore, both projects actively involve citizens in data collection, cleaning, communication, and analysis. In this paper, we outline our approach and share our experiences with citizen science. Who are the citizen scientists? What tasks and responsibilities do they take on, and how do they contribute to the research? What insights can we gain from collaborating with the public, and how does this collaboration drive scientific research on urban history forward?

ELÉA DE WINTER AND WOUTER DAVIDTS, A portrait of the city as a changing terrain: Art and Antwerp (1980–2000)

This project uses contemporary art as a lens to write the history (1980–2000) of Antwerp, a port city with an art-historical reputation. The study examines a corpus of exhibitions, featuring artworks created by (inter)national artists using the city as subject or site, with the historical crux being Antwerp 93, a multifaceted event in honour of the title of European Capital of Culture (1993). This article reflects on the multi-layered methodological approach to outline a portrait of a post-industrial city through art. It discusses the project's aim to investigate how this portrait revises existing academic scholarship on the relationship between art, cultural policy, and the city by entwining art history and urban history.

Personalia

HILDE GREEFS is hoogleraar moderne sociale geschiedenis aan de Universiteit van Antwerpen en is verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis. Zij is gespecialiseerd in sociale en economische geschiedenis van de lange negentiende eeuw tot en met het interbellum. Thema's die centraal staan in haar onderzoek zijn migratie en mobiliteit, sociale en economische netwerken, en veranderingen in de stedelijke omgeving – voor havensteden in het bijzonder. E-mail: hilde.greefs@uantwerpen.be

SEBASTIAN HAUMANN (1981) is hoogleraar economische, sociale en milieugeschiedenis aan de Paris Lodron Universität Salzburg. Hij promoveerde in 2010 aan de Technische Universität Darmstadt waar hij tot 2020 werkte als assistent-professor. Van 2021 tot 2023 was hij Marie Curie Fellow bij het Centrum voor Stadsgeschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Hij werkt op het gebied van hedendaagse stadsgeschiedenis en milieugeschiedenis sinds de achttiende eeuw. E-mail: sebastian.haumann@plus.ac.at

WOUTER RYCKBOSCH is als hoofddocent sociale geschiedenis verbonden aan de Vrije Universiteit Brussel. Hij begeleidde het project *Getuigenissen* dat de digitalisering van een groot corpus aan achttiende en negentiende-eeuwse getuigenverklaringen tot doel had. De rode draad doorheen zijn onderzoek is het schrijven van een geschiedenis van onderuit, waarbij voornamelijk economische ongelijkheden op lange termijn belicht worden. Op dit moment werkt hij aan een project over de vermogensongelijkheid in negentiende en twintigste-eeuws België. E-mail: wouter.ryckbosch@vub.be

THEO DEKKER is promovendus aan het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden en neemt deel aan het NWO-project: *Chronicing Novelty. Nieuwe kennis in Nederland, 1500-1850*. Aan de hand van meer dan 200 lokale kronieken bestudeert Dekker de culturele voorwaarden voor de acceptatie van nieuwe kennis en technologie onder een breder publiek van niet-deskundigen in de Lage Landen. Hij is vooral geïnteresseerd in hoe de kennis van natuurverschijnselen veranderde en hoe kroniekschrijvers op deze verschijnselen reflecteerden in perioden van crisis. E-mail: t.m.a.m.dekker@hum.leidenuniv.nl

ERIKA KUIJPERS is universitair hoofddocent cultuur- en godsdienstgeschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam en is samen met Judith Pollmann projectleider van het NWO-project *Chronicing Novelty. Nieuwe kennis in Nederland, 1500-1850*. Ze promoveerde in 2005 op een onderzoek naar migranten en sociale relaties aan de Universiteit Utrecht (*Migrantenstad*). Ze heeft gepubliceerd over vroegmoderne migratie en arbeidsrelaties, over de geschiedenis van het geheugen en emoties, en meer recent over de praktijk van kroniekschrijven, waarbij ze digitale en analoge benaderingen combineert. E-mail: erika.kuijpers@vu.nl

CAROLINA LENARDUZZI is historicus en jurist. Ze is gastmedewerker bij het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden, waar ze promoveerde op een proefschrift over de beleefde religie van de katholieke minderheid in de Republiek (2018). Ze is auteur van de monografie *Katholiek in de Republiek. De belevingswereld van een religieuze minderheid, 1570-1750* (2019) en van talrijke artikelen over religieuze en cultuurgeschiedenis in de vroegmoderne Nederlanden. Momenteel is ze teamlid van het interdisciplinaire onderzoeksproject *Chronicling Novelty. New Knowledge in the Netherlands, 1500-1850* (Universiteit Leiden/ VU Amsterdam). E-mail: c.m.lenarduzzi@hum.leidenuniv.nl

ISABELLE DEVOS is historica en demograaf. Ze is als hoogleraar verbonden aan de Vakgroep Geschiedenis en het Queteletcentrum voor Kwantitatief Historisch Onderzoek van de Universiteit Gent. Haar onderzoek richt zich op sociale en economische geschiedenis van de vroegmoderne periode en de lange negentiende eeuw, met een focus op demografie, gezondheid en levensstandaard. Ze is promotor van het burgerwetenschapsproject *S.O.S. Antwerpen*. E-mail: isabelle.devos@ugent.be

SARAH HEYNSSSENS is historica en werkt voor het Quetelet Centrum voor Kwantitatief Historisch Onderzoek, dat advies en expertise biedt bij het gebruik van historische gegevens door onderzoekers en het brede publiek. Eerder werkte ze als onderzoeker voor het CegeSoma (2010-2012), de Universiteit Antwerpen (2013-2014) en het Algemeen Rijksarchief Brussel (2015-2017). De voorbije jaren begeleidde ze mee het burgerwetenschapsproject *S.O.S. Antwerpen*. E-mail: sarah.heynssens@ugent.be

ANGÉLIQUE JANSSENS is hoogleraar Historische Demografie aan de Radboud Universiteit en aan de Universiteit van Maastricht. Zij heeft eerder gepubliceerd over vrouwenarbeid, huwelijk en fertiliteit in het verleden, en naar langlevendheid. In de laatste jaren werkte ze vooral over historische sterfte en doodsoorzaken. Zij is PI van het NWO-project *Lifting the burden of disease*, waarin patronen en oorzaken van de historische sterftedaling worden onderzocht in Amsterdam in de periode 1854-1940. Zij is co-editor van het internationale tijdschrift *The History of the Family. An International Quarterly*. E-mail: a.janssens@let.ru.nl

ELÉA DE WINTER (1994) studeerde kunstwetenschappen aan de Universiteit Gent (2021) en is verbonden als onderzoeker aan de onderzoeksgroep Kunst in België sinds 1945. Ze bereidt een doctoraat voor over de kunstmarkt in België tussen 1933-1960 aan de Université Libre de Bruxelles in samenwerking met Technische Universität Berlin, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België en CegeSoma (BELSPO Brain). E-mail: elea.dewinter@fine-arts-museum.be

WOUTER DAVIDTS (1974) is docent moderne en hedendaagse kunst aan de vakgroep Architectuur en Stedenbouw en de Vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen van de Universiteit Gent. Hij leidt de interdisciplinaire onderzoeksgroep Kunst in België sinds 1945 en schrijft over kunst, architectuur en het museum. E-mail: wouter.davidts@ugent.be

Colofon

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het tijdschrift wordt uitgegeven door Universitaire Pers Leuven en verschijnt twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat

Ilja van Damme
Universiteit Antwerpen / Stadscampus
Sint-Jacobsmarkt 13 KS 116
2000 Antwerpen (België)
Tel: +32 (0)3 265 4307 – E-mail: sg@uantwerpen.be

Redactie

Anneleen Arnout (Radboud Universiteit Nijmegen), Greet De Block (Universiteit Antwerpen), Janna Coomans (Universiteit Utrecht), Ilja van Damme (Universiteit Antwerpen, hoofdredacteur), Lith Lefranc (Universiteit Antwerpen, eindredacteur), Pieter Martens (Vrije Universiteit Brussel), Ariadne Schmidt (Universiteit Leiden), Bas Splet (Universiteit Antwerpen, eindredacteur), Arie van Steensel (Universiteit Groningen), Gerrit Verhoeven (KMKG, Brussel – Universiteit Antwerpen), Antoon Vrints (Universiteit Gent).

Redactieraad

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (Rijksuniversiteit Groningen), Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Anne-Laure Van Bruaene (Universiteit Gent).

Website

www.stadsgeschiedenis.be – www.stadsgeschiedenis.nl
(webmaster Iason Jongepier, Universiteit Antwerpen)

Uitgever en abonnementen

Universitaire Pers Leuven/ Leuven University Press
Minderbroedersstraat 4, 3000 Leuven (België)
Tel. +32 (0)16 32 53 45 – E-mail: info@upl.be
www.upl.be
ISSN 1872-0676 – eISSN 2736-7762
Verschijnt jaarlijks in twee afleveringen

Jaarlijkse abonnementsprijzen (print + online):*

Institutioneel: € 60,00

Individueel: € 35,00

Student: € 30,00

Losse nummers:

Print: € 20,00 (excl. portkosten)

Digitaal: € 15,00

* Abonnementsprijzen zijn inclusief BTW en verzendkosten voor abonnees binnen de Benelux. Voor abonnees buiten de Benelux worden verzendkosten aangerekend.

Voor meer informatie, ga naar www.upl.be/Stadsgeschiedenis.

Neem contact op via orders@upl.be om in te tekenen op een abonnement.

Over *Stadsgeschiedenis*

Stadsgeschiedenis (opgericht in 2006) is het Nederlands-Vlaamse tijdschrift voor onderzoek, reflectie en debat over de stad en haar geschiedenis. De aanpak is interdisciplinair en gericht op een breed scala aan thema's. Naast peer-reviewed wetenschappelijke artikelen bevat *Stadsgeschiedenis* dossiers over actuele maatschappelijke thema's, reviews over recente onderzoekstrends, reviews over artikelen in binnen- en buitenlandse tijdschriften, en interviews met markante stadsbestuurders, architecten en wetenschappers. Geografisch richt het tijdschrift zich op de Lage Landen door de eeuwen heen. *Stadsgeschiedenis* richt zich op iedereen die geëngageerd is met de stad en haar historische ontwikkeling: van wetenschappers en archiefmedewerkers tot beleidsmakers, architecten en erfgoedwerkers.

Inzendingen en copyrights

Stuur uw inzendingen in een Word-bestand naar sg@uantwerpen.be.

Afbeeldingen dienen apart en rechtenvrij te worden aangeleverd. Dit kan in de vorm van glansfoto's of in digitale vorm. Digitale afbeeldingen dienen van voldoende kwaliteit te zijn: tenminste 300 dpi op het formaat waarop ze uiteindelijk zullen worden afgedrukt.

De redactie poogt zorgvuldig om te gaan met auteursrechten. De gebruiken voor wat betreft overname van tekst en beeld in academische publicaties worden gevolgd. Wie desondanks meent in zijn rechten te zijn geschonden, kan zich tot de uitgever richten.

Stadsgeschiedenis wordt uitgegeven met steun van de Universitaire Stichting.

18 – 2023 – Nr. 2

© Universitaire Pers Leuven / Stadsgeschiedenis

ISBN 978 94 6270 400 8

e-ISBN 978 94 6166 346 1

<https://doi.org/10.11116/9789461665461>

NUR: 693

Omslagafbeeldingen: Titelpagina van 'Tijdt-wijser van sommige gedenckweirdige dingen, die geschiet syn binnen, ende buyten de Stadt ende Provincie van Mechelen' door Jan Jozef Wijndrickx, Mechelen, 1790. Stadsarchief Mechelen, EE Kronieken en Jaarboeken XV 1; Affiche met 'Ik wil mooi zijn.' door de Amerikaanse kunstenaar Andrea Fraser (1965) van de serie *Posters for Antwerpen '93* (from the series 'On taking on a normal situation', 1993) aangebracht op een kiosk nabij Antwerpen Centraal (Privéarchief Bart Cassiman, Wetteren; © Kristien Daem); Vrijwilliger aan het werk voor het Chronicling Novelty-project in Transkribus via het crowdsourcingsplatform VeleHanden.

INHOUD Stadsgeschiedenis 18 (2023) 2

DOSSIER: BURGERWETENSCHAP IN STADSGESCHIEDENIS.

REFLECTIES VANUIT DE HISTORISCHE PRAKTIJK

HILDE GREEFS (RED.)

Inleiding 79

SEBASTIAN HAUMANN

Wat betekent het om burgers te betrekken bij stadsgeschiedenis?

De uitdagingen van het 'democratiseren' van onderzoek door middel van burgerwetenschap 82

WOUTER RYCKBOSCH

De ambities van burgerwetenschap onder de loep.

Het Getuigenissen-project als specimen 89

THEO DEKKER, ERIKA KUIJPERS EN CAROLINA LENARDUZZI

Van crowdsourcing naar echte burgerwetenschap.

Investeer in de kwaliteit van samenwerking 105

ISABELLE DEVOS, SARAH HEYNSENS EN ANGÉLIQUE JANSSENS

Doodsoorzaken in Amsterdam en Antwerpen.

Hoe burgerwetenschap de stadsgeschiedenis voortstuwt 118

Werk in uitvoering

ELÉA WINTER EN WOUTER DAVIDTS

Een portret van de stad als veranderend terrein:

Kunst en Antwerpen (1980-2000) 133

Review

JANNA COOMANS E.A.

Belgische en Nederlandse stadsgeschiedenis in historische tijdschriften

(2022) 153

Interview met Marc Boone en Maarten Prak

ARIE VAN STEENSEL EN JANNA COOMANS

Over het nut en nadeel van de stadsgeschiedenis 176

Abstracts 184

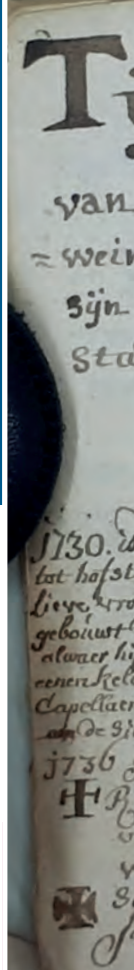
Personalia 186

STADS
geschiedenis

ISSN 1872-0676

Dit eBook is voorzien van een watermerk met identificatiecode :

VxRdEIJDUwNcPVE4AzEJPQk1Un4MZ1c2ATkGclB6A3VTc19yB3NVegN1
656f362004a38

Het eBook is voorzien van een watermerk.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door kopieën of fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.